

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՆԱՐԵԿ ԱՐՇԱԿԻ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

**ՂԱԶԱԽՍՏԱՆ. ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ՆՈՐԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐ**

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Է.00.02 «Համաշխարհային պատմություն, միջազգային հարաբերություններ»
մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի հայցման համար

Գիտական ղեկավար՝
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ԱԼԲԵՐՏ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2018

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	19
1. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ: ԿԵՐԵԻՑ ԵՎ ԺԱՆԻԲԵԿԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՆԱԶԱՐԲԱԵՎ	19
1.1. Թյուրքական էթնիկ միասնությունից դեպի Ղազախական խանություն	19
(ազգային ինքնագիտակցության ծիլերը)	19
1.2. Ղազախները Ռուսական կայսրության կազմում	23
1.3. Խորհրդային Ղազախստան	33
ա. Տնտեսական և ընկերային նորացումը 1920 – 1930-ական թվականներին	33
բ. Հասարակական նորացման գործընթացները 1950–1980-ականներին	39
1.4. Ինքնիշխան Ղազախստանի Հանրապետությունը	43
ա. Պետական ինստիտուտների կայացումը	43
բ. Տնտեսությունը	45
գ. Ռազմարդյունաբերական համալիրը	46
դ. Արտաքին քաղաքականության ուղեծիրը	49
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	53
2. ՂԱԶԱԽՍՏԱՆ. ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ	53
2.1. Լեզվաքաղաքականություն	54
ա. Ղազախերենի կարգավիճակի հիմնախնդիրը	55
բ. Ղազախերենի հանրայնացումը	58
2.2. Ինքնության ազգային-պետական խորհրդանիշերը	63
ա. Դրոշ	64
բ. Գերբ	65
գ. Հիմն	66
2.3. Կրթական նորացման ծրագիրը	67
2.4. Իսլամը և կրոնական ինքնության նոր հարացույցը	73
ա. Իսլամի հետխորհրդային զարգացումն ու տարածումը	74
բ. Իսլամի հաստատութենացումը	75
2.5. Ղազախստանը և թյուրքական ինքնության աշխարհաքաղաքական չափումը	79
2.6. Միջէթնիկ հարաբերությունների կառավարումը	82
2.7. Ազգային ինքնությունը և պատմական միտքը	85
ա. Էպիկական ասքեր	85
բ. Ռուսական պատմական միտքը	88
գ. Ղազախական պատմագրությունը	90
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	96
3. ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՂԱԶԱԽՍՏԱՆԻ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱ- ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑԸ. ԱՍՏԱՆԱ	96
3.1. Քոչվորական հավաքատեղիից դեպի արդիական քաղաք	97

ա. Ինքնիշխան Ղազախստանի մայրաքաղաք	100
3.2. Աստանան իբրև նոր հետխորհրդային տեքստ	104
3.3. Աստանայի փորձառությունը քաղաքակրթական զուգահեռներում	110
ա. Ռուսական փորձառությունը. Պետերբուրգ	113
բ. Թուրքական փորձառությունը. Անկարա	116
գ. Այլ քաղաքակրթական զուգահեռներ	121
դ. Սեմանտիկ հարադրություններ	125
Եզրակացություններ	127
Օգտագործված գրականության ցանկ	133
Սկզբնաղբյուրներ	133
Գիտական ուսումնասիրություններ	135
Գիտական հոդվածներ	141
Տեղեկատվական աղբյուրներ	145
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	149
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1. Ղազախստանի նախագահ Ն. Ա. Նազարբաևի ուղերձը Ղազախստանի ժողովրդին «Ղազախստան 2030. բարգավաճում, անվտանգություն և բոլոր ղազախստանցիների բարեկեցության բարելավում», 11-հոկտեմբեր 1997 թվական: (Հատված)	150-151
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2. Ղազախստանի նախագահ Ն. Ա. Նազարբաևի ուղերձը Ղազախստանի ժողովրդին, 31 հունվարի, 2017թ.	152-153
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 3. Ղազախստանի նախագահ ազգի առաջնորդ Ն.Ա. Նազարբաևի ուղերձը Ղազախստանի ժողովրդին. «Ղազախստան 2050» ռազմավարություն, կայացած պետության նոր քաղաքական ուղին, ք. Աստանա, 14 դեկտեմբեր 2012թ.: (Բովանդակություն)	154-158
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 4. Ղազախստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Աստանայում գտնվող Լ. Գումիլևի անվան Եվրասիական ազգային և Նազարբաև համալսարաններում անցկացված փորձագիտական հարցախույզի հարցադրումները, 08 օգոստոս 2017-ից մինչև 28 օգոստոս 2017.	159

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Խորհրդային Միության փլուզումով վերջ դրվեց աշխարհի վերջին բազմազգ կայսրությանը, որն ըստ քաղաքագետ Ֆ. Ֆուկույամայի շտապողական կարծիքի՝ ազդարարեց «պատմության ավարտի» մասին¹: Սակայն այդ ավարտը իր անորոշություններով, սպառնալիքներով և մարտահրավերներով պարունակում էր նաև նոր սկզբի հնարավորություններ: Կարևոր էր պատմական պահը. այդ մարտահրավերները նախանշում էին հետխորհրդային երկրների կերպափոխման ուղին: Ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, դա ինքնընթաց գործընթաց չէր. իշխանությունը դարձավ նոր ընտրախավերի մերթ հավասարակշիռ և շրջահայաց, մերթ արկածախնդիր և ուժային ոգորումների առարկա: Այլապես՝ գործ ունենք անցումային հասարակությունների համայնապատկերի հետ, որպիսիք եղել են, կան և կլինեն պատմության հոլովույթում: Հարկավ, յուրաքանչյուր պարագայում՝ իրենց ընդհանրություններով և առանձնահատկություններով:

Միության փլուզումից հետո ստեղծված պարապում փորձարկվեցին և շարունակում են փորձարկվել ազգային և պետականաշինական նոր տեխնոլոգիաներ: Երկրների մի խումբ որդեգրեց Արևմտյան ժողովրդավարական հարացույցը, մի մասը գնաց ավելի պահպանողական—ազգային անձնիշխանական համակարգերի ներդրման ուղիով, իսկ մյուսներն էլ ընտրեցին (իրական կամ ցուցադրական) հիբրիդային տարբերակը՝ հիմնվելով Արևմուտքի և Արևելքի հարացույցերի վրա: Որոշ դեպքերում էլ այդ գործընթացն ընդհատվեց կամ դանդաղեց ազգամիջյան հակամարտությունների պատճառով՝ Արցախ, Աբխազիա, Հարավային Օսիա, Մերձդնեստրյան տարածք: Այժմ արդեն՝ Ղրիմ, Արևելյան Ուկրաինա:

Հետխորհրդային տարածքում ազգա-պետականաշինության գործընթացներն ընթացան մի քանի տարբերակներով՝ **ա**. Արևմտյան—Բալթյան՝ Լատվիա, Լիտվա Էստոնիա, **բ**. Սլավոնական՝ Ռուսաստան, Ուկրաինա, Բելառուս, **գ**. Այսրկովկասյան՝ Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան, **դ**. Կենտրոնասիական՝ Ղազախստան, Տաջիկստան, Ղրղզստան, Ուզբեկստան և Թուրքմենստան:

¹ **Fukuyama F.**, End of History and the Last Man, New York: Simon and Schuster, 2006.

Հետխորհրդային ճգնաժամի հաղթահարման համար նորանկախ պետություններն սկսեցին կիրարկել քաղաքական, տնտեսական և հասարակական համալիր ծրագրեր: ԽՍՀՄ փլուզման պատճառներին և դրանց հաջորդող կերպափոխումներին տրվեցին ամենատարբեր սահմանումներ՝ հետգաղութատիրական², հետսոցիալիստական³, հետարդյունաբերական⁴, ժողովրդավարական⁵, համակարգային-կառուցվածքային⁶, քաղաքակրթական⁷ և այլն :

Արևմտյան ժողովրդավարական ուղին բռնեցին բալթյան երեք երկրները՝ Լատվիան, Լիտվան և Էստոնիան: Նախապես ազգային համախմբումն աստ ուներ շեշտված հակառուսական կողմնորոշում, որը նախ և առաջ արտահայտվեց նրանց արտաքին քաղաքական կողմնորոշման մեջ, այն է՝ անդամակցություն Եվրամիությանը և ՆԱՏՕ-ին: Այդուհանդերձ, էթնոազգային համախմբումը չդարձավ այս երկրների ինքնակայացման հիմնական բաղադրիչը. շուտով գործընթացն ընդունեց քաղաքացիական բնույթ՝ հիմքում ունենալով արևմտյան ժողովրդավարության արժեքները:

Սրան զուգընթաց Ռուսաստանի Դաշնությունում ձեռնարկվեց պետականաշինություն՝ ընդգծված անձնիշխանական հատկանիշերով: Այն ունի քաղաքակրթական բացատրություն. կենտրոնացված պետական համակարգը և ուժեղ առաջնորդը ռուսական պատմության հաստատուններն են: Դրա արմատները ոմանք փնտրում են «բյուզանդական ժառանգության» մեջ: Նորօրյա փորձառության մեջ անձնիշխանության օրինականացումը դիտարկվում է նաև իբրև «Արևմուտքին հակադրվելու միջոց»: Իր ծայրահեղ դրսևորմանն այն հասավ սառը պատերազմյան գաղափարաբանության և հոետորաբանության մեջ: Եվ շարունակվում է նաև մեր օրերում:

² Տե՛ս, **Adams L. L.**, Can we apply Postcolonial Theory to Eurasia? *Central Eurasian Studies Review*, Vol.7, No.1, 2008, pp. 2-7. **Moore D. Ch.**, Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? *Toward a Global Postcolonial Critique*. PMLA Vol. 116, No. 1, 2001, pp. 111-128. **Khalid A.**, Introduction: Locating the (post-) Colonial in Soviet History. *Central Asian Survey* 2007, 26, n. 4, pp. 465-473. **Kandiyoti D.**, Post-colonialism Compared: Potentials and Limitations in the Middle East and Central Asia. *International Journal of Middle East Studies* Vol. 34, No. 2, 2002, pp. 279-297. **Ram H., Spivak G. Ch., Condee N., and Chernetsky V.**, “Are We Postcolonial? Post-Soviet Space.” *PMLA* Vol. 121, No. 3, 2006, pp. 828-836.

³ **Collier J. S.**, *Post-Soviet social: neoliberalism, social modernity, biopolitics*, Princeton: Princeton University Press, 2011, p.22

⁴ **Castells M.**, *End of Millennium*, Vol. 3 of *The Information Age: Economy, Society, and Culture*, Oxford: Blackwell, 2010, p. 8.

⁵ Տե՛ս, **Collier D., Levitsky S.**, Democracy with Adjectives, *Conceptual Innovation in Comparative Research*. *World Politics*, Vol. 49, No. 3, 1997, pp. 430-451. **Held D.**, *Models of Democracy*. 2nd edition. Cambridge: Polity Press, 1996.

⁶ **Sakwa R.**, *Soviet Politics in Perspective*, London: Routledge, 1998, p. 285.

⁷ **Huntington S.**, *The Clash of Civilizations and Remaking the World Order*. New York: Simon and Schuster, 1996.

Բազմազգ ՌԴ-ի նոր համակեցական միջավայրի ձևավորման գործում իշխանությունները որդեգրեցին նաև նոր գաղափարախոսական հարացույցեր: Ամենակարևորը՝ մտցրին *россиянин* (ռուսաստանցի) իրավաքաղաքական եզրույթը: Եվ ապա հայտարարեցին ազգային-պետական միավորներին. «վերցրեք ինքնավարություն՝ որքան ի զորու եք»: Սակայն նման «զիջումները» չկանխեցին ծայրահեղական տրամադրությունները, որոնցից ամենացայտունը չեչենական պատերազմն էր՝ իր հազարավոր զոհերով (1994 – 1999 թթ.):

Անցումը համեմատաբար «փափուկ» ընթացավ Ուկրաինայում և Բելառուսում: Աստ ներդրվել էր արդիականացման ռուսական հարացույցը՝ ինքնիշխանական աստիճանակարգի և հրամայականի գերակայությամբ: Սակայն արդյունքները զգալիորեն տարբեր էին: Բելառուսական ընտրախավը, օրինակ, երկրում ձևավորեց օրենքի և օրինականության միջավայր և երկիրը տարավ տնտեսական զարգացման ուղիով: Համաշխարհային բանկի տվյալներով՝ Բելառուսը դարձավ առաջին բարեկեցիկ հետխորհրդային երկիրը, որի արդյունաբերական և գյուղատնտեսական ցուցանիշները հասան խորհրդային մակարդակին և գերազանցեցին այն⁸:

Այլ էր Ուկրաինայի պարագան: Այն շարունակում էր մնալ Ռուսաստանից էներգետիկ և տնտեսական կախվածության մեջ: Սկզբում ամեն ինչ թվում էր խաղաղ, սակայն հընթացս ժամանակի ձևավորվեց կոռումպացված վերնախավ, որին քիչ էր հետաքրքրում երկրի ինքնակա զարգացման հեռանկարը: Դա տեղիք տվեց ընկերային բևեռացումների, սրվեցին ներհանրության հարաբերությունները՝ պարարտ հող ստեղծելով *գունավոր հեղափոխությունների* համար: Դրանց կարևորագույն խթանը հակառուսականությունն էր, որն այժմ օգտագործվում է վավերացնելու համար Ուկրաինայի եվրոպական ինտեգրման հավակնությունները⁹:

Խիստ խայտաբղետ էր (և շարունակում է այդպիսին մնալ) իրավիճակը Այսրկովկասում: Արդիականացման գործընթացներն աստ խոչընդոտվում էին ազգային հիմնահարցերով: «Տեղական տերությունները»՝ Վրաստանը և Ադրբեջանը, ձգտում էին օրինականացնել ԽՍՀՄ-ից ժառանգած իրենց գերակայությունն այլ ազգերի նկատ-

⁸ World Bank, Belarus, URL: <https://data.worldbank.org/country/Belarus> (10.06.2017)

⁹ Բայադյան Հ. Ազգային ինքնություն. սպառված նախագիծ, Հետք, 21. 12. 2009, URL: <http://hetq.am/arm/news/31559/azgayin-inqutyun-sparvats-nakhagits.html/> (24.12.2015)

մամբ: Դա հանդիպեց վերջիններիս գորեղ դիմադրությանը՝ «հանուն ազգային ինքնորոշման իրավունքի»: Եվ *տերությունները* պարտվեցին իրենց սկսած պատերազմներում: Արդ յուրաքանչյուրն ընթանում է իր ուղիով. Վրաստանը՝ դեպի արևմտյան ժողովրդավարություն, Ադրբեջանը՝ դեպի անձնիշխանական թուրքականություն: Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ապա այն (չնայած արցախյան պատերազմին, տնտեսական դժվարություններին, կոռուպցիային) ձգտում է իր արտաքին և ներքին քաղաքականության մեջ համադրել Արևմուտքի և Արևելքի համակեցական արժեքները:

Հետխորհրդային փոխակերպումների գործընթացներն առավել հակասական ընթացք ստացան Կենտրոնական Ասիայի¹⁰ երկրներում՝ Ղազախստան, Ղրղզստան, Ուզբեկստան, Տաջիկստան և Թուրքմենստան: Տարածաշրջանը ԽՍՀՄ փլուզումից ի վեր կանգնած է մարտահրավերներին հարիր պատասխաններ մշակելու խնդրականի առաջ: Պատասխաններ, որոնք պետք է ճանապարհ հարթեին նրանց արդիականացման համար:

Տարածաշրջանի հինգ երկրների անկախության հռչակումն ընթացավ առանց «ազգային անկախության և այլախոհական շարժումների»¹¹: Այդուամենայնիվ, երկրները անցումային ցնցումները չշրջանցեցին: Արյունալի քաղաքացիական պատերազմի միջով անցավ Տաջիկստանը: Ներքին խիստ լարված իրադրություն էր Ուզբեկստանում՝ պայմանավորված քաղաքական և ծայրահեղական իսլամի դրսևորումներով: Արմատական իսլամի զսպման անհրաժեշտությունը ակնհայտ էր նաև Թուրքմենստանում:

Իրադրությունն այլ էր Ղրղզստանում և Ղազախստանում: Այս երկրները աչքի էին ընկնում միջազգային համակարգին ինտեգրվելու իրենց պատրաստակամությամբ: Ուշագրավ է նաև նրանց պետականաշինական փորձառությունը: Ղրղզստանն իր խիստ սահմանափակ բնական ռեսուրսներով փորձում էր առանձնանալ ժողովրդավարության ներդրման հանձնառությամբ: Չնայած ներքին բախումներին (գունավոր

¹⁰ Նշենք, որ խորհրդային տարիներին շրջանառության մեջ էր «**Միջին Ասիա**» եզրույթը, սակայն ԽՍՀՄ փլուզումից հետո 1993 թ. Նուրսուլթան Նազարբաևի նախաձեռնությամբ հինգ երկրների ղեկավարները որոշեցին տարածաշրջանի խորհրդային-ռուսական «**Միջին Ասիա**» եզրույթը փոխարինել «**Կենտրոնական Ասիա**» եզրույթով՝ ընդգծելու նոր ձևավորվող տարածաշրջանի դերը նոր աշխարհակարգում: St' u, **Akiner S.**, Post-Soviet Central Asia: past is prologue in Ferdinand P., (Ed.) The New States of Central Asia and Their Neighbours. The Royal Institute of International Affairs, New York: Council on Foreign Relations Press, 1994, p. 32.

¹¹ **Olcott M. B.**, Catapult to Independence, Foreign Affairs, Vol. 71, No. 3, 1992, pp. 108-113.

հեղափոխություններ)՝ այն շարունակում է ընթանալ իր ընտրած ուղիով և միջազգային քաղաքագիտական խոսույթում ներկայացվում է իբրև «ժողովրդավարության կղզի»¹²:

Մեր ատենախոսության հիմնական նպատակը Կենտրոնական Ասիայի առանցքային երկրի՝ Ղազախստանի հետխորհրդային արդիականացման ուսումնասիրությունն է: Գործընթաց, որի կարևորագույն չափումներն են պետականակենտրոնությունը և ազգային ինքնության նոր հարացույցը: Դրանք զուգորդվում են ներհանրության տարակերպ նորարարություններով:

Պատմականորեն ղազախների (ինչպես տարածաշրջանի մյուս ժողովուրդների) ինքնությունը խարսխված է եղել կլանային համակարգի և իսլամի արժեհամակարգի վրա¹³: Խորհրդային վարչակարգը կարևոր քայլեր ձեռնարկեց այս համակարգը հաղթահարելու ուղղությամբ: Արդյունքները տպավորիչ էին՝ զարգացած արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, կրթական համակարգ, առողջապահություն և այլն: Սակայն դրանց կրողները մեծավ մասամբ այլազգիներն էին, որոնք երկրի ազգաբնակչության կեսից ավելին էին՝ հիմնականում քաղաքաբնակներ: Պետական լեզուն դե ֆակտո ռուսերենն էր, քարոզվող համակեցական ինքնությունը՝ վերացական կոմունիստական:

Իսկ ղազախական ազգային իդեալը շարունակում էր շաղկապված մնալ կլանային անցյալի արժեքներին և հերոսներին: Այն պետք է ելակետային նշանակություն ստանար հետխորհրդային ինքնակայացման հոլովույթում՝ համակցված, սակայն, տարածքային ինքնության ինչ-ինչ տարրերի հետ: Իզուր չէ, որ 1995 թ. սահմանադրությամբ հաստատագրվում էր. «Մենք՝ Ղազախստանի ժողովուրդս՝ միավորված միասնական պատմական ճակատագրով, ստեղծում ենք պետականություն բնիկ ղազախական հողում»¹⁴: Նկատի ունեին 130 էթնիկ խմբերի խաղաղ համակեցության խնդիրը:

¹² **Juraev Sh.**, Kyrgyz democracy? The Tulip Revolution and beyond in Cummings S., (Ed.) Domestic and International Perspectives on Kyrgyzstan's 'Tulip Revolution': Motives, Mobilization and Meanings, Routledge, 2013, p. 32.

¹³ **Golden P.B.**, Central Asia in World History, New York: Oxford University Press, 2011, p. 1.

¹⁴ Конституция Республики Казахстан, 1995. URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (10.04.2016): Նշենք, որ 1993 թվականի սահմանադրությունում «**բնիկ**» (**исконный**) եզրույթի փոխարեն գրված էր «**հնագույն**» (**древний**).

1991 թվականի դեկտեմբերի 16-ին Ղազախստանը հռչակեց իր անկախությունը: Այն վերջինն էր խորհրդային հանրապետություններից, որ գնաց այդ քայլին: Նախկին կուսակցական աստիճանակարգի ղեկավար Նուրսուլթան Նազարբաևը դարձավ նորանկախ Ղազախստանի առաջին նախագահը: Խոսքը քարիզմատիկ իշխանության մասին էր, որը, արդի քաղաքագիտական եզրաբանությամբ, նպատակ ուներ ստեղծելու ղազախական նոր «կենսաշխարհը և համակարգը»: Նախագահին հաջողվեց ժողովրդին համախմբել այդ ապագայատեսական (ֆուտուրիստական) ծրագրի շուրջ ¹⁵: Եվ անձնիշխանությունը դարձավ ազգաշինության կարևորագույն լծակը:

Մինչ ներհանրության խրթին հիմնախնդիրներին անդրադառնալը, նախ հաստատագրվեցին նորանկախ երկրի սահմանները. շուրջ 2,724, 900 կմ² տարածք՝ սահմանակից Ռուսաստանի Դաշնությանը, Ուզբեկստանին, Թուրքմենստանին, Չինաստանին և Ղրղզստանին:

Ատենախոսության հեղազոտական ժամանակը, առարկան և նպատակը.

Ատենախոսության հիմնական **ժամանակային շրջանակն** ընդգրկում է Ղազախստանի պատմության նորագույն ժամանակահատվածը՝ սկսած ԽՍՀՄ փլուզմից: Սակայն հիմնախնդրի համապարփակ պատկերը ներկայացնելու նպատակով ակնարկային քննության են ենթարկվել նաև երկրի խանական, ցարական և խորհրդային ժամանակաշրջանները:

Ըստ նշված ժամանակագրական մոտեցման՝ որոշարկվել է **հետազոտության առարկան**՝ ուսումնասիրել հետխորհրդային Ղազախստանի ազգապետականաշինության հիմնարար սկզբունքներն ու հարացույցերը: Շնորհիվ այս մոտեցման՝ հնարավոր է եղել համակարգային ուսումնասիրության ենթարկել ղազախական ինքնության հարացույցերի ժամանակային հերթագայությունը:

Ատենախոսության **նպատակն է**՝ ուսումնասիրել նորարարական այն մեխանիզմները, որոնցով Ղազախստանի անձնիշխանական կառույցը ձեռնարկեց ազգապետականաշինության մի աննախընթաց գործընթաց: Տեղի ունեցավ խզում նախկին ինքնու-

¹⁵Այս համատեքստում նախագահի քարիզմատիկ իշխանությունը որոշակիորեն տարբերվում է Մաքս Վեբերի դասական հղացքից, որը քարիզմատիկ իշխանությունը ներկայացնում է իբրև «անձի անհատականության որակական հատկանիշ, որը նրան առանձնացնում է հասարակ մարդկանցից և վերագրում գերբնական, գերմարդկային կամ առնվազն բացառիկ լիազորություններ կամ որակներ»: **Max Weber**, *The Theory of Social and Economic Organization*, Henderson A. M., Parsons T. trans and eds. New York: Simon and Schuster, 2009, p. 358.

թենական մոդելից. քաղաքակրթական ինքնանույնացման գործընթացն այլևս միջ-նորդավորվում էր *ազգային և քաղաքացիական միջավայրերով*, որոնց համադրվում էին նաև ավանդական արքետիպերը:

Ըստ այդմ՝ աշխատանքում առաջ են քաշվել հետևյալ **հիմնախնդիրները**.

- ներկայացնել դազախական հանրույթի պատմական մարտահրավերները և դրանց հարիր պատասխաններ մշակող ընտրախավի ապագայատեսական նախագծերը,
- դիտարկել, թե ինչպես է վարչակարգը փորձում երկար տևողության ժամանակային տիրույթում շրջանցել ավանդական ցեղային-կլանային հարաբերությունների մնացուկները,
- ուսումնասիրել հետխորհրդային ազգաշինության տարբեր շերտերը՝ ազգային-էթնիկական, քաղաքացիական, կրոնական, քաղաքական, աշխարհաքաղաքական, ապա դրանց համատեքստում քննարկել համադազախստանյան ինքնության տեսլականը,
- ցույց տալ ազգաշինության և ինքնութենական գործընթացներից արմատական իսլամի ազդեցության բացառման ճիգերը,
- վերլուծել և գնահատել ազգային համակեցական նոր միջավայրերի ստեղծմանը միտված քաղաքակրթական ջանքերը՝ լեզվաքաղաքականություն, խորհրդանիշեր (ազգային դրոշ, գերբ, տոներ), կրթություն և գիտություն, էթնիկ-վարչական քաղաքականություն և այլն,
- համեմատական վերլուծության ենթարկել քաղաքաշինության և մասնավորապես նոր մայրաքաղաքի կառուցման քաղաքակրթական, աշխարհաքաղաքական և ինքնութենական շերտերը,
- ուսումնասիրել նոր մայրաքաղաքի՝ Աստանայի առանցքային դերը ազգաշինության նոր հարացույցի մշակման, գործարկման և զարգացման գործում:

Ատենախոսության կառուցվածքը բխում է նախանշված իրողություններից: Այն բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից (որոնցից առաջինը բաղկացած է չորս, երկրորդը՝ յոթ և երրորդը՝ երեք ենթագլուխներից), վերջաբանից, Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկից, ինչպես նաև հավելվածներից:

Հետազոտական մեթոդաբանությունը.

Ատենախոսության հիմնախնդիրների գիտական արժարժման նպատակով կիրառվել է հետազոտության որակական (qualitative) մեթոդաբանությունը՝ հիմնվելով պատմաքննական և պատմահամադրական վերլուծության սկզբունքի վրա: Կիրառվել են հղացքներ այնպիսի գիտակարգերից, ինչպիսիք են մշակութաբանությունը և ազգագրաբանությունը, քաղաքակրթագիտությունը և կրոնագիտությունը, աշխարհաքաղաքականությունը և քաղաքագիտությունը: Նման մոտեցումը կարևոր է՝ վեր հանելու գործընթացների բազմաշերտությունը:

Առաջ քաշված հիմնախնդիրների առավել ընդգրկուն վերլուծության նպատակով կատարվել է հետազոտական այց Աստանայի Նազարբան և Լ. Գումիլևի անվան Եվրասիական ազգային համալսարաններ: Կատարվել է գրադարանային ուսումնասիրություն և անցկացվել է փորձագիտական հարցախոյզ դասախոսների շրջանում, որի արդյունքներն օգտագործված են ատենախոսությունում¹⁶:

Ատենախոսությունը գրված է հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն և ղազախերեն լեզուներով հրապարակված սկզբնաղբյուրների և գիտական գրականության հիմամբ: Իբրև **սկզբնաղբյուրներ** օգտագործվել են արխիվային նյութեր, հուշագրություններ, ազգագրական և վիճակագրական ուսումնասիրություններ, օրենսդրական փաստաթղթեր, հրամանագրեր, պաշտոնական ելույթներ, որոնց բովանդակային վերլուծությունը թույլ է տվել լույս սփռել ինչպես պատմական, այնպես էլ արդի հիմնախնդիրների վրա:

Ռուսական կայսրության տիրապետության շրջանում ղազախ հասարակության մասին կարևոր տեղեկույթ պարունակող սկզբնաղբյուրների շարքում հարկ է ընդգծել Է. Ս. Վուլֆսոնի, Ա. Ի. Դմիտրիևա-Մամոնովայի, Ն. Վ. Տուրչինինովի, Վ. Ն. Վիտնսկու, Ա. Ի. Լևշինի, Ա. Ն. Խարուզինի, Լ.Մ. Մեյերի և Վ. Ն. Բարտոլդի զեկույցները¹⁷: Նշված

¹⁶ Փորձագիտական հարցախոյզի հարցերին ծանոթանալու համար տե՛ս, Հավելված 4, էջ 158:

¹⁷ **Вульфсон Э. С.**, Киргизы. Составила Э. С. Вульфсон. Природа и люди России. Общеизвестные книжки под редакцией А. А. Ивановского, Москва: Издание книжного магазина торгового дома С. Курнин и К°, 1901. Путеводитель по Туркестану и Средне-Азиатской железной дороге : С ист. очерком сооружения и эксплуатации Закасп. воен. ж. д. и очерком сооружения Оренбург-Ташкент. ж. д. / Под ред. **Дмитриева-Мамонова А.И.**; Ист. очерк сооружения и эксплуатации Закасп. воен. ж. д. сост. подполк. В.Н. Антипиным под ред. ген.-лейт. Н.Н. Левашева. - Санкт-Петербург : тип. Исиора Гольдберга, 1903. **Турчинин Н. В.**, Население Азиатской России. Статистические Очерки, ред. И. И. Тхоржевский, Азиатская Россия, Люди и Порядки За Уралом: Издание Переселеческого управления главного управления землеустройства и земледелия, том 1., Санкт Петербург, 1914. **Харузин А. Н.**, Степные очерки (Киргизская Букеевская орда): странички из записной книги,

շարքը հիմնականում Կենտրոնական Ասիա գործուղված հետազոտողներ և քաղաքական-ռազմական գործիչներ էին, որոնց հանձնարարված էր տեղում ուսումնասիրել և գրի առնել տափաստանի ժողովուրդների մշակույթը, սովորույթները, ներհանրութենական հարաբերությունները և այլն: Այդ ուսումնասիրությունները կարևոր էին տարածաշրջանի կառավարումը կազմակերպելու համար:

Ղազախական հասարակության մասին կարևոր առաջնային տեղեկությո են պարունակում նաև ղազախ մտավորականների աշխատությունները: Նրանց շարքում հատկապես աչքի էին ընկնում Ա. Կունանբաևը, Ի. Ալտնսարինը, Շ. Ուալիխանովը և այլք: Ա. Կունանբաևի «Ղարա սյոզ (Սև խոսք)» պոեմը պատկանում է գրական ողբի ժանրին և պարունակում է կարևոր պատմական տեղեկությո ղազախների աշխարհաճանաչման մասին¹⁸:

Ալտնսարինի աշխատանքները կարևոր տեղեկություն են տրամադրում ցարական քաղաքականության, ղազախերենի և կրթական համակարգի կերպափոխությունների մասին¹⁹: Ղազախների քոչվորական կենսամշակույթի, կրոնական պատկերացումների, ռուսների և տարածաշրջանի ռազմատենչ ցեղերի հետ փոխհարաբերությունների մասին կարևոր տեղեկությո են պարունակում հատկապես ղազախ ազգագրագետ, պատմաբան, ռազմական գործիչ Չոկան Ուալիխանովի աշխատությունները²⁰:

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների մյուս խումբը վերաբերում է մեր ուսումնասիրության հիմնական խնդրին՝ խորհրդային և հատկապես հետխորհրդային Ղազախստանի ազգապետականաշինությանը: Այս շրջանի սկզբնաղբյուրները հիմնականում

А.Н. Харузин, М.: Типография А. А. Левенсон, 1888. **Ильминский, Н. И.**, Воспоминания об И. А. Алтынсарине: Письма и бумаги И. А. Алтынсарина, Н. Ильминский, Казань: Типо-литография В. М. Ключникова, 1891. **Левшина А. И.**, Об имени киргиз-кай-сацкого народа и его отличии от подлинных, или диких киргизов, Московский вестник. 1827. **Левшин А. И.**, Описание Киргиз-Казачьих, или Киргиз-Кайсацких орд и степей, СПб, 1823 , под общей ред. академика М.К. Козыбаева, Алматы: Санат, 1996. **Мейер Л. М.**, Киргизская степь Оренбургского ведомства / Сост. Ген. штаба подполк. Л. Мейер. - Санкт-Петербург : тип. Э. Веймара и Ф. Персона, 1865. **Бартольд В. В.** Отчёт о поездке в Среднюю Азию с научною целью 1893 – 1894 гг. СПб., Типография Императорской Академии наук, 1897. **Витевский В. Н.**, И. И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г., т. 3, Казань: Типо-литография В. М. Ключникова, 1897.

¹⁸ **Кунанбаев А.** Избранное, пер. К. Липскеров [и др.]. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1945. St'u ūal' **Кунанбайұлы А.**, Алматы, «MELOMAN Publishing», 2016.

¹⁹ St'u, **Ильминский, Н. И.**, Воспоминания об И. А. Алтынсарине: Письма и бумаги И. А. Алтынсарина, Н. Ильминский, Казань: Типо-литография В. М. Ключникова, 1891.

²⁰ **Валиханов Ч.**, Исторические предания о Батырах XVIII века, Предания Большой киргиз-кайсацкой орды, Абылай хан, Собрание сочинений в пяти томах, т. 2, Алма-Ата, Академия наук Казахской ССР, 1983, с. 136 – 276; **Валиханов Ч.**, О мусульманстве в Степи в. Т. 4, Собр. соч. Алма-Ата, 1985, с. 63 – 122

պաշտոնական զեկույցների, վիճակագրական տվյալների, ելույթների, օրենսդրական և այլ փաստաթղթերի տեսքով են:

Հետխորհրդային Ղազախստանի մասին կարևոր (բայց նաև սուբյեկտիվ) տեղեկություն են պարունակում նախագահ Ն.Նազարբաևի ինքնակենսագրական-հուշագրական աշխատությունները: Քաղաքական առանցքային գործընթացների և որոշումների մշակման, մեկնարկի, նպատակների և ակնկալվող արդյունքների մասին առաջնային տեղեկությո ստանալու համար ատենախոսությունում օգտագործվել են Նազարբաևի հեղինակած աշխատանքներից մի քանիսը՝ «Ղազախստանյան ուղի», «Հետարդյունաբերական հասարակություն դառնալու ռազմավարությունը և քաղաքակրթությունների համագործակցությունը», «Եվրասիայի սրտում», «Ճգնաժամային տասնամյակ», «Հասարակության կերպափոխման եւ եվրասիական քաղաքակրթության վերածննդի ռազմավարությունը», «21-րդ դարի շեմին», և «Անկախության ռազմավարություն»²¹:

Հետխորհրդային կարևոր տեղաշարժերի մասին սկզբնաղբյուր են ծառայել նաև 1993 և 1995 թվականների սահմանադրությունները²² և նախագահ Նազարբաևի՝ ժողովրդին հղված տարբեր ելույթ-ուղերձները: Իբրև սկզբնաղբյուր՝ վերլուծվել են նաև ապագայատեսական «Ղազախստան 2030» և «Ղազախստան 2050» երկրի արդիականացման պետական ծրագրերը: Այս փաստաթղթերն ըստ էության հետխորհրդային ազգաշինական հարացույցի ուրվագծերն են՝ առաջադրված քարիզմատիկ առաջնորդի կողմից²³: Հույժ կարևորություն ունեն վիճակագրական տվյալները, որոնք որոշակի պարբերությամբ հրատարակվում են Ղազախստանի կառավարության կողմից:

²¹ **Նազարբաև Ն.**, Ղազախստանյան Ուղի, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2008. **Назарбаев Н.**, В Сердце Евразии, 2-е издание, Алматы: Атамұра, 2008. **Назарбаев Н.**, Стратегия становления постиндустриального общества и партнерство цивилизаций, Москва: Экономика, 2008. **Назарбаев Н.**, Критическое десятилетие, Алматы: Атамұра, 2003. **Назарбаев Н.**, Стратегия Независимости, Алматы : Атамұра, 2003. **Назарбаев Н.**, На пороге XXI века, Алматы: Атамұра, 2003.

²² **Конституция Республики Казахстан – 1993. Конституция Республики Казахстан – 1995.**

²³ **Назарбаев Н. А.**, Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана "Казахстан-2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев" (10 октября 1997 года). Официальный Сайт Президента Республики Казахстан, URL: http://www.akorda.kz/kz/republic_of_kazakhstan/kazakhstan (10.03.2014). **Назарбаев Н. А.**, Стратегия «Казахстан-2050», Новый политический курс состоявшегося государства, Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н. А. Назарбаева Народу Казахстана, Официальный Сайт Президента Республики Казахстан URL: http://www.akorda.kz/kz/republic_of_kazakhstan/kazakhstan (09.04.2015)

Ուսումնասիրվող հիմնախնդրի վերաբերյալ որպես երկրորդային սկզբնաղբյուր են ծառայել գիտական տարբեր հետազոտություններ՝ գրքեր, հոդվածներ և վերլուծություններ:

Ուսումնասիրվող հիմնախնդիրը հղացականացնելու նպատակով օգտագործվել են տեսաբաններ Ա. Թոյնբիի, Է. Սմիթի, Բ. Անդերսոնի, Ու. Նորմանի, Է. Հոբսբաումի, Ս. Հանթինգթոնի, Էդ. Սայիդի, Լ. Ն. Գումիլյովի, Յ. Մ. Լոտմանի և այլոց տեսական մոտեցումներն ու ըմբռնումները²⁴:

Հետխորհրդային Ղազախստանի ազգային ինքնության և պատմական մտքի փոխազդեցությունները հասկանալու համար կարևոր են խորհրդային հետազոտողներ Ս.Դ. Ասֆենդիարովի, Ե. Կ. Բեկմախանովի, Ա. Ի. Պանկրատովայի, Մ. Պ. Կիմի, Մ. Ա. Աբդիկալիկովայի, Վ. Յ. Բասինի և Վ.Վ Տուրտայի, Ն. Բ.Ախմետովայի, Ն. Գ. Ապալովայի պատմագրական բնույթի աշխատանքները²⁵: Պատմական նույն իրողությունների մասին սկսեցին այլ շեշտադրումներով խոսել արդեն հետխորհրդային ղազախ հետազոտողները, որոնք պատմությունը ուսումնասիրում են ազգային և պետականության գաղափարների լույսի ներքո: Այս առումով աշխատանքներ կատարեցին Ս. Կ. Իգիբաևը, Ա. Լ. Աբդակիմովան, Ժ. Բ. Աբիլխոջին²⁶: Այս նույն տրամաբանությամբ աչքի է ընկնում նաև ղազախ պատմագետներ Կ. Մ. Բայպակովի, Բ. Ե.

²⁴ **Arnold J. Toynbee**, A Study of History: Volume I: Abridgement of Volumes I-VI, ed., D. C. Somervell, London: Oxford University Press, 1987. **Smith A.**, Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach, London, New York: Routledge, 2009. **Anderson B.**, Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, London: Verso Press, 2006. **Hobsbawm E.**, The Invention of Tradition. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. **Huntington S.**, The Clash of Civilizations and the Remaking of Order. New York: Simon and Shuster, 1996. **Гумилев Л. Н.** Ритмы Евразии. Эпохи и цивилизации / [предисл. С. Б. Лаврова]. – Москва : Прогресс. Фирма «Прогресс-Пангея» : Центр экол. просвещения и развития «Экопрос», 1993. **Лотман Ю. М.**, Семиосфера, Санкт-Петербург: «Искусство-СПБ», 2000. **Said E.**, Orientalism, New York: Vintage Books, 1979. **Norman W.**, Negotiating Nationalism: Nation-building, Federalism, and Secession in the Multinational State, New York: Oxford Univ. Press, 2006.

²⁵ **Асфендиаров С. Д.**, История Казахстана (с древнейших времен), т. 1., Алма-Ата; М.: Казах. краев. изд-во, 1935. **Абдыкаликова М. А. това А.**, ред. История Казахской ССР, Алма-Ата, изд. Казфана, 1943. **Ким М.П.** Аграрный вопрос и классовая борьба в Казахстане в период Великой Октябрьской социалистической революции. – Москва: Госполитиздат, 1945. **Панкратова А.М.** Основные вопросы истории Казахской ССР (К выходу в свет книги «История Казахской ССР с древнейших времён до наших дней») // Большевик Казахстана. 1943. № 10. **Бекмаханов Е.**, Казахстан 20-40 годы XIX века: 20-40 годы XIX века, под ред. Жиенгалиев Н. Б., Алма-Ата, 1992. **Басин В. Я., Турта В. В.**, Некоторые вопросы советской историографии присоединения Средней Азии и Казахстана к России, Известия АН СССР, 1971. **Аполлова Н.Г.**, Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. -Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1948. **Ахмедова Н. Б.** Советский Казахстан за 40 лет (Расцвет экономики и культуры Казахстана за годы Советской власти), Алматы, 1961.

²⁶ **Абдакимов А. Л.**, История Казахстана (с древнейших времен до наших дней), Алматы; РИК, 1994. **Абылхожин Ж. Б.** Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930 гг.), Алма-Ата: Гылым, 1991. **Игибаев С. К.**, Историография истории Казахстана, Алматы: Ассоциация вузов, 2013.

Կումեկովի և Կ. Ա. Ակիշևի խմբագրած Ղազախստանի պատմության չորսհատորյակը²⁷: Հարկ է առանձնացնել նաև նույն Բայպակովի, Կումեկովի և Կ. Յ. Նուրպիսի աշխատությունները ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից հրատարակված «Կենտրոնական Ասիայի քաղաքակրթությունների պատմությունը» վեցհատորյակի 5-րդ և 6-րդ հատորներում²⁸:

Օգտագործված գիտական գրականության մյուս խումբը վերաբերում է հետխորհրդային Ղազախստանի ազգաշինության ամենատարբեր ոլորտներին՝ լեզվաքաղաքականություն, կրոն, մշակույթ, էթնոքաղաքականություն, քաղաքաշինություն, արտաքին քաղաքականություն և այլն: Այս առումով աչքի են ընկնում ինչպես ղազախ, այնպես էլ ռուս և արևմտյան հետազոտողները՝ Գ. Յեմելիանովա, Մ. Օմելիչևա, Ի. Ագակիշև, Ս. Եսենովա, Ա. Սարսամբաև, Դ. Կասիմովա, Ժ. Կունդակբաևա, Դ. Կուդայբերգենովա²⁹: Լայնորեն կիրառվել են արևմտյան հեղինակների՝ Մ. Բրիլ Օլբոտի, Զ. Նազպարիի, Վ. Բաքլիի, Ա Հոգենի, Պ. Լուոնիի, Ս. Քումինգսի, Ու. Ֆիրմանի հետազոտությունները³⁰: Հատկապես ուշադրության է արժանի Բ. Դեյվի «Ղազախստան: Էթնիկություն, լեզու և իշխանություն» աշխատանքը, որտեղ հեղինակը փորձել է շատ խնդիրներին մոտենալ հետզադուրափատիրության

²⁷ Байпаков К. М., Кумекоев Б. Е., Акишев К. А., ред. История Казахстана. В четырех томах, т. I–IV, Алматы, Атамұра, 1996 – 2000.

²⁸ Baipakov K., Kumekov B.E., The Kazakhs, in Adle Ch., Habib I., Baipakov, K. M, (Eds.). History of Civilizations of Central Asia, Vol. V, Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century, Paris: UNESCO publishing, 2003. Nurpeis K., Kazakhstan, In Chahryar A., Madhavan K. Pa., Anara T., (Eds.) History of Civilizations of Central Asia, Vol. VI, Towards the Contemporary Period: from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century, Paris: UNSECO publishing, 2006.

²⁹ Sarsembayev A., Imagined communities: Kazak nationalism and Kazakification in the 1990s, Central Asian Survey, Vol. 18, No. 3, 1999. Агакишиев И., Казахстан На пути к межнациональной гармонии Казахстан, под ред. Бутаков Я. А., Верхотуров Д., Путь к лидерству: социально-экономические и политические реформы в Казахстане, Бослен, 2007. Yemelianova G. M., Islam, National Identity and Politics in Contemporary Kazakhstan, Asian Ethnicity, Vol. 15, No. 3, 2014, pp. 286-301. Omelicheva M. Y., Islam and Power Legitimation: Instrumentalisation of religion in Central Asian States, Contemporary Politics, Vol. 22, No 2. 2016, pp. 144-163. Markus U., Kassymova D., Kundakbayeva Zh., Historical Dictionary of Kazakhstan. Lanham: Scarecrow Press, 2012. Yessenova S. Routes and Roots of Kazakh Identity: Urban Migration in Post socialist Kazakhstan, Russian Review Vol 64, No. 4, 2005, pp. 2–20. Kudaibergenova D. T., Imagining Community” in Soviet Kazakhstan. An Historical Analysis of Narrative on Nationalism in Kazakh-Soviet literature.” *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. 41, No. 5, 2013, pp. 839-854.

³⁰ Olcott M. B., The Kazakhs, Stanford: Hoover Institute Press, 1995. Haugen A., The Establishment of National Republics of Central Asia, Palgrave Macmillan UK, 2003. Nazpary J., Post-Soviet chaos: violence and dispossession in Kazakhstan, London: Pluto Press, 2002. Luong P. J., The Transformation of Central Asia: States and Societies from Soviet Rule to Independence, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004. Fierman W., Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-Medium Instruction in Urban Schools, The Russian Review, Vol. 65, No. 1, 2006, pp. 98-116. Fierman W. Kazakh Language and Prospects for its Role in Kazakh «Groupness», *Ab Imperio*, 2, 2005, pp. 393–423. Buchli V., Astana: Materiality and The City in Alexander C., Buchli V., Humphrey C, (Eds.) Urban Life in Post-Soviet Asia, Taylor & Francis Group, 2007.

տեսության դիտանկյունից, մի բան, որ նորոյթ է ղազախստանյան գիտական խոսույթում³¹: Նշենք, որ հայկական միջավայրում հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայի հասարակությունների մասին առկա ուսումնասիրությունները խիստ սահմանափակ և հատվածական են: Այդուամենայնիվ, առկա ուսումնասիրությունների շրջանում աչքի են ընկնում պատմագիտական, գրականագիտական և քաղաքագիտական բնույթի որոշ աշխատություններ³²:

Հեղազոտական հարցադրումներ.

Ատենախոսության արդյունքներին հետամուտ՝ առաջադրվել են հետևյալ հետազոտական հարցադրումները.

- Ի՞նչ հանգամանքներ են ընկած Ղազախստանի՝ պետականազուրկ ցեղային միավորից դեպի անկախ պետական/ազգային կազմավորման անցման հիմքում:
- Ի՞նչ մեխանիզմներով է Ն. Նազարբաևի վարչակարգը ղազախական հասարակությանը պատրաստում ինքնանորագման:
- Ի՞նչ առնչություններ կան պատմության ընկալման, լեզվական, կրթական, էթնիկ և քաղաքաշինական նորացման նախաձեռնումների և ղազախական քաղաքակրթական ինքնության նոր հարացույցի մշակման միջև:

³¹ **Bhavna D.**, Kazakhstan: ethnicity, language and power, London, New York: Routledge, 2007.

³² **Մինասյան Ն.**, Թուրքիայի Քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում (1991-2007), Երևան «Լուսաբաց հրատարակչություն» 2013: **Մինասյան Ն.**, Հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի և Իրանի մշակութային քաղաքականության առանձնահատկությունների ու նպատակների շուրջ, Ժամանակակից Եվրասիա, Հատոր III (1), 2014, էջեր 63-74: **Խաչատրյան Շ.**, Կերպարների զարգացման առանձնահատկությունները Մուխթար Աուեզովի «Դժվար տարիներ» վիպակում, ԵՊՀ ՈՒԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու 2016, 1.5 (15), հասարակական գիտություններ, էջեր 45-49: **Պետրոսյան, Ա.**, Թուրքմեն բանաստեղծ Մահթումկուլի Ֆրագիի դերը հոգևոր արժեքների պահպանման գործում, ԵՊՀ ՈՒԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու, 2014, 1 (1), հասարակական գիտություններ, էջեր 79-82: **Խաչատրյան Շ.**, Մուխթար Աուեզովի ստեղծագործությունների թեմատիկ առանձնահատկությունները, ԵՊՀ ՈՒԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու, 2014, 1 (1), հասարակական գիտություններ, էջեր 98-102: **Խաչատրյան Շ.**, Մուխթար Աուեզովի «Ենիկ և Քերեք» և «Քարազյոզ» պիեսների համեմատական վերլուծություն, Մերձավոր Արևելք (XI-XII): Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ: Հոդվածների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ. - Երևան ; ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2017: էջեր 253-261: **Бабаян Д.**, Некоторые направления геополитики Китайской Народной Республики в Центральной Азии, Центральная Азия и Кавказ, N 4, 2010, с. 62-74. **Бабаян Д.**, Политика КНР в регионе Северного Прикаспия, XXI век, журнал Научно-образовательного фонда «Нораванк», Ереван, N 1, 2013, с. 44-71: **Сафарян А., Атаев А.**, К Вопросу О Сотрудничестве Между Арменией И Казахстаном «21-й Век», № 4 (33), 2014, с. 69-79. **Սաֆարյան Ա.**, Թյուրքականությունը՝ Զիյա Գյոքալփից հարյուր տարի անց, Արևելագիտության հարցեր, 2016, № 12, էջեր 67-79:

Գիտական նորույթը.

ա. Ատենախոսության հիմնական նորույթը Ղազախստանի հետխորհրդային ազգապետականաշինական ինքնակայացման տիպաբանության ուսումնասիրությունն է՝ տարբեր գիտակարգերի համադրությամբ: Համադրականություն, որը հարիր է այն բազմաշերտ ու բազմավեկտոր գործընթացներին, որոնք ընթանում են այդ երկրում:

բ. Ղազախական անցումային (տրանզիտիվ) հասարակությունը ներկայացվում է քաղաքակրթական ժամանակի երեք չափումների հատույթում՝ կարճ, միջին, երկար տևողություններ: Դրանց արդյունքները դիտարկվում են քաղաքակրթական մարտահրավերների և պատասխանների հոլովույթում:

գ. Ղազախական ինքնակայացումը դիտարկվում է էլիտոլոգիայի (ընտրախավագիտության) լուսի ներքո. լուսաբանվում է քարիզմատիկ առաջնորդի և իր շրջապատի կառուցիկ դերակատարությունը Կենտրոնական Ասիայի էթնաքաղաքական միջավայրում, որտեղ դեռ ներունակ են քոչվորական նախակենցաղ կյանքի համակեցական արժեքները:

դ. Բացահայտվում են ազգային ինքնակայացման ղազախական նորոյա հարացույցի (խորհրդանիշեր, կրոն, ազգամիջյան քաղաքականություն, պատմագրություն) ներքին քաղաքակրթական առնչությունները:

ե. Սեմիոտիկ վերլուծության է ենթարկվում նոր մայրաքաղաքի իմաստանշանային տարածքը՝ հրապարակներ, տարբեր նշանակության շինություններ, թանգարաններ, հուշարձաններ և այլն: Դրանք նպատակամիտված են ձևավորելու ղազախի (և ղազախստանցու)՝ իբրև մարդու և քաղաքացու նոր կերպարը: Այս առումով զուգահեռներ են անցկացվում Սանկտ Պետերբուրգի, Անկարայի, Բրազիլիայի և Երևանի հետ:

զ. Ի վերջո, ատենախոսությունը Ղազախստանի օրինակով հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայում ընթացող տարասեռ ընկերային տեղաշարժերի առաջին համակարգված ուսումնասիրությունն է հայկական միջավայրում:

Կիրառելության հնարավորությունները.

Ատենախոսության հիմնադրույթները հնարավորություն կտան նոր հայացքով դիտարկելու հետխորհրդային պատմական տեղաշարժերը Կենտրոնական Ասիայում: Բացահայտելու դրանց ընդհանրությունները և առանձնահատկությունները ոչ միայն

տարածաշրջանային, այլ նաև գլոբալ պատմության հետնախորքում: Այն հետնախորքում, որը նվիրված է անցումային հասարակություններին իրենց քաղաքակրթական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական, ինքնութենական կայացման հոլովույթում:

Ատենախոսության արդյունքները կարող են օգտագործվել ակադեմիական հետազոտություններում՝ հընթացս պատմական և քաղաքագիտական, քաղաքակրթական և մշակութաբանական թեմաների արծարծման: Դրանք կարող են օգտագործվել բուհական դասընթացների, ծրագրերի, ավարտական աշխատանքների և համապատասխան ձեռնարկների մշակման նպատակով:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ: ԿԵՐԵԻՑ ԵՎ ԺԱՆԻՐԵԿԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՆԱԶԱՐԲԱԵՎ

Ղազախների պատմական ուղին ներկայացնում է շարունակությունների և ընդհատումների մի երկար շղթա, որի ծիրում ուրվագծվում են հետևյալ տիպաբանական շրջափուլերը. ա. թյուրքական էթնիկ միասնությունից դեպի Ղազախական խանություն (ազգային ինքնագիտակցության ծիլերը), բ. ղազախները Ռուսական կայսրության կազմում, գ. Ղազախստանը ԽՍՀՄ կազմում, դ. ինքնիշխան Ղազախստանը: Որոշել ենք հենց այս տրամաբանությամբ էլ կառուցել մեր պատմական ակնարկը:

1.1. Թյուրքական էթնիկ միասնությունից դեպի Ղազախական խանություն (ազգային ինքնագիտակցության ծիլերը)

Թյուրքական էթնոսն սկսել է համախմբվել Կենտրոնական Ասիայի տարածքում մ.թ. 4-րդ դարից: Այն տարասեռ էր, սակայն բոլորին միավորում էին միևնույն լեզուն, կրոնական հավատալիքները, ընդհանուր նախնիները և ավանդությունները: Ապրում էին քոչվորական նախակենցաղ կյանքով. բուծում էին ոչխար, այծ, ձի, ուղտ, և արոտավայրերի համար էլ հաճախ արյունալի ընդհարումներ էին ունենում: Չկար հայրենի տարածքի և սեփական ինքնության գիտակցություն: Սակայն արտաքին վտանգի դիմաց համախմբվելու անհրաժեշտությունը նրանց ստիպեց առժամանակ լռեցնել հակասությունները, և ծնվեց Թյուրքական կազանաթը (556-603 թթ.): Կարճ կյանք ունեցավ և շուտով բաժանվեց Արևելյան և Արևմտյան հատվածների: Պատմությանն ավելի հայտնի է Արևմտյանը, որը պաշտոնապես անվանվում էր Խազարական կազանաթ (650-960 թթ.): Այն ընդգրկում էր Կասպից ծովի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան շրջանները:

7-րդ դարում Կենտրոնական Ասիան ընկավ արաբների տիրապետության տակ: Նրանք բերեցին իսլամը, կենտրոնաձիգ կառավարման համակարգը, հստակ կազմակերպված տնտեսական կյանքը, հիմնեցին դպրոցներ, ներմուծեցին գիտություններ: Այդ ամենը նախանշեց կարևոր տեղաշարժեր կյանքի տարբեր բնագավառներում: Սակայն ասվածը վերաբերում էր առավելաբար վերնախավի մի

փոքր հատվածին. հասարակության մեծ մասը կրկին ապրում էր նախակենցաղ կյանքով:

11-րդ դարի սկզբին արաբական տիրապետությունը ի չիք դարձավ: Արաբները հեռացան, և Կենտրոնական Ասիայի տարածքում ձևավորվեց երկու հզոր պետական կազմավորում. արևելքում ղարախանյաններն էին, հարավ-արևմուտքում՝ օղուզները: Միևնույն ժամանակ արդի Ղազախստանի հյուսիսարևելյան տարածքներում սկսեց ձևավորվել մի նոր ցեղային միավորում, որի էթնիկ առանցքը կազմում էին ղփչաղները՝ արդի ղազախների հեռավոր նախնիները³³:

Գրավոր սկզբնաղբյուրներում հանդիպում ենք «ղպչաղ» "*Kipchak*" ցեղանունը, որը տարբեր կերպ է ներկայացվում. ռուսերենում՝ *половцы*, լատիներենի լեհական տարբերակում՝ *Plauci*, *Plawci*, չեխերենում՝ *Plavci*, լատիներենում՝ *Pallidi*, *Flavi*, գերմաներենում՝ *Valwen*, *Falwen*, *Falones*, հայերենում՝ *խարպէշքն* (*xartêšk'n* < *xartêš*, *xarteaš*)³⁴: Լինելով տարբեր լեզուների համաձուլվածք՝ ղփչաղներենը դարձավ միջէթնիկ փոխհարաբերությունների յուրահատուկ միջոց³⁵:

Չդիմանալով ղարախանյանների և ղփչաղների մրցակցությանը՝ օղուզները սելջուկ ցեղի առաջնորդությամբ 11-րդ դարի կեսերին շարժվեցին դեպի հարավ-արևմուտք՝ գրավելով Իրանը, Այսրկովկասը, Փոքր Ասիայի մեծ մասը՝ հիմք դնելով ապագա Օսմանյան տերությանը:

Թվում էր, թե այս գործընթացը պետք է բարենպաստ պայմաններ ստեղծեր ղազախների միավորման և միացյալ *ազգության* ձևավորման համար: Սակայն պատմությունն ընթացավ այլ ճանապարհով. 13-րդ դարում սկսվեցին մոնղոլական արշավանքները, և Կենտրոնական Ասիան դարձավ մոնղոլների ծավալապաշտության առաջին զոհը: Նրանց հաջորդեցին Թամերլանի արյունալի արշավանքները, որի մահվամբ նրա աշխարհակալ տերությունը բռնեց քայքայման ուղին: Այդ նույն ուղիով էր ընթանում նաև Ոսկե հորդան:

³³ Толстова С.П. Жданко, Т.А. Абрамзон С.М, Кисляков, Н.А. Народы Средней Азии и Казахстана, Москва, Академия Наук СССР, Институт Этнографии Имени Н.Н. Миклухо-Маклая, 1963, стр. 324.

³⁴ Մանրամասնությունների համար տե՛ս, Golden P. B., Qırçaq, in Demir N., Karakoç B., Menz A. (Eds.) *Turcology and linguistics. Éva Ágnes Csató Festschrift*. Ankara: Hacettepe University Publications, pp. 183-184.

³⁵ St' u, E. Schütz, Re-Armenisation And Lexicón From Armeno-Kipchak Back to Armenian, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 19, No. 1, 1966, pp. 99-115. Golden P.B., Religion among the Qırçaqs of Medieval Eurasia, *Central Asiatic Journal*, Vol. 42, No. 2, 1998, pp. 180-237.

15-րդ դարի 20-ականներից իրադրությունը կրկին խաղաղվեց, և նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին ղազախների վերցեղյա ընդհանրության համախմբման համար: Այս նոր շարժումը ղեկավարեցին Ջոչիի խանության երկու հայտնի խաներ Կերեյն ու Ժանիբեկը, որոնք իրենց համարում էին «Օզբեկ ղազախներ (*ozbek-kazakhs*)», այն է՝ «ազատ, անկախ, արկածախնդիր և այլն»³⁶:

Համաձայն պատմական ավանդույթի՝ այս խաները միավորեցին ղփչաղ ղազախներին Ուզբեկական խանության դեմ մղած պայքարում, հաղթեցին և սահմանագծեցին նրանց բնակության սահմանները: Ընդունված է կարծել, որ այն կազմում է արդի Ղազախստանի տարածքի կորիզը: Սակայն այս միավորումը տակավին հեռու էր բառիս բուն իմաստով պետական միավոր լինելուց: Այն վերցեղային էթնիկ կազմավորում էր, որի հիմքում հստակ ուրվագծվում էին տոհմացեղային բարքերը, կառույցները և ընկերային հարաբերությունները: Կերեյի և Ժանիբեկի ջանքերով ստեղծվեց ղազախների կառավարման (թեպետ թույլ) ուղղագիծը. բաժանվում էին երեք ցեղային միությունների կամ հորդանների (ժուլեր). Մեծ հորդա (*Улу жүз*)՝ բաղկացած 12 ցեղից, Միջին հորդա (*Орта жүз*)՝ 5 ցեղից և Փոքր հորդա (*Кіші жүз*)՝ 3 ցեղից³⁷: Հորդաները գտնվում էին դաշնակցային հարաբերությունների մեջ՝ ամրագրված Ղուրանով, հավատարմության երդմամբ և ծիսակարգով: Ասվածին հավելենք, որ ցեղերն իրենց հերթին բաժանվում էին տոհմական-կլանային միավորումների, որոնք անվանվում էին *թայիփներ*: Այս համակարգով էր կարգավորված հասարակական աստիճանակարգը:

Ղազախական ցեղերի՝ մեկ տարածքում համախմբումը և ժուլերի ստեղծումը կարելի էր համարել ելակետ էթնիկ ինքնագիտակցության ծլարձակման համար: Եվ հատկանշական է, որ մինչև 19-րդ դարի վերջը *ղազախ* եզրույթի բովանդակությունն առավելաբար առնչվում էր տոհմացեղային կամ ներհամայնքային հարաբերություններին: Այլապես՝ ղազախական միասնությունը կարելի է տիպաբանել իբրև «[...] տա-

³⁶ **Golden P.B.**, Central Asia in World History, նշվ. աշխ., էջեր 103-105. Տե՛ս նաև, **Baipakov K., Kumekov B.E.**, The Kazakhs, նշվ. աշխ. էջեր 90-91: **Абдакимов А. Л.**, նշվ. աշխ. էջեր 51-53. **Svanberg I.**, Kazakhstan and the Kazakhs, In The Nationalities Question in the post-Soviet states, Graham Smith (Ed.), second edition, London and New York: Longman, 1996, p. 318-319. **Сафарян А. В., Саакян Л. С.** Армяно-кыпчакские рукописи - источники изучения истории тюркских языков, Россия – Тюркско-мусульманский мир: историко-культурные связи. 2016, с. 180-191.

³⁷ **Baipakov K., Kumekov B.E.**, նշվ. աշխ., էջ 91:

րաճաքադաքական մի ընդհանրություն, որը հասարակական ինքնակա մակրոմիավոր էր»³⁸:

Սակայն տարբեր ցեղային միավորումների հակասական շահերի հետևանքով ղազախական խանությունը չկարողացավ պատշաճորեն պատասխանել արտաքին մարտահրավերներին: Քոչվորական կենսաձևի պայմաններում կանոնավոր զինված ուժերի հնարավորությունները նվազագույնի էին հասցված: Նման պայմաններում կիրառվում էին ինքնապաշտպանության չհամաձայնեցված ռազմավարություններ:

Արդեն 18-րդ դարում ջունգարական ցեղերի ներխուժման սպառնալիքի պատճառով ղազախական տափաստանում ստեղծվել էր ռազմաքաղաքական խոր ճգնաժամ³⁹: Մինչդեռ մարտահրավերներին պատասխանելու համար անհրաժեշտ էին հարիր ծրագրեր և գործողություններ, իսկ դրանք բացակայում էին: Ի հետևանս՝ ղազախները կորցրին իրենց ինքնիշխանությունը:

Դա 18-րդ դարի 20-ականներն էին: Ձևավորվել էր մի չափազանց անբարենպաստ աշխարհաքաղաքական պատկեր. կենտրոնում քոչվորական հարաբերություններով ագուցված ղազախական կլանային կառույցն էր, մի կողմում՝ հզոր Ռուսական կայսրությունը, մյուս կողմում՝ Ջունգարական, Կալմիկական և կենտրոնասիական ռազմատենչ խանությունները:

Չունենալով կանոնավոր բանակ և ռազմավարական փորձ՝ ղազախական երեք կլանային միությունների խաները որոշում կայացրին հայցելու Ռուսական կայսրության օգնությունը՝ պաշտպանվելու թշնամիների (ջունգարներ, կալմիկներ) հարձակումներից: *Ղազախների, ղրղզների և ուզբեկների երկարատև պայքարը տեղի ռազմատենչ ցեղային միությունների դեմ իրենց արտացոլումն են ստացել էպիկական ասքում՝ «Ալ-պամիշ կամ Մանաս»:*

Ռուսական գերիշխանության հաստատումը ղազախաբնակ տարածքների նկատմամբ տեղի ունեցավ մի քանի շրջափուլերով: Կայսրությանը հաջողվեց դյուրությամբ հավատարմության երդումներ կորզել բոլոր երեք ցեղային միություններից. 1731 թվականին Փոքր հորդան կալմիկներից պաշտպանվելու նպատակով անցավ Ռուսաստանի հովանավորության տակ: Նույն գործարքը ռուսական կողմը 1740 և 1742

³⁸ Бромлей Ю. В., Очерки теории этноса, Москва: Изд. Наука, 1983, с. 62.

³⁹ Моисеев В. А. Джунгарское ханство и казахи XVII-XVIII вв., Алма-Ата, "Гылым", 1991, с. 68.

թվականներին կնքեց Միջին և Մեծ հորդանների հետ: Ընդամին, Մեծ հորդան պահպանեց իր ինքնիշխանության ինչ-ինչ տարրեր մինչև 1873 թվականը: Ռուսական կողմը վերացրեց դրանք, երբ հաջորդաբար ռազմակալեց Տաշքենդի, Սամարղանդի ու Բուխարայի, իսկ ապա Կոկանդի խանությունները⁴⁰:

1.2. Ղազախները Ռուսական կայսրության կազմում

Ինչպես նշվեց, 1742 թվականից սկսյալ՝ ղազախները գտնվում էին ռուսական գերակայության ներքո: Իրավիճակ, որն ուղեկցվում էր ղազախների տոհմացեղային իշխանական կառույցների աստիճանական լուծարմամբ: 1822 թվականին հրապարակվեց կայսերական հրովարտակը «Ռուսական Թուրքեստանի մասին»՝ հեղինակված Ն. Սպերանսկու կողմից: Աստ հաստատագրված էր, որ տեղացիները նախակենցաղ են և կարիք ունեն հմուտ և կայուն կառավարման: Առաջնորդվելով այս մոտեցմամբ՝ կայսրությունն սկսեց ռազմակալել նոր տարածքներ. արդեն 1845-1847 թվականներին կառուցվել էին մի շարք ամրություններ (ֆորտեր)՝ Նովոպետրովսկի, Տուգայի, Օրենբուրգի, Ուրալսկի, Կապալսկի և այլն:

Ի պատասխան՝ 1837-1847 թվականներին Ղազախական տափաստանում բռնկվեց հզոր հակառուսական ազատագրական ապստամբություն Կենեսարի Կասիմ Ուլայի առաջնորդությամբ: Դրան հարել էին ղազախ վերնախավի և մտավորականության շատ ներկայացուցիչներ: Ղազախական պատմագրությունում այս շարժումը հաճախ նկարագրվում է իբրև ազգային-ազատագրական⁴¹: Ցարիզը դաժան հաշվեհարդար տեսավ ապստամբության նկատմամբ: Այս մասին տեղեկանում ենք նաև Է. Վուլֆսոնի «Ղրղզներ» աշխատությունից.

«Քոչվորական ժողովուրդների շրջանում մենք [ռուսներս- Ն.Մ.] հիմնականում մտահոգված էինք ղրղզներով [ղազախներ- Ն.Մ.]: Եվ դա զարմանալի չէ. նրանք քանակությամբ շատ էին, և նրանց հարձակումները խիզախ էին: Չնայած ծանր կորուստներին՝ կայսրությունը կարողացավ հաղթանակած դուրս գալ՝ մեկընդմիջ պոչորելով և թուլացնելով քոչվորների ուժը»⁴²:

⁴⁰ Bhayna D., Kazakhstan, p. 35.

⁴¹ Артыкбаев Ж. О., Казахское Общество в XIX веке: традиции и инновации, Караганда: Полиграфия, 1993, стр. 276-284.

⁴² Вульфсон Э. С., նշվ. աշխ. էջ 3:

Հաջորդ խոշոր ընդվզումը տեղի ունեցավ շուրջ ութսուն տարի անց. խթանը Առաջին աշխարհամարտն էր: Կենտրոնական Ասիայի ժողովուրդները, այդ թվում և՛ ղազախները, կայսերական բանակ էին զորակոչվել: 390 հազար տեղացիների զորակոչելու հրամանագիր ստորագրվեց⁴³: Եվ 1916 թվականին պայթեց ղազախական ապստամբությունը երկրի հյուսիսային շրջաններում, որոնք, հիշենք, սլավոնական ժողովուրդների ամենաստվար զանգվածն ունեին: Այն հանդիպեց ռուսական բանակի դաժան հակահարվածին և ճնշվեց:

Խոսելով այս և այլ ապստամբությունների մասին՝ կարող ենք հատկանշել, որ դրանցում, ըստ էության, գերակայում էր ավանդական քոչվորական կենսակերպը պահպանելու միտումը: Ազգային ինքնագիտակցությունը զանգվածների շրջանում տակավին թույլ էր:

Սակայն կոշտ ռազմակալման քաղաքականությանը զուգընթաց կայսրությունը փորձարկում էր նաև իշխանության *փափուկ տարբերակը*: Ասվածի լավագույն օրինակը Ստորին Վոլգա և Ուրալ միջագետքն ընդգրկող Բուկեյյան օրդայի վերջին խանությունն էր: Խան Ջանգիրն (1801-1845 թթ) իր լիազորությունները ստացել էր 1824 թվականին Ալեքսանդր 1-ից: Խանը փայլուն կրթություն էր ստացել, տիրապետում էր ինչպես ավանդական, այնպես էլ ադմինիստրատիվ հանրային կառավարման հմտությունների, ուներ ռուսական բանակի գեներալի կոչում: Քաջատեղյակ էր ղազախական ավանդույթներին և իսլամի արժեհամակարգին: Ռուսական զենքի օգնությամբ Ջանգիրին հաջողվեց լռեցնել իր բոլոր ընդդիմադիրներին և հաստատել ներհանրության համաձայնություն⁴⁴:

Ջանգիրը փորձեց համադրել իսլամն ու ռուսական տիրապետությունը: Կառուցեց մզկիթներ, նշանակեց իմամներ, վերակազմեց կրոնական համայնքները: Բացեց դպրոցներ, որտեղ արաբերենի, իսլամական իմաստնության և կանոնի կողքին ամենայն լրջությամբ դասավանդվում էին աշխարհիկ առարկաներ: Նպատակն էր, որ շրջանավարտը պատրաստ լիներ կրթությունը շարունակելու ռուսական գիմնազիայում: Ավելի հեռուն նայելով՝ խանը 1840 թվականին Բուկեյյան Օրդայում բացեց առաջին

⁴³ Gleason G., The Central Asian States: Discovering Independence, Westview Press, 1997, p. 53

⁴⁴ Козыбаев М. К., под ред. Қазақстандағы 1836-1838 жылдардағы халық-азаттық қозғалысы (Кужаттар, материалдар, мақалалар), Қазақстан Республикасының Ғылым Академиясы, Алматы; Ғалым, 1992, б. 22-23.

Կենտրոնական դպրոցները (ռուս-ղազախական), որոնք հայտնի էին նաև Ջանգիրյան դպրոցներ անվամբ: Միջոցները տրամադրում էր անձամբ: Այդ դպրոցների առաջադեմ շրջանավարտները նրա միջոցներով շարունակում էին կրթությունը Սանկտ Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Կազանի և Օրենբուրգի համալսարաններում⁴⁵:

Ջանգիրի գործունեության համաձիրը ավելի լայն էր. նրան է վերագրվում �ղազախական միջավայրում արևմտյան տիպի հանրային ծառայությունների ներմուծումը՝ փոստ, թանգարան, դեղատուն, հիվանդանոց և այլն⁴⁶: Այս ամենով Ջանգիր խանը նպաստեց ռուսական մշակութային գերակայության հաստատմանը:

Այսուհանդերձ, կայսերական վարչակարգը դժգոհ էր �ղազախների ինչպես ապստամբական, այնպես էլ մեղմ հարմարվողական հակազդումներից. երկու դեպքում էլ նախաձեռնությունը �ղազախներին էր պատկանում: Նրանց պետք էր �ղազախների *կրավորական ենթարկումը*:

Այս ամենից դասեր քաղելով՝ վարչակարգը սկսեց ուշադրություն դարձնել նոր տարածքների յուրացման տնտեսական և քաղաքական միջոցներին: Առանձնակի կարևորություն ուներ Արալյան նավահանգստի կառուցումը, որից հետո Օրենբուրգի և Ղազախական տափաստանի միջև սկսվեց կանոնավոր առևտրաշրջանառություն⁴⁷: Շնորհիվ նոր ենթակառուցվածքների ներդրման՝ 19-րդ դարի կեսերին Ռուսաստանի և Կենտրոնական Ասիայի և մասնավորապես Օրենբուրգի, Նիժնի Նովգորոդի, Իրբիտի, Խիվայի, Բուխարայի և Տաշքենդի միջև սկսվեց ակտիվ ապրանքաշրջանառություն: Ռուսաստանից Կենտրոնական Ասիա արտահանվող հիմնական ապրանքներն էին երկաթը, պղինձը, բամբակյա, բրդյա գործվածքները, կաշին: Միայն ծխախոտն ու շաքարավազը կազմում էին Կենտրոնական Ասիա ներկրվող ռուսական ապրանքների 2/3-ը: Իսկ Կենտրոնական Ասիայից (հիմնականում Ղազախական տափաստանից) Ռուսաստան էին արտահանվում գյուղատնտեսական ապրանքներ՝ բրդի հումք, բամբակ և խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ⁴⁸:

⁴⁵ Дюсенбаев А., Первый казахский просвещенный правитель, Портал «National Digital History», 28 Ноября 2016. URL: Источник: <http://e-history.kz/ru/contents/view/1860> (23.09.2017)

⁴⁶ **ՆՈՒՅ ՆՍԵՂՈՒՄ:**

⁴⁷ Coates, W. P., Coates Z. K., Soviets in Central Asia, London: Lawrence and Wishart, 1951, p. 44.

⁴⁸ **ՆՈՒՅ ՆՍԵՂՈՒՄ**, էջ 42:

Ղազախները բնակվում էին Մեծ Թուրքեստանի հյուսիսային հատվածում՝ ներառյալ ապագա մայրաքաղաք Ալմա Աթայի⁴⁹ և արդի Ղազախստանի հարավային տարածքները: Ցարական քաղաքականության արդյունքում ճնշվում էին ղազախների քաղաքական ինքնիշխանության բոլոր իրական կամ հնարավոր դրսևորումները:

Սկսվեց ղազախական հողերի մասսայական բռնազավթումը: Դա իր հերթին ուղեկցվում էր ծանր հարկային քաղաքականությամբ և մենաշնորհների հաստատմամբ: Ռուսներն իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել հատկապես ձկնորսության, մսի արտահանման և անտառահատման մենաշնորհները⁵⁰: Սա գաղութային քաղաքականության ամենացայտուն դրսևորումներից էր: Մինչդեռ կայսերական վարչակազմի քարոզչությունը դա ներկայացնում էր իբրև քաղաքակրթական առաքելություն⁵¹: Եվ ցարիզմն այստեղ միայնակ չէր. նույնը բրիտանացիները քարոզում էին Հնդկաստանում, ֆրանսացիները՝ Հյուսիսային Աֆրիկայում, հոլանդացիները՝ Հարավային Աֆրիկայում և այլն:

Սակայն խնդիրն ուներ և իր հակառակ կողմը. 1870-ականների վերջին Կրասնովոդսկ-Սամարկանդ-Տաշքենդ և Տաշքենդ-Օրենբուրգ երկաթգծերի կառուցմամբ դյուրացավ կապը մի կողմից՝ ռուսական քաղաքական-մշակութային ազդեցության ներքո գտնվող, մյուս կողմից՝ իսլամի ավանդական արժեհամակարգերով ապրող համայնքների միջև⁵²: Տնտեսական գործոնից զատ այս իրողությունը կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև կրթական, մշակութային և ինքնության այլակերպումների առումներով:

Մարդահամարի ստույգ տվյալներ չկան, սակայն Ցարական Ռուսաստանի կողմից անցկացված մարդահամարից տեղեկանում ենք, որ 1897 թ. ներկայիս Ղազախստանի

⁴⁹ Նշենք, որ Ալմա Աթա տեղանունը կիրառության մեջ էր խորհրդային տարիներին, և միայն 1993 թ. կառավարության որոշմամբ մայրաքաղաքը վերանվանվեց Ալմաթի: Ուստի տվյալ տեղանունը ներկա աշխատանքում կիրառվել է ըստ այդ տրամաբանության:

⁵⁰ **Бекмаханов Е.**, Казахстан 20-40 годы XIX века, с. 117.

⁵¹ **Said E.**, նշվ. աշխ. էջ 142.

⁵² Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանում ցարական ամենաարտահայտիչ նախագծերից մեկը 750 սաժեն (сажень - երկարության չափման հին ռուսական միավոր, որը հավասար էր 3 արշինի կամ 2.134 մետրի) կամ 1600 մետր երկարությամբ Ամու Դարյա գետի երկաթգծային կամուրջի կառուցումն էր (1889-1901): Այն Ռուսական կայսրության ամենաերկար կամուրջն էր, որն անգամ գերազանցում էր Վոլգայի Ալեքսանդրյան երկաթգծային կամուրջի երկարությանը (674, 125 սաժեն): Կամուրջի կառուցումը կայսրության վրա նստեց 4 միլիոն 853 հազար ռուսական ռուբլի, որն այդ ժամանակների համար ահռելի գումար էր: Տե՛ս, **Дмитриева-Мамонова А. И.**, նշվ. աշխ. էջեր 296-298:

տարածքներում ապրում էին ավելի քան երեք միլիոն ղազախներ⁵³: Առաջընթացն ակնհայտ էր, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ 18-րդ դարում ղազախները կանգնած էին ֆիզիկական բնաջնջման վտանգի առջև: Թեպետ ակներև առաջընթացին, ղազախների սոցիալական ցուցիչն էլի մնում էր ցածր. նրանց մեծամասնությունը շարունակում էր ապրել քոչվորական կենցաղով՝ թույլ ազգային ինքնագիտակցությամբ:

1870-1880-ականներից սկսվեց Ղազախստանի տնտեսական յուրացման նոր շրջափուլ: Դա կապված էր բնական ռեսուրսների հայտնաբերման և արդյունահանման հետ. Սպասկ-Վոսկրեսենսկ-Ուսպենսկի շրջանում հայտնաբերվեցին պղնձի և ոսկու հարուստ հանքեր: Ռուսական, իսկ ապա նաև օտարերկրյա կապիտալի մասնակցությամբ (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Գերմանիա, ԱՄՆ) կառուցվեցին մետաղաձուլական ձեռնարկություններ: Սկսեցին շահագործվել Կարագանդայի, Էկիբաստուլի քարածխի հանքատարածքները: 1890-ականների վերջերին բրիտանական հետազոտողներն սկսեցին խոսել նավթի և գազի հարուստ հանքավայրերի մասին:

Սակայն ղազախներն անհաղորդ էին այս կարևոր անցուդարձերին: Լավագույն դեպքում նրանք սևագործ բանվորներ էին: Հետամուտ նորանոր շահույթների՝ Կայսրությունն սկսեց զորացնել իր էթնիկ դիկտատը: Վարչակարգը որոշեց փոխել տափաստանի ժողովրդագրական պատկերը՝ ի հաշիվ սլավոնական զանգվածների վերաբնակեցումների: Համաձայն 1897 թվականի առաջին մարդահամարի տվյալների՝ աստ արդեն ապրում էին ռուս (772 հազար), ուկրաինացի (100 հազար) և բելառուս (62 հազար) վերաբնակյալներ՝ Ուրալի, Տուրգայի, Ակմոլինսկի, Սեմիպալատինսկի, Սամարկանդի, Սիրդարիայի, Անդրկասպյան, Սեմիրեչիեի և Ֆերգանայի շրջաններում⁵⁴: Վարչապետ Պ. Ա. Ստոլիպինի հողային բարենորոգության արդյունքում այս թիվը շեշտակի աճեց, և սլավոնական տարրը 1911 թվականի մարդահամարի

⁵³ **Saparbekova A., Kocourková J., Kučera T.**, Sweeping Ethno-demographic Changes in Kazakhstan during the 20th century: A dramatic story of mass migration waves AUC Geographica, Vol 49, No. 1, 2014, pp. 74.

⁵⁴ **Robert A. Lewis, Richard H. Rowland, Clem, R. S.**, Modernization, Population Change and Nationality in Soviet Central Asia and Kazakhstan. Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes, Vol. 17, No. 2/3, Russian and Soviet Central Asia, 1975, p. 289.

տվյալներով հասել էր մոտ երկու միլիոնի: Նախատեսվում էր նրանց տրամադրել 17 միլիոն հեկտար հող⁵⁵:

Այս նույն գաղութացման քաղաքականությամբ էր թելադրված Ղազախական տափաստանի նոր վարչական բաժանումը. 1867 թվականին Ալեքսանդր 2-րդի երկու հրամանագրերով Թուրքեստանի ղազախական հատվածը բաժանվեց երեք գեներալ-նահանգապետությունների՝ Թուրքեստանի (Սիրդարիայի և Սեմիրեչիեի մարզեր), Օրենբուրգի (Ուրալի և Տուրգայի մարզեր) և Արևմտյան Սիբիրի (Ակմոլա և Սեմիպալատինսկ մարզեր), որոնք կառավարվում էին ցարի կողմից նշանակված գեներալ-նահանգապետների կողմից⁵⁶:

Մեկնարկելով Մ. Վեբերի ընկերաբանությունից՝ կարելի է պնդել, որ Ղազախաստանում անցում էր ապահովվում անասնապահական ավանդական պատրիմոնիայից դեպի վարչաքաղաքական պատրիմոնիայի՝ օրենքի և կառավարման բանական ուղղահայացի գերակայությամբ: Սակայն ստիպված ենք այս պարագայում նույնպես արձանագրել, որ բարենորոգումը քիչ էր առնչվում ղազախների կյանքին և առօրյային: Նրանք հիմնականում շարունակում էին ապրել նախակենցաղ կյանքով:

Նորակառույց վարչական, քաղաքական և դատական ինստիտուտները գտնվում էին ցարական վերահսկողության ներքո: Եվ ղազախական նախկին ինքնավարության վերապրուկները, կրկնենք մի անգամ էլ, ի չիք դարձան: Սա տարավ տիտղոսային ժողովրդի լուսանցքայնացմանը:

Դրա հետ մեկտեղ, որքան էլ տարօրինակ հնչի, գաղութային իշխանությունները համոզված էին, որ «քաղաքակիրթ զանգվածին» կառավարելն ավելի դյուրին է: Այդ մտահոգությամբ՝ նրանք սկսեցին համախմբել ղազախ մտավորականության ներկայացուցիչներին՝ քաղաքաբնակ ուսուցիչներ, հոգևոր սպասավորներ, երաժիշտներ, ասացողներ (*акын*), որոնք հարգանք էին վայելում:

Այս մտավորականության կորիզը բնակվում էր Ռուսական Թուրքեստանի հյուսիսային քաղաքներում՝ Օրենբուրգ, Օմսկ, Սեմիպալատինսկ, Կազան, որտեղ նրանք շփվում էին ռուսական մշակույթի և մտավորականության հետ: Այն էականորեն տարբերվում էր հարավային շրջաններում ապրող ղազախ ավանդական մտավոր-

⁵⁵ Турчининовъ Н. В., նշվ. աշխ. էջ 82:

⁵⁶ Nurpeis K., նշվ. աշխ. էջ 248:

րականությունից, որի ներկայացուցիչներն ընտրել էին գաղութային վիճակին հակազդման գործելակերպը. չէին խոսում ռուսերեն, չէին ընդունում ռուսական մշակութային արժեքները: Իրենց անվանում էին *Зар Заман акындары*, որը բառացի նշանակում էր **դժվար ժամանակի բանաստեղծներ**: Ընդհանուր առմամբ, նրանց գործելաոճն արդի հետգաղութատիրության եզրաքանությամբ կարելի է անվանել *չենթարկվելու, դիմադրելու, չհանդուրժելու պահվածք*⁵⁷:

Հարավդազախական տարածքների բնակիչները դուրս էին ազգային տարաբնույթ տեղաշարժերից: Մասնավորապես նրանք ներկայացված չէին 1905 թվականին ստեղծված համադազախական **Ալաշ Օրդա** կազմակերպությունում: Դրա առաջնորդները Միջին Հորդայից էին՝ հյուսիսային և կենտրոնական դազախական շրջաններից:

Ռուսական կողմի համար քոչվորների չափավոր զարգացումը գնահատվում էր իբրև կայսրության գերիշխանության ամրապնդման միջոց: Ձևավորվող վարչական, կրթական և մշակութային համակարգերը ներկայացվում էին իբրև դրա գործիքներ: Կար խնդրի մեկ այլ դիտանկյուն նույնպես. արդի մշակութային հարացույցերի ներդրմամբ Ռուսաստանը հնարավորություն էր ստանում ձևակերպելու դազախի աշխարհընկալման սահմանները: Նպատակին հետամուտ՝ 19-20-րդ դարերի սահմանագծին արդեն գործում էին տարբեր աստիճանի 15 ռուս-դազախական քերականական և միջնակարգ դպրոցներ: Աղջիկների համար նախատեսված էին տարրական և միջնակարգ կրթական հաստատություններ⁵⁸: «Ռուսական մեծ մշակույթի» ներդրմամբ պայքար էր ծավալվում մի կողմից՝ թյուրքական, մյուս կողմից՝ իսլամական արժեքների դեմ⁵⁹: Հիշենք, որ մինչ այդ կրթական համակարգը հիմնված էր ավանդական իսլամական *մակդրաքների և մադրասանների* համացանցի վրա, որոնք գործում էին մզկիթների հովանու ներքո⁶⁰:

Պատկերն ամբողջացնելու համար նշենք, որ վարչակարգը նախապես հակված էր «դազախներին քաղաքակրթելու» գործը հանձնելու արդեն «քաղաքակրթության

⁵⁷ Хайрулдаева А. М. Зар заман акындары шығармаларындағы Қазақстанның ортазиялық елдермен қарым-қатынастары, Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 2(06). URL: <http://edu.ehistory.kz/ru/publications/view/435> (10.03.2017)

⁵⁸ Ильминский, Н. И., նշվ. աշխ. էջ 51:

⁵⁹ Landau J. M., Kellner-Heinkele B., Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States: Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Tajikistan, London: C. Hurst & Co. Publishers, 2001, pp. 20-21.

⁶⁰ Nurpeis K., նշվ. աշխ., էջ 251:

որոշակի ճանապարհ անցած» թաթարներին, բայց շուտով համոզվեց դրա վտանգավորության մեջ: Թաթարներն սկսեցին դա օգտագործել իսլամի և իրենց ազդեցությունը զորացնելու նպատակով: Ուստի վարչակարգը որոշեց հրաժարվել թաթարների ծառայություններից՝ «ի բարօրություն ղազախների»⁶¹:

Կայսերական կենտրոնաձիգ քաղաքականությունը հասկանալու համար պետք է հաշվի առնել, որ 18-րդ դարում ցարական քաղաքականությունը տարբերվում էր 19-րդ դարի քաղաքականությունից: Առաջինի պարագայում քաղաքականությունն առավել հանդուրժող էր. թույլատրվում էր առանձին էթնիկ միավորներին ունենալ իրենց դարական, կրթական և անգամ վարչական համակարգերը: Ասվածի լավագույն օրինակը հայկական համայնքներն էին Նոր Նախիջևանում և Աստրախանում, որտեղ հայերն ունեին անգամ իրենց դատաստանագիրքը⁶²: Սակայն 19-րդ դարում պայրկերը միանգամայն այլ էր. առանձին էթնիկ-քաղաքական միավորներն ապրում էին ըստ ռուսական օրենքների գերակայությամբ:

Ղազախականի պարագայում ցարական կառավարությունն իր գաղութային առաքելությունը՝ «**հասարակական համերաշխության հաստատումը**», իրագործում էր՝ օգտագործելով մտավորական և հեղինակավոր անձանց: Առաջնային գաղափարն այժմ **կայսրության ընդհանուր քաղաքացիության** հղացքն էր: Ղազախական պատմության մեջ այսօրինակ գաղափարների տիպիկ կրող էր Մուհամմեդյան Տինիշպակը, որը եղել է Թուրքեստանյան Երկրորդ Դումայի պատգամավոր և իրեն համարում էր ղազախական «ինտելիգենցիայի» ներկայացուցիչ: Նա մշտապես քարոզում էր կայսրության քաղաքացիության գաղափարի առավելությունը էթնիկ պատկանելության նկատմամբ: Հորդորում էր ղազախական տարբեր կլաններին կայսրության համար կամավոր զենք վերցնել և ենթարկվել աշխատանքային պարտադիր պարիակներին⁶³:

Նույն դասին էր պատկանում նաև Շոկան Ուալիխանովը, որը, օգտագործելով իր ռուսական ռազմական կրթությունը և Ֆ. Դոստոևսկու անձնական համակրանքը,

⁶¹ **Galick D.**, Responding to the Dual Threat to Kazakhness: The Rise of Alash Orda and its Uniquely Kazakh Path, Vestnik, The Journal of Russian and Asian Studies, http://www.sras.org/alash_orde_kazakh (29.04.2016)

⁶² Նշենք, որ հայերն Աստրախան գաղթել էին Նոր Զուլայից 17-րդ դարի կեսերից, և արդեն իրավական հարաբերություններն ըստ էության բխում էր պարսկական իրավական համակարգից, որը, սակայն, ի տարբերություն Ռուսական կայսրության ներքո գործող համակարգի, հիմնված էր սովորության իրավունքի վրա: Տե՛ս, **Aslanian S.**, From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa, Univ. of California Press, 2014, p. 83.

⁶³ **Brower D.**, Turkestan and the Fate of the Russian Empire, New York: Routledge, 2012, p. 8.

ներկայանում էր իբրև ղազախական հասարակության 1860-1880-ականների լավագույն մտավորական⁶⁴։ Նա որակվում էր իբրև լուսավորիչ, որի հորդորները նպաստեցին կանխելու իսլամականացման սպառնալիքը տափաստանում։ Այս առումով հատկանշելի է Ուալիխանովի «Տափաստանի մուսուլմանականության մասին» աշխատությունը.

«Իսլամն ի զորու չէ օգնելու ռուսական կամ որևիցե այլ քրիստոնեական կառավարության։ Թաթարական ծախված հոգևորականության հավատարմությանն ապավինել չի կարելի [...] Եվ մեզ մոտ՝ տափաստանում, կառավարության բոլոր բարեգործական միջոցառումները չեն հանգեցնում ակնկալվող արդյունքներին, քանի որ վերջիններս կաթվածահար են լինում ի հետևանս աճող կրոնական մոլեռանդության։ Մեր դրդվները [ղազախներ—Ն.Մ.] հիմա առավել քան երբևէ շար են խուսափում ռուսական լուսավորականությունից և եղբայրությունից»⁶⁵։

Այնուամենայնիվ, ռուս-ղազախական հարաբերությունները ղազախական պատմական հեռանկարի միակ վեկտորը չէին։ Դա զգալի էր արդեն 20-րդ դարի սկզբին, երբ առանձին մտավորականները և նրանց (տակավին թույլ) խմբակներում սկսեցին միտումներ արձանագրվել՝ միավորվելու համազգային շարժման մեջ։ Նախաձեռնությունը պատկանում էր **Ալաշ Օրդային**։ Գործընթացը խթան ստացավ 1916 թվականի ապստամբության և դրան հաջորդող մղձավանջի ժամանակ։

1917 թվականին կործանվեց Ռուսական կայսրությունը. Ալաշ Օրդան հաստատությունացվեց և վերածվեց ազգային քաղաքական կուսակցության։ Նույն թվականի հուլիսի 15–19-ին Օրենբուրգում տեղի ունեցած համաղազախական համաժողովի որոշմամբ ստեղծվեց Ալաշ Օրդա կառավարությունը, որն առաջնային էր համարում Ղազախստանի ինքնավարության, ինչպես նաև ղազախական հողերի բռնագրավման դեմ և էթնիկ ներգաղթի կանխմանն ուղղված քայլերը⁶⁶։ Նշյալ ծրագրերի իրականացման համար ալաշօրդայականները կոալիցիոն հարաբերություններ հաստատեցին հակաբոլշևիկյան ուժերի հետ։

⁶⁴ **Crews R. D.**, For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia, Cambridge, MA and London: Harvard University Press, 2006, p. 211.

⁶⁵ **Валиханов Ч.**, О мусульманстве в Степи, с. 71.

⁶⁶ **Bhavna D.**, Kazakhstan, p. 47.

1917 թվականի դեկտեմբերի 5-13-ը Երկրորդ համադաճախական համաժողովի ժամանակ որոշվեց Ալաշ Օրդա կառավարության իրավասությունների մեջ ներառել Ալմուլայի, Ուրալի, Տուրգայի, Սիրդարիայի, Սեմիրեչիենի, Սամարկանդի, Ջակասպիսկի մարզերը, Ֆերգանայի Ղազախական շրջանը (*yezd*) և ղազախներով բնակեցված Ալթայի մարզը ⁶⁷: Ստեղծվեց կառավարություն՝ բաղկացած օրենսդրական, գործադիր և դատական մարմիններից: Խորհրդարանն ուներ 25 անդամ, որոնցից 15-ը ղազախներ չէին՝ ղրղզներ, ուզբեկներ, ռուսներ: Խոսնակն էր Ահմետ Բայթուրսինովը: Գործադիր գերագույն իշխանությունը ներկայացնում էր «հարգարժան եղյակը»՝ Ալիխան Բեքսեյխանով, Մուսթաֆա Թուքուշիան, Բերդի Աբբասով:

Հենց առաջին նիստում Խորհրդարանը հաստատագրեց իր ինքնավար իրավունքները ղազախաբնակ տարածքների նկատմամբ: Ազգայնացվեցին բոլոր հարստությունները: Մտցվեց ղազախական քաղաքացիություն: Խոսվում էր սեփական բանակի, դրոշի, դրամական միավորի մասին: Սակայն կառավարությունն իր հեռանկարը կապում էր *սպիտակ* շարժման հետ՝ որդեգրելով հակաբոլշևիկյան կեցվածք: Քաջալերանքը գալիս էր նաև բրիտանացիներից, թուրքերից և չինացիներից: Սակայն հաշվարկները սխալ դուրս եկան. բոլշևիկները հաղթեցին: 1920 թվականի օգոստոսի 26-ին նրանք ռազմակալեցին Ալաշ Օրդայի մայրաքաղաք Սեմեյը: Հռչակվեց Ղրղզական Խորհրդային Ինքնավար Հանրապետությունը:

Ալաշ Օրդայի Հանրապետությունը չկարողացավ (և չէր էլ կարող) իրականացնել ղազախների անցումը համակեցական կյանքի այն մակարդակին, որը (հետևելով Մ. Վեբերին) ձևակերպել ենք իբրև վարչական պատրիմոնիա: Դրան վիճակված էր իրականություն դառնալ Խորհրդային ժամանակաշրջանում՝ համեմված կոմունիստական գործելակերպով և գաղափարական կարծրակերպերով:

Ժողովուրդները, բացի նյութական շարժառիթներից, ապրում են պատմական հիշողությամբ: Ղազախստանի պարագայում Ալաշ Օրդայի մասին հիշողությունն ունեցավ հենց այդ նշանակությունը: Պատմության երկար ժամանակի համատեքստում այն մնում էր կրավորական վիճակում, սակայն ներունակ դարձավ և սկսեց ներազդել համակեցական գործառույթի վրա 70 տարի անց՝ հետխորհրդային ժամանակներում:

⁶⁷ Nurpeis K., նշվ. աշխ., էջ 255:

1.3. Խորհրդային Ղազախստան

1920 թվականին հիմք դրվեց Ղազախստանի պատմության խորհրդային շրջափուլին: Պետական միավորը՝ Ղրղզական Խորհրդային Ինքնավար Հանրապետությունը, խորհրդային պատմագրության մեջ ներկայացվում էր իբրև ղազախական առաջին պետականություն՝ ձեռք բերված շնորհիվ ռուս մեծ ազգի եղբայրական օգնության: Միայն անվանումը հնացած կայսերական էր. հետազոտողներից շատերի համոզմամբ՝ «ղրղզ» էթնոնիմը ղազախներին տրվել էր, որպեսզի չշփոթեն նրանց ռուսական կազակների հետ⁶⁸:

Սակայն այս բացթողումը շուտով շտկվեց. 1925 թվականին ՌԽՍՖՀ-ի կազմում Ղազախստանին տրվեց ինքնավար հանրապետության կարգավիճակ՝ Ղազախական Խորհրդային Ինքնավար Հանրապետություն: Իրավիճակը պահպանվեց ընդհուպ 1936-ի դեկտեմբերը, երբ ընդունվեց ԽՍՀՄ երկրորդ սահմանադրությունը, և Ղազախստանը ճանաչվեց իբրև ինքնիշխան խորհրդային սոցիալիստական հանրապետություն⁶⁹: Ընդունվեց համապատասխան սահմանադրություն, որի հիմնարար դրույթները գրված էին ստանդարտ կոմունիստական հոետորաբանությամբ և չէին պարունակում ազգային որևէ գաղափար: Չկար որևէ հոգված ղազախական ազգային ինքնության, լեզվի, ավանդույթների մասին: Դրա փոխարեն շեշտված էր ժողովուրդների անխախտ կոմունիստական եղբայրությունը՝ ագուցված Կուսակցության և ռուս մեծ ազգի կամքով:

ա. Տնտեսական և ընկերային նորացումը 1920 – 1930-ական թվականներին

Ղազախստանի պատմության խորհրդային փուլը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ նոր ազգի կայացման և զարգացման ճանապարհին: Ռեժիմի արդիականացման ալիք ձևավորվեց: Այս առումով խորհրդային քաղաքականությունը զարգացավ երկու ուղղություններով՝ ռուսականացման և արդիականացման (արդյունաբերություն, քաղաքաշինություն, կրթություն և մշակույթ) զուգահեռ հարթություններով: Երկու ուղղությունները հույժ փոխկապակցված էին, քանի որ ղազախները չունեին արդի մտավորականություն՝ ընդունակ նոր տեխնոլոգիաներ ներմուծելու և գործարկելու արդյունաբերական մասշտաբներով: Հետազոտողներն իրավիճակը հաճախ

⁶⁸ Левшин А. И., Об имени киргиз-кай-сацкого народа с. 432-451.

⁶⁹ Peimani H., Conflict and Security in Central Asia and the Caucasus, Santa Barbara, CA: Greenwood Publishing Group, 2009, p. 124.

բանաձևում են գաղութատիրական դիսկուրսի շրջանակներում. համակեցական նորացումը հնարավոր էր միայն գերակա էթնոսի (կամ այն ներկայացնող էթնոսների) առկայությամբ՝ ռուսներ, ուկրաինացիներ, բելառուսներ, որոշ չափով նաև՝ գերմանացիներ, լեհեր, կորեացիներ, թաթարներ, հայեր:

Խորհրդային տնտեսական և ժողովրդագրական քաղաքականության հետևանքով Ղազախստանը վերածվեց տարբեր ազգերի և էթնիկ խմբերի քաղաքակրթական գործունեության միջավայրի: Գործունեություն, որ հաճախ ուղեկցվում էր բռնություններով, սպանություններով, սովով ու աքսորով. ղազախները դժվարությամբ էին հրաժարվում իրենց ավանդական ապրելակերպից և արժեհամակարգից:

Խորհրդային շրջանի նորարարությունների շարքում պետք է առանձնակի հիշատակել նստակյաց հասարակության ձևավորումը: Պատմության մեջ առաջին անգամ հասարակությունը պետք է կապվեր երկրագործության, արդյունաբերության և քաղաքային կյանքի հետ: Դրա քաղաքական ամրագրման լավագույն օրինակը 1925 թվականին Ղազախստանի Ինքնավար Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության առաջին քարտուղար (ուկրաինացի հրեա) Ֆիլիպ Գոլոշոկինի⁷⁰ բռնի կոլեկտիվացման քաղաքականությունն էր. 1929–1932 թվականներին Ղազախստանում կազմավորվեց 2700 կոլտնտեսություն: Բնական պայմանները խստաշունչ էին՝ ծայրաստիճան ցուրտ ձմեռներ և չորային ամառներ: Գործընթացն ընթանում էր դժվարությամբ. տնտեսությունների անմիտ միավորման, ավանդական քոչի ուղիների խաթարման, լայնազանգված մորթի հետևանքով անասունների գլխաքանակը առաջին երկու հնգամյակներին (1928–1936 թթ.) կրճատվեց շուրջ 5 միլիոնով: Եվ ինչպես սովորական էր ստալինյան ժամանակներում, սկսեցին փնտրել «կատաղի դասակարգային թշնամիների»: Ծայր առան բռնություններ, որոնց զոհ գնաց 550-600 հազար մարդ⁷¹:

Դրան զուգընթաց, սակայն, խորհրդային իշխանությունների ներդրումային քաղաքականության շնորհիվ Ղազախստանի գյուղատնտեսությունն սկսեց համալրվել նոր

⁷⁰ Ֆիլիպ Գոլոշոկինին Ղազախստան էր գործուղել անձամբ Ստալինը: Նրա քաղաքականությունը առանձնանում էր արտակարգ դաժանությամբ: 1992 թվականին նախագահ Նազարբաևի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց պատմաբանների խումբ՝ հրահանգավորված ղազախական պատմության այս շրջանը ներկայացնել իբրև ցեղասպանություն: Անգամ շրջանառության մեջ դրվեց «Գոլոշոկինյան ցեղասպանություն» եզրույթը: Տե՛ս, **Абылхожин Ж. Б., Козыбаев М., Татимов М. Б.,** Казахстанская трагедия, Вопросы истории, 1989, № 7, с. 65-67.

⁷¹ **Абылхожин Ж. Б.** Традиционная структура Казахстана: с. 190.

տեխնոլոգիաներով: Դա տեղի էր ունենում ըստ հնգամյա պլանների. օրինակ՝ առաջին հնգամյակի (1928-1933 թթ.) վերջին իշխանությունները 700 միլիոն ռուբլի էին ներդրել Ղազախստանի գյուղատնտեսության մեջ՝ տրակտորներ, շարքացաններ, կոմբայներ⁷²: Սակայն ղազախները երկրագործությամբ համարյա չէին զբաղվում. բնագավառը համարյա ամբողջությամբ գտնվում էր վերաբնակների ձեռքին: Այլորեն՝ ինտենսիվ գյուղատնտեսության պայմաններում ղազախները լուսանցքայնացվում էին: Եվ 1934–1938 թվականներին դա առաջ բերեց ընդվզումների ալիք Չիմքենդի, Կուստանայսկի, Պավլոդարի, Ալմա Աթայի և այլ շրջաններում: Դրանք որակվեցին բասմաչական շարժումներ և դաժանորեն ճնշվեցին:

Արևմտյան հետազոտողները կարծում են, որ այս շրջանում սովի, աքսորի, բռնությունների հետևանքով Ղազախստանը կորցրել է 4 կամ 1.7 միլիոն մարդ: Խորհրդային պատմագրությունը նախընտրում էր այս մասին լռել: Մինչդեռ արդի ղազախ պատմաբանները համոզված են, որ այս շրջանում կորուստների թիվը հասնում է 2-ից 2.3 միլիոնի⁷³:

Գյուղատնտեսության արդիականացումը կապակցված էր թեթև և ծանր արդյունաբերության զարգացման հետ: Հնգամյակների առաջին իսկ տարիներից մեծ ուշադրություն դարձվեց երկաթուղային ենթակառուցվածքների զարգացմանը. 1927-1930 թվականներին կառուցվեց Թուրքսիբն իր ճյուղավորումներով՝ 1450 կիլոմետրանոց երկաթուղի, որը կապում էր Սիբիրը Կենտրոնական Ասիայի հետ⁷⁴:

Առաջին հնգամյակի տարիներին ի հայտ եկան արդյունաբերական գիգանտներ, որոնք զարգացրին Ղազախստանի տնտեսությունը՝ Էկիբաստուսի, Կարագանդայի, Կուստանայսկի, Տալդիկուրգանի, Չիմքենդի լեռնահանքային և մետաղաձուլական կոմբինատները: Միայն 1932 թվականին այդ ոլորտի ներդրումները կազմում էին 217.7 միլիոն ռուբլի⁷⁵: Երկրորդ հնգամյակի տարիներին գունավոր մետաղների արդյունաբերության ոլորտում ներդրումները հասան 700 միլիոն ռուբլու: Աննախընթաց

⁷² **St' u, Coates, W. P., Coates Z. K.**, Soviets in Central Asia, London: Lawrence and Wishart, 1951, p. 122.

⁷³ **Абылхожин Ж. Б., Козыбаев М. К., Татимов М. Б.** Казахстанская трагедия, URL:<http://istorja.ru/articles.html/central-asia/famin-in-kazakhstan/> (10.11.2015)

⁷⁴ **Ахмедова Н. Б.** նշվ. աշխ., էջ 9:

⁷⁵ **Coates, W. P., Coates Z. K.**, նշվ. աշխ., էջ 123:

զարգացում արձանագրվեց քարածխի և նավթի արդյունահանության մեջ. ներդրված ավելի քան 600 միլիոն ռուբլին վկայում էր հենց այդ մասին⁷⁶:

Առաջին երեք հնգամյակների տարիներին (1928-1939 թթ.), շնորհիվ հանք-արդյունաբերության բուռն զարգացման, Ղազախստանը վերածվեց գունավոր մետաղների արտադրման տարածաշրջանային կարևորագույն կենտրոնի: Արդիականացման արդյունքում 1940 թվականին Ղազախստանում գործում էր շուրջ 1200 գործարան, հազարավոր կիլոմետրերի երկաթուղացանց: Նաև՝ Կենտրոնական Ասիայի ամենաընդլայն էլեկտրաձեռնարկը⁷⁷:

Հավելենք, որ Ղազախստանի արդյունաբերության զարգացումը կենսական էր ԽՍՀՄ-ի (ի մասնավորի՝ Ռուսաստանի) համար. գունավոր մետաղները (պղինձ, անագ, ցինկ, նիկել, քրոմ, վոլֆրամ, ալյումին) խիստ անհրաժեշտ էին նրա ծանր և ռազմական արդյունաբերությունների համար: 1930-ականների արդյունաբերության արդիականացման հետևանքով տեղի ունեցավ ռուսական աշխատուժի շարժ դեպի Ղազախստան⁷⁸: 1940 թվականի արդյունքներով դա կազմել է շուրջ մեկ միլիոն մարդ: Ավելորդ է ասել, որ արդյունաբերության մեջ նույնպես ղազախների լուսանցքայնացումն անժխտելի փաստ էր. նրանք չունեին որակյալ բանվորական և ինժեներական կադրեր:

1920-1930-ականներին Ղազախստանում հաստատվեց համակեցական կյանքի մի յուրատեսակ տարակերպ, որի համապատկերում համադրվում էին զարգացած տեխնոլոգիաները և վարչահրամայական ամբողջատիրությունը՝ համեմված կոմունիստական քարոզչությամբ: Այդ համաձուլվածքի մեջ ուրվագծում են նաև ավատատիրության հստակ հատկանիշներ. նկատի ունեն նախ և առաջ այն իրողությունը, որ «ազատ և ստեղծագործ» բանվորներն ամրակցված էին գործարաններին, իսկ գյուղացիները՝ կոլտնտեսություններին:

Միակ ստեղծագործ ներուժը, ինչպես խորհրդային այլ հանրապետություններում, բխում էր վարչահրամայական բուրգից: Այն բաղկացած էր երկու բաղադրիչից՝ խորհրդային և կուսակցական: Խորհուրդները և նրանց գործադիր կոմիտեները

⁷⁶ Ахмедова Н. Б. նշվ. աշխ., էջ 10:

⁷⁷ Coates, W. P., Coates Z. K., նշվ. աշխ., էջեր 123-125:

⁷⁸ Տե՛ս, Gillette P. S., Ethnic Balance and Imbalance in Kazakhstan's Regions, Central Asia Monitor, No. 3, 1993, pp. 17– 23.

պարառում էին ողջ Ղազախստանը՝ 27 000 շրջանային, 64 քաղաքային, 12 մարզային: Եվ համապատասխանաբար՝ Գերագույն խորհուրդը և Նախարարների խորհուրդը, որոնք անվանապես կառավարում էին հանրապետությունը: Իսկ իրականում իշխանությունը կենտրոնացված էր Կոմունիստական կուսակցության և նրա Կենտրոնական կոմիտեի ձեռքում: Եվ առաջին դեմքը հանրապետության Կենտկոմի առաջին քարտուղարն էր՝ պարտադրված Մոսկվայից:

Գլխավոր պաշտոններում նշանակվում էին հիմնականում ռուսները կամ ռուսախոս այլազգիները: Իբրև օրինակ՝ Կենտկոմի առաջին քարտուղարների մասին հետևյալ աղյուսակը, որտեղ երկրի բարձրագույն քաղաքական պաշտոնում ղազախների թիվը խիստ սահմանափակ էր: (Տե՛ս, աղյուսակ 1)

Ինչպես ցարական դարաշրջանում, այնպես էլ այժմ իրադրությունն ուներ նաև իր հակառակ երեսը: 1920-1930-ականներին ղազախական միջավայրում տեղի էր ունենում, այսպես կոչված, *արմատավորման (коренизация)* գործընթաց: Վերջինս անմիջական աղերս ուներ ազգային հարցերի հետ: Խորհրդային քաղաքականության այս բաղկացուցիչը պահանջում էր ազգային լեզվի և մշակույթի հանրայնացում, ազգային տարածքի հաստատագրում, ղեկավար պաշտոններում ազգի ներկայացուցիչների նշանակում:

Լոնդոնի համալսարանի Արևելյան և Աֆրիկյան հետազոտությունների դպրոցի պրոֆեսոր, ղազախագետ Բհավնա Դեյվը, խոսելով արմատավորման տարիների մասին, ներկայացնում է, թե ինչպես էին Կենտկոմի այլազգի առաջին քարտուղարներն աջակցում իրենց ազգի ներկայացուցիչների արմատավորմանը»: Մասնավորապես՝ շեշտադրում է Լևոն Միրզոյանի դերակատարությունը Ալմա Աթան հայերով բնակեցնելու և նրանց տարբեր աշխատանքներով ապահովելու գործում ⁷⁹:

⁷⁹ **Bhavna D.**, Kazakhstan, p. 76: Հայերի՝ Ղազախստանում բնակություն հաստատելու մասին տե՛ս նաև, **Сафарян А., Атаев А.**, նշվ. աշխ. էջ 72:

Աղյուսակ 1⁸⁰

Անուն ազգանուն	Ազգություն	Կառավարման տարեթիվ	Ծննդ. և մահվան տարեթիվ
Ֆիլիպ Գոլոշոկին	հրեա	1925-1933 թթ.	1889-1974 թթ.
Լևոն Միրզոյան	հայ	1933-1938 թթ.	1887-1939 թթ.
Նիկոլայ Սկվորցով	բելոռուս	1938-1945 թթ.	1899-1974 թթ.
Ժումաբայ Շայախմետով	ղազախ	1946-1954 թթ.	1902-1966 թթ.
Պանտելեյմոն Պոնամարենկո	ուկրաինացի	1954-1955 թթ.	1902-1984 թթ.
Լեոնիդ Բրեժնև	ռուս	1955-1956 թթ.	1906-1982 թթ.
Իվան Յակովլև	ռուս	1956-1957 թթ.	1910-1999 թթ.
Նիկոլայ Բելյաև	ռուս	1957-1960 թթ.	1903-1966 թթ.
Դինմուհամեդ Կունաև	ղազախ	1960-1962 թթ.	1912-1993 թթ.
Իսմայիլ Յուսուպով	ույղուր	1962-1964 թթ.	1914-2005 թթ.
Դինմուհամեդ Կունաև	ղազախ	1964-1986 թթ.	1912-1993 թթ.
Գենադի Կուրբին	ռուս	1986-1989 թթ.	1927-1998 թթ.
Նուրսուլթան Նազարբաև	ղազախ	1989-1991 թթ.	1940-

Լեզվի, մշակույթի և տարածքի հարցերում խորհրդային իշխանությունը «սրտաբաց ընդառաջում էր ղազախներին»: Նրանց լեզուն ու մշակույթը համարվում էին նախակենցաղ և անհեռանկար, ուստի դրանցում ոչ մի վտանգ չէին տեսնում: Տարածքն էլ նկատվում էր հեղիեղուկ՝ ենթակա փոփոխությունների՝ ըստ քաղաքական նկատառումների:

1920–ականների վերջերից սկսվեց սոցիալիստական մշակույթի զարգացումը Ղազախստանում. մանկապարտեզներ, դպրոցներ, տեխնիկումներ, բուհեր, գրադարաններ, թանգարաններ, թատրոններ, գիտական հաստատություններ, թերթեր և ամսագրեր: Գործընթացն իր տրամաբանական շարունակությունն ստացավ 1950–ականներից ի վեր: Ղազախներն իրենց զարգացման գագաթնակետը համարում էին Գիտու-

⁸⁰ First Secretaries of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan (from 13 Oct 1952, Communist Party of Kazakhstan). URL: <http://worldstatesmen.org/Kazakhstan.htm> (5.8.2016)

թյունների Ակադեմիան՝ հիմնված 1946 թվականին: Այն ուներ 100-ից ավել գիտահետազոտական կենտրոններ և ինստիտուտներ, որտեղ աշխատում էին 8 հազարից ավելի գիտաշխատողներ, այդ թվում՝ 100 ակադեմիկոս և թղթակից անդամ, 156 գիտության դոկտոր և շուրջ 2650 գիտությունների թեկնածու⁸¹: Մշակույթի և գիտության համարյա բոլոր ասպարեզներում տիրապետող էր ռուսերենը և ապագային կոմունիստական արժեհամակարգը:

Սակայն սխալ կլինի բարդել ամբողջ մեղքը «անիժյալ գաղութային համակարգի» վրա. ղազախական մշակույթն ու արժեհամակարգը խիստ սահմանափակ էին՝ արտահայտելու արդի աշխարհի իմաստային բազմազանությունը:

բ. Հասարակական նորացման գործընթացները 1950–1980-ականներին

Ժամանակաշրջանը նշանավորվեց նախ ժողովրդագրական նոր տեղաշարժերով. Հայրենական պատերազմին նախորդած և դրա տարիներին միության կողմերից Ղազախստան արտաքսվեցին ազգային փոքրամասնությունների նորանոր խմբեր: Արդյունքում 1937 թվականին Ղազախստանում հայտնվեց 95 հազար կորեացի, 102 հազար լեհ: 1941–ին՝ ավելի քան 500 հազար գերմանացի՝ Պոլովիեից, Ուկրաինայից և Հյուսիսային Կովկասից: 1944–ին՝ 500 հազար չեչեն, ինգուշ, կարաչայ, բալկար, կալմիկ: Նաև՝ Ղրիմի թաթարներ, մեսխեթցի թուրքեր⁸²:

Մյուսը 1950-ականներին Ն. Խրուշչովի նախաձեռնած խամ և խոպան հողերի յուրացումն էր: Վերջինիս հետևանքով 3.5 միլիոն (հիմնականում սլավոնական ծագման) մարդ բնակեցվեց Ղազախստանի հյուսիսային հատվածում՝ հացահատկի *արդյունաբերական արտադրության* նպատակով: Այս իրողությունը խեղեց հանրապետության առանց այդ էլ անբարենպաստ ժողովրդագրական պատկերը: 1959 թվականի մարդահամարով ղազախների թիվը 2.8 միլիոն էր՝ բնակչության 30.2%-ը, իսկ ռուսների թիվն արդեն մոտենում էր 4 միլիոնի՝ ազգաբնակչության 42%-ը⁸³: 1960-ականներից սկսած՝ ղազախների թիվն սկսեց ավելանալ: 1989 մարդահամարի տվյալներով ղազախների թիվը հասավ 5.3 միլիոնի (36.02%), իսկ ռուսներինը՝ 6.5-ի

⁸¹ Ахмедова Н. Б., նշվ. աշխ., էջ 37:

⁸² Абдакимов А., նշվ. աշխ., էջեր 151-152:

⁸³ Стѣу, Министерство национальной экономики Республики Казахстан Комитет по статистике, Об истории переписей населения в Казахстане, URL: <http://stat.gov.kz/getImg?id=WC16200032735> (12.06.2016)

(39.68%)⁸⁴: Հարկավ, թվերը հավելագրվել էին ըստ «ժողովուրդների բարեկամության սկզբունքի»: Մի բան էր արժանահավատ. 1989-ին քաղաքային բնակչության միայն 27%-ն էր ղազախ, մինչդեռ ռուսները 51% էին⁸⁵: Մնացած 22%-ը ներկայացնում էին այլ ազգերի ներկայացուցիչները:

Խրուչչովյան քաղաքականության արդյունքում Ղազախստանն ունեցավ ավելի քան 25 միլիոն հեկտար մշակելի հողատարածք⁸⁶: Գյուղատնտեսությունը համալրվեց նորագույն տեխնոլոգիաներով: Ավելացավ անասունների գլխաքանակը՝ ի հաշիվ ագարակային (ֆերմային) տնտեսությունների՝ հասնելով 11 միլիոնի: 1980-ականների տվյալներով՝ հանրապետության գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը դրամական արտահայտությամբ հասնում էր շուրջ 4.5 միլիարդ ռուբլու: 1985թ. դրությամբ Ղազախստանի գյուղատնտեսական ոլորտն ամբողջությամբ մեխանիզացված էր: Հարկավ, գյուղատնտեսության զարգացումը պայմանավորված էր տվյալ ոլորտում հսկայական ներդրումներով . 1971-ից 1989-ն ընկած ժամանակահատվածում Խորհրդային Ղազախստանի գյուղատնտեսության մեջ ներդրվել էր 58.2 միլիարդ ռուբլի⁸⁷:

Բուռն զարգացում ապրեց արդյունաբերությունը: Դեռ Հայրենական պատերազմի տարիներին Ղազախստան էր տեղափոխվել 150 խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություն՝ ինժեներատեխնիկական համակազմով և որակյալ բանվորներով: Դրանք էլ հիմք հանդիսացան հանրապետության հետպատերազմյան արդյունաբերական աննախընթաց զարգացման: Ասվածն առաջին հերթին վերաբերում էր հանք-արդյունաբերությանն ու մետալուրգիային: Եվ ինչպես երկրի կուսակցական առաջնորդ Դ. Կունասն էր նշում, շուտով ի հայտ եկան արդյունաբերական նոր շրջաններ, քաղաքներ և ենթակառուցվածքներ՝ Թիկելի, Բերեզովի, Միրգալիմի, Բայժանի, Բալխաշի, Ջեզխազենի և Թեմիրտաուի: Վերակառուցվեցին 1930-ականների խոշոր գործարանները՝ Կարագանդայի, Էկիբաստուսի, Տալդիկուրգանի, Ձերժինսկի, Չիմբենդի արդյու-

⁸⁴ **Տե՛ս**, Всесоюзная перепись населения 1979 года. Եվ Национальный состав населения по республикам СССР. Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_79.php (12.06.2016)

⁸⁵ **Fierman W.**, Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan, p. 100.

⁸⁶ **Абдакимов А.**, նշվ. աշխ., էջ 184:

⁸⁷ **Տե՛ս**, Портал «National Digital History», Кризисные явления в сельском хозяйстве. Портал «National Digital History», 30 June 2013, URL: <http://e-history.kz/ru/contents/view/276> (13. 06. 2016)

նաբերական հսկաները⁸⁸: Հարդյունս ավելացան երկաթի, պողպատի, պղնձի, ածխի, ցեմենտի, նավթի և գազի արդյունահանումն ու մշակումը: Նորություն էր մոլիբդենի և (հատկապես) ուրանի արդյունահանությունը:

Հետստալինյան ձնհալը և վերափոխումները կարճ կյանք ունեցան: 1960-ականների սկզբներից ԽՍՀՄ-ում սկսեց ձևավորվել կուսակցական-կլանային կառավարման այն համակարգը, որն իր ծաղկումն ապրեց առաջիկա քսան տարիներին և ստացավ *բրեժնևյան լճացում* անվանումը: Կոռուպցիան և կլանային հովանավորչությունը դարձան այս նոր համակարգի գլխավոր ցուցիչները: Կենտրոնական Ասիայում և (ի մասնավորի) Ղազախստանում այն կրկին պարարտ հող ստեղծեց ավանդական պատրիմոնիայի վերակենդանացման համար: Այլորեն՝ օրենքն ու օրինականությունը շրջանցվում էին անդրկուլիսյան խաղերով և համաձայնություններով, որոնք իրենց հերթին ուղեկցվում էին խոր բարոյական անկմամբ: Ծաղկում էին սովետային տնտեսությունը և կաշառքը: Դարաշրջանի հիմնական դերակատարներից էր Ղազախստանի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Դինմուհամեդ Կունաևը՝ Լ. Բրեժնևի կուսակցական կլանի հավատարիմ անդամը:

Միխայիլ Գորբաչովի վերակառուցման տարիները նոր իրավիճակ ստեղծեցին ինչպես ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ Ղազախստանում: Փորձելով բարեփոխել Ղազախստանի կուսակցական համակարգը՝ նա 1986 թվականին պաշտոնանկ արեց Դ. Կունաևին և ղազախական կոմկուսի առաջին քարտուղար առաջադրեց ազգությամբ ռուս Գ. Կուլբինին: Ինչպես նշել ենք, նման գործելաոճը սովորական էր Ղազախստանում: Սակայն ժամանակները փոխվել էին. ղազախների ինքնագիտակցությունն արդբավական բարձր էր⁸⁹: Կենտրոնի որոշումը նրանք ընկալեցին իբրև ղազախականությունը ստորադասելու հերթական փորձ: Ավելին, դժգոհությունը վերածվեց ազգային համախմբման խթանի:

Ալմա Աթայում տեղի ունեցան տարերային ելույթներ, որոնք ճնշվեցին: Գ.Կուլբինը որոշեց ընկրկել, բայց իրավիճակն օր-օրի դառնում էր անկառավարելի: Տեղեկատվական վակուումը ազգային գաղափարներով և պատմական հիշողություններ-

⁸⁸ 50 лет Казахской ССР и Компартии Казахстана, Интервью «Огонька» Д.А. Кунаев кандидат в члены Политбюро ЦК КПСС, Первый секретар ЦК КП Казахстана, Огонек, № 34 (2251) 22 Августа 1970.

⁸⁹ Olcott M. B., The Kazakhs, p. 256.

րով լցվելու պարագայում կարող էր վերածվել լուրջ հակախորհրդային ընդվզման: Այս էր հուշում խորհրդային այլ հանրապետություններում ձևավորված իրավիճակը:

1980-ականներին ղազախական մտավորականությունն սկսել էր ձևավորել **«մոբիլիզացիոն խմբեր»** (դրանք հաճախ գործում էին ընդհատակում)՝ Ազատ, Ալաշ, **Քազաք Թըլը** (ղազախերեն լեզու): Դրանք գործում էին ընդդեմ ռուսական լեզվական, մշակութային ու քաղաքական գերիշխանության և քարոզում էին անկախ ազգ-պետության գաղափարը:

Հաշվի առնելով իրադրության լրջությունը՝ Մոսկվան որոշեց հեռացնել Գ. Կոլբինին և Ղազախստանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար առաջադրել էթնիկ ղազախ և ղազախախոս Նուրսուլթան Նազարբաևին, որը մինչ այդ տարբեր պաշտոններ էր զբաղեցրել կուսակցական և պետական համակարգում:

Այս ամենը տեղի էր ունենում ԽՍՀՄ կազմալուծման հետնախորքին: Արդեն շատ հանրապետություններ (Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան, Մոլդավիա, Լիտվա, Լատվիա, Էստոնիա) հռչակել էին իրենց ինքնիշխանությունը: Եվ 1991 թվականի դեկտեմբերի 8-ին ՌԽՍՖՀ-ի, Ուկրաինայի և Բելառուսի լիդերները՝ Բ. Ելցինը, Լ. Կրավչուկը և Ս. Շուշկևիչը, ստորագրեցին *Բելովեժսկի համաձայնագիրը* ԽՍՀՄ կազմալուծման վերաբերյալ: Դեկտեմբերի 21-ին Ալմա Աթայում հրավիրվեց ԽՍՀՄ նախկին 11 հանրապետությունների ղեկավարների համաժողով՝ ստորագրելու ԱՊՀ կազմավորման հռչակագիրը:

Այս գործընթացներին համընթաց՝ 1991-ի դեկտեմբերի 16-ին Ղազախստանը հռչակեց իր ինքնիշխանությունը: Հետագայում կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Նուրսուլթան Նազարբաևն ընտրվեց նորանկախ երկրի առաջին նախագահ, որի իշխանությունը կարծես թե հանդերձավորված էր անձնիշխանության (ավտորիտարիզմ) տարազով: Այն նորանկախ Ղազախստանի համար դարձավ էթնիկ և ընկերային նորացման նոր դարաշրջանի սկիզբ: Հասարակական գիտակցության մեջ սկսեցին ակտիվացնել Ալաշի Առաջին Հանրապետության և հերոսական նախնիների իդեալականացված կերպարները: Վերականգնվեց «պատմության ճշմարիտ պատկերը»:

1.4. Ինքնիշխան Ղազախստանի Հանրապետությունը

Ղազախստան Հանրապետություն (ՂՀ), հռչակված 1991 թվականի դեկտեմբերի 16-ին, դեմոկրատական հանրապետություն՝ նախագահական կառավարման համակարգով: Տարածքը՝ 2. 724902 քառ. կմ., ազգաբնակչությունը՝ ավելի քան 17 միլիոն, մայրաքաղաքը՝ Աստանա: Եվրասիական պետություն. աշխարհագրական սահմանները արևմուտքում՝ Կասպից ծով, հյուսիս-արևմուտքում՝ Ստորին Պովոլժիե, հյուսիսում՝ Ուրալ, Սիբիր, արևելքում՝ Չինական տափաստան, Կենտրոնասիական տափաստան: Պետական սահմաններն արևմուտքում և հյուսիսում՝ Ռուսաստանի Դաշնություն, արևելքում՝ Ղրղզստան և Չինաստան, հարավում՝ Ուզբեկստան և Թուրքմենստան:

ա. Պետական ինստիտուտների կայացումը.

Յուրաքանչյուր պետության կայացման հիմքում ընկած է պետական ինստիտուտների կազմակերպումը: ԽՍՀՄ անկումից հետո Ղազախստանը նույնպես լծվեց այդ աշխատանքին, որի համար ճանապարհային քարտեզի դեր կատարեց 1992 թվականին մշակված **«Ղազախստանի ինքնիշխան պետության կայացման և զարգացման ռազմավարությունը»**, որտեղ նշվում էր.

« [...] Ղազախստանի հասարակությանն անհրաժեշտ է զարգացման հստակ հայեցակարգ, որը յուրաքանչյուրին հնարավորություն կտա տեսնելու շարժման հանգրվանները և համակվելու իրադարձությունների վերջնական արդյունքների իրագործման հավաքով: [...] Հանրապետությունը ընթանալու է հետբռնադիրական ժամանակաշրջանին բնորոշ քաղաքական և տնտեսական իշխանությունների սահմանափակման, սեփականության պետական մենաշնորհի հաղթահարման ուղիով»⁹⁰:

Սույն ռազմավարությունը նախատեսում էր վերափոխումների լայն շրջանակ՝ նախկին պլանային տնտեսությունից դեպի ազատ շուկայական տնտեսության անցումից մինչև ինքնավար գործադիր, օրենսդիր և դատական մարմինների ձևավորում:

Անցած 25 տարիների ընթացքում գործընթացն արձանագրել է աներկբա ձեռքբերումներ, և արդի Ղազախստանը սահմանադրական հանրապետություն է՝ նա-

⁹⁰ **Նազարբաև Ն.**, Ղազախստանյան Ուղի, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2008, էջեր 17-18:

խագահական կառավարման համակարգով: Կառավարությունն իրականացնում է գործադիր իշխանությունը՝ վարչապետի գլխավորությամբ, որի ենթակայության տակ են 16 նախարարություններ: Երկրի օրենսդիր իշխանությունը երկապատ խորհրդարանն է, որի Վերին պալատում կամ Սենատում ներկայացված են 49 ընտրված պատգամավորներ՝ 6 տարի ժամկետով: Համապետական նշանակության քաղաքները, մայրաքաղաքը և մարզերը ներկայացնում են երկուական պատգամավորներ: Սենատի 15 պատգամավորների նշանակում է նախագահը՝ հաշվի առնելով բազմաթիվ երկրի **«արդար ներկայացման սկզբունքը»**: Խորհրդարանի Ստորին պալատում կամ Մաժլիսում ներկայացված է 107 պատգամավոր, որոնցից 9-ը ներկայացնում են Ղազախստանի ժողովրդի ասամբլեան: Ի տարբերություն Վերին պալատի պատգամավորների՝ նրանք ընտրվում են 5 տարով:

Ներկայումս պաշտոնապես գրանցված 11 քաղաքական կուսակցություններից Մաժլիսում ներկայացված են միայն երեքը՝ Ժողովրդադեմոկրատական *«Нұр Отан»* (Նուր Օտան՝ Հայրենիքի խորհուրդ), Դեմոկրատական *«Ақ жол»* (Ակ Ժոլ՝ Լուսավոր ճանապարհ) և Ղազախստանի կոմունիստական ժողովրդական կուսակցությունները:

Կառավարման մյուս կարևոր սկզբունքը վարչատարածքային բաժանումն է: Ղազախստանը ունի համազգային նշանակության երկու քաղաք՝ Ալմաթի և Աստանա, ու բաժանված է 14 վարչատարածքային մարմինների՝ Ակմոլայի, Ակտյուբինսկի, Ալմաթի, Աթիրաուի, Արևմտյան, Արևելյան, Հյուսիսային և Հարավային Ղազախստանների, Ժամբիլի, Կարագանդայի, Կուստանայի, Կոզլովոդայի, Մանգիստաուի և Պավլոդարի: Դրանց ղեկավարների նշանակումը նախագահի իրավասությունն է՝ ըստ տեղական օրենսդրական խորհուրդների առաջարկի:

Երկրի դատական իշխանությունն իրականացվում է Գերագույն և տեղական դատարանների միջոցով: Գերագույն դատարանի դատավորներն ընտրվում են Սենատի կողմից՝ հանրապետության նախագահի առաջադրմամբ: Տեղական դատարանների դատավորները նշանակվում են նրա կողմից՝ Գերագույն դատական խորհրդի առաջարկությամբ:

բ. Տնտեսությունը

Պատմությունից «նվեր» ստացած վիթխարի աշխարհագրական տարածքի վրա Ղազախստանն սկսեց ազգային պետականաշինության մի ուրույն նախագիծ: Տարածքների ռազմաքաղաքական կարևորությունն է՛լ ավելի էր մեծանում էներգետիկ նոր պաշարների հայտնաբերմանը զուգընթաց: Համաձայն «Բրիթիշ Փեթրոլիում» ընկերության՝ Ղազախստանն աշխարհի՝ նավթ և գազ արտադրող խոշորագույն երկրներից է: Նրա ընդերքը պարունակում է շուրջ 30 միլիարդ բարել նավթ (համաշխարհային նավթի պաշարի 2 %) և 45.7 տրիլիոն խորանարդ մետր բնական գազ⁹¹: Ավելին՝ ուրանի համաշխարհային պաշարի 1/4-ը գտնվում է Ղազախստանում⁹²:

Պետք է արձանագրել, որ նաև շնորհիվ հողօգտագործման նոր տեխնոլոգիաների՝ Ղազախստանը ներկայումս համարվում է աշխարհի՝ հացահատիկ արտահանող 10 խոշոր երկրներից մեկը: Ղազախստանն արտադրում և արտահանում է այլ մշակաբույսեր ևս՝ բրինձ, բամբակ, ծխախոտ: Դրանց զուգընթաց նաև զարգանում է քոչվորական կենսաձևի երբեմնի ցուցիչներից մեկը՝ անասնաբուծությունը:

Ղազախստանի տնտեսության զարգացումն անժխտելի է. բավական է հատկանշել մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի ցուցանիշները. 1991-ից մինչև 2016 թվականն այն աճել է շուրջ 15 անգամ՝ 700 ԱՄՆ դոլարից հասնելով ավելի քան 10 հազար ԱՄՆ դոլարի: Եվ համաձայն նույն պաշտոնական աղբյուրի՝ Ղազախստանի տնտեսությունը 21-րդ դարի առաջին տասնամյակի 25 ամենադինամիկ տնտեսությունների շարքում զբաղեցնում է երրորդ հորիզոնականը: Համաձայն Համաշխարհային Բանկի դիտարկումների՝ դա երկրին հնարավորություն է տվել միանալու միջին եկամուտ ունեցող երկրների շարքին⁹³: Հարկավ, տնտեսական աճը կախված էր նաև Ղազախստանի միջազգային ներգրավվածությունից և արտաքին ներդրումային հոսքերից: Օրինակ՝ ԱՄՆ ներդրումային ծրագրերը Ղազախստանում անկախությունից ի վեր գերազանցում են 200 միլիարդ ԱՄՆ դոլարը⁹⁴:

⁹¹ Nicol J., Kazakhstan: Resent Developments and U.S. Interests, CRS report for Congress, 2012, p. 15.

⁹² Nicol J., Central Asia's Security: Issues and Implications for U.S. Interests, CRS report for Congress, 2010, p. 26.

⁹³ **Տե՛ս, Официальный Сайт Президента Республики Казахстан**, URL: http://www.akorda.kz/kz/re-public_of_kazakhstan/kazakhstan (13. 06.2017)

⁹⁴ **Նույն տեղում:**

2014 թվականին Ղազախստանը որդեգրեց տնտեսական քաղաքականության նոր տեսլականը՝ «Нұрлы жол» (Ճանապարհ դեպի ապագա), որի նպատակն է ենթակառուցվածքների վերակազմակերպմամբ ապահովել տնտեսության արդյունավետության զարգացումը՝ հնարավոր առավելագույնի մակարդակով: Սա կարևոր նախապայման է երկրի համարձակ և ապագայամետ ծրագրերի իրագործման համար: Դրանցից է, օրինակ, «Նոր Մետաքսի ճանապարհ»-ի նախագիծը՝ միտված երկրի պատմական դերի վերականգնմանը՝ իբրև կամուրջ երկու մայրցամաքների միջև:

գ. Ռազմարդյունաբերական համալիրը

Տարածությամբ աշխարհի իններորդ երկրի համար կենսական նշանակության հարց էր զինված ուժերի և ռազմարդյունաբերական համալիրի վերակազմակերպումը: Այս ինստիտուտի կարևորությունը հատկապես շեշտադրվեց 1990-ականներին՝ երկրի երկարատև ռազմավարական ծրագրերի համատեքստում: Խոսքը մասնավորապես 1997 թվականին ընդունված **«Ղազախստան-2030»** ռազմավարության մասին է, որտեղ ազգային անվտանգության հարցն առաջին հորիզոնականում է.

«Ապահովել Ղազախստանի զարգացումը՝ որպես անկախ ինքնիշխան պետության՝ պահպանելով նրա լիակատար տարածքային ամբողջականությունը: [...] Մենք հասկանում ենք, որ ներկա և մոտ ապագայում Ղազախստանի ազգային անվտանգության համար հնարավոր բոլոր սպառնալիքները չունեն և չեն ունենա անմիջական ռազմական ներխուժման բնույթ եւ սպառնալիք պետության տարածքային ամբողջականությանը: Ո՛չ Ռուսաստանը, ո՛չ Չինաստանը, ո՛չ Արեւմուտքը, ո՛չ էլ մուսուլմանական երկրները չունեն մեզ վրա հարձակվելու շարժառիթ: [...] Համոզված ենք, աշխարհը հասկացել է, որ զինված հակամարտություններն անարդյունավետ են, բայց եկեք չմոռանանք, որ յուրաքանչյուր խելամիտ երկիր հենվում է ոչ միայն այլ պետությունների խոստումների, այլև իր երկրի զորության վրա: Ուստի կասկած չպետք է լինի, որ մենք առաջնային ուշադրություն պետք է հատկացնենք մեր զինված ուժերի արդիականացմանը, նրանց մասնագիտական վերապատրաստմանը և մարտական

պատրաստվածության մակարդակի բարձրացմանը, ինչպես նաև ժամանակակից զենքերով սպառազինմանը»⁹⁵:

Նազարբաևի այս զգուշավորությունից կարելի է ենթադրել, որ Ղազախստանն այնուամենայնիվ կարող է առերեսվել տարածքային ամբողջականությանը սպառնացող «քնած մարտահրավերների»: Այս միտքը կարելի է զուգորդել մի կողմից՝ Ուզբեկստանի հետ ունեցած տարածքային վեճերին, մյուս կողմից՝ Չինաստանի Սինցզյան նահանգում ապրող թյուրքական զանգվածի անջատողական հնարավոր շարժումներին⁹⁶: Երրորդ կողմից՝ Աֆղանստանին՝ Կենտրոնական Ասիան թմրամիջոցների և ահաբեկչության տարանցիկ ուղիներին, գումարած նաև հազարավոր կիլոմետրեր Ռուսաստանի սահմանամերձ շրջաններում ապրող ռուսական էթնոսի հնարավոր մոբիլիզացիային: Մինչ 2016 թվականը ռազմական ոլորտը կենտրոնաձիգ իշխանության կողմից դիտարկվում էր **իբրև քաղաքական և տնտեսական ուժի խորհրդանիշ**⁹⁷:

2016 թվականից Պաշտպանության և օդատիեզերական արդյունաբերության նախարարության ստեղծումով ազդարարվեց սեփական սպառազինության դարբնոցի ստեղծման մասին: Ելնելով 2011 թվականին ընդունված ռազմական հայեցակարգից՝ կարելի է եզրակացնել, որ զինված ուժերի կայացումը կարևոր է ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին անդորրի համար⁹⁸: Ռազմական ոլորտի արդիականացման հարցում իշխանություններն առանձնացնում են երեք ուղղություն. **ա.** ռազմարդյունաբերական համալիրի արդիականացում, **բ.** ռազմական կրթության առաջնահերթությամբ մարտունակության բարձրացում, **գ.** բանակի հեղինակության բարձրացում: Նազարբաևի գնահատմամբ՝ սեփական ռազմարդյունաբերական համալիրը հույժ կարևոր է ազգային անվտանգության համար, որը պետության ինքիշխանության, տարածքային անխախտելիության և միջազգային համագործակցության հիմնական երաշխավորն է: Եվ շեշտելու համար այդ գաղափարի պատմական կարևորությունը՝ Նազարբաևը հղում է

⁹⁵ **Назарбаев Н. А.**, Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана "Казахстан-2030. Ују ծրագրի մասին տե՛ս նաև՝ Հավելված 1, էջեր 149-150:

⁹⁶ **Сыроежкин К.Л.** Казахстан – Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству: монография. – В трех книгах. Книга 2. В формате стратегического партнерства. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2010, с. 85.

⁹⁷ **Peyrouse S.**, Armament Strategies and Development of The Kazakhstani Military-Industrial Complex: Stakes And Prospects, CAP Papers 185, 2017, p. 2.

⁹⁸ **Նույն տեղում**, էջ 4:

կատարում հետվեստֆալյան աշխարհակարգին⁹⁹: Ղազախստանի ռազմական արդյունաբերության հիմքերը դրվել են խորհրդային տարիներին, սակայն այժմ գործում է ռազմարդյունաբերական 20 արդիական համալիր, որտեղ արտադրվում և այլ երկրներ են արտահանվում հրետանային համակարգեր, ռադիոհաղորդակցական, հրթիռային, նավատորմային, ավիացիոն և այլ սարքավորումներ: Ռազմարդյունաբերական համալիրի արդիականացման և միջազգային ռազմական համագործակցության շնորհիվ՝ Ղազախստանը մշակել է ռազմավարական ծրագիր՝ մինչև 2020 թվականը ապահովել սեփական ռազմական պահանջարկի 80%-ը¹⁰⁰:

Անհերքելի է, Ղազախստանի ռազմարդյունաբերական համալիրի վերազինումը տեղի է ունեցել նաև արտաքին ուժերի օգնությամբ: Անկախության տարիներից ի վեր ղազախական զինված ուժերը բազմիցս մասնակցել են ՆԱՏՕ-ի և ԱՄՆ-ի միջազգային ռազմակրթական մի շարք ծրագրերի և զորավարությունների: 2001 թվականի Նյու Յորքի ահաբեկչությունից հետո Ղազախստանի և ԱՄՆ-ի ռազմական հարաբերությունները մտան նոր փուլ. Ղազախստանը պարտավորվեց օգնել ԱՄՆ-ին ահաբեկչության դեմ պայքարում՝ նրան տրամադրելով Ալմաթայի օդանավակայանը՝ թռիչքներ իրականացնելու համար¹⁰¹: Չնայած որ Ղազախստանն ակտիվորեն ռազմական տեխնիկա է ձեռք բերում եվրոպական երկրներից, Ռուսաստանը շարունակում է մնալ զենքի հիմնական մատակարարը և ռազմական դաշնակիցը:

Հավելենք, որ 1992թ. մայիսի 15-ից Ղազախստանը Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպության (ՀԱՊԿ) անդամ է, որին անդամակցում են նաև Հայաստանը, Ռուսաստանը, Ղրղզստանը, Տաջիկստանը և Ուզբեկստանը¹⁰²:

⁹⁹ **Назарбаев Н.**, Критическое Десятилетие, Аламы: Атамұра, 2003. с. 202-203. Վեստֆալյան համակարգի մասին առավել մանրամասն տե՛ս, **Եփրեմյան Տ.**, Վեստֆալյան համակարգը իբրև արդի եվրոպական. քաղաքականության շրջադարձային հանգրվան, Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն, 2015 № 3 (18), էջեր 31-47:

¹⁰⁰ **Peyrouse S.**, նշվ. աշխ., էջ 16:

¹⁰¹ **Nicol J.**, Kazakhstan: Resent Developments and U.S. Interests, p. 3.

¹⁰² ՀԱՊԿ առանձնահատկությունների և գործառույթների մասին տե՛ս, Հավաքական Անվտանգության Պայմանագրի Կազմակերպություն, Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին Գործերի Նախարարություն, URL: <http://www.mfa.am/hy/international-organisations/CSTO/> (12.03.2016)

դ. Արտաքին քաղաքականության ուղեծիրը

Ինքնիշխանությունն իր հետ բերեց բազմաթիվ մարտահրավերներ և հնարավորություններ: Հետխորհրդային ճգնաժամը հաղթահարելու համար նորանկախ Ղազախստանը պետք է իրականացներ կերպափոխումների համալիր ծրագրեր, հակառակ դեպքում, ինչպես նախագահ Նազարբաևն էր բնորոշում, «կոմայի» վիճակում ցանկացած հապաղում կամ սխալ քայլ կարող էր հանգեցնել մահացու ելքի¹⁰³:

Նշենք, որ պետական ինստիտուտների կայացման և տնտեսության կազմակերպման գործընթացից ոչ պակաս կենսական նշանակություն ուներ արտաքին քաղաքականության նոր և ճկուն հայեցակարգի մշակումը: Դրա անհրաժեշտությունը բխում էր նախ և առաջ Ղազախստանի աշխարհագրական դիրքից, որը գտնվում է աշխարհաքաղաքականության հիմնադիրներից Հ. Մակինդերի մատնանշած *միջնաշխարհի* ծիրում (Heartland): Եվ իր արտաքին քաղաքականությունը մշակելիս Ղազախստանն անպայմանորեն պետք է հաշվի նստեր մեծ տերությունների շահերի հետ: Այս խնդիրներին անդրադարձել է նաև ամերիկյան քաղաքագետ Զ. Բեքդինսկին, որի կարծիքով Եվրասիայում գերիշխող ուժը կարող է վերահսկել աշխարհի երեք ամենաառաջադեմ և տնտեսապես արդյունական տարածաշրջաններից երկուսը¹⁰⁴:

Այս տարածաշրջանի մասին 20-21-րդ դարերի տեսական քննարկումների արդյունքում է, որ վերաձևվեց «Եվրասիականություն» եզրույթը¹⁰⁵: Նախագահ Նազարբաևը, հարիր գնահատելով Ղազախստանի դիրքն այս համատեքստում, 1994 թվականին շրջանառության մեջ դրեց «**պետությունների եվրասիական միություն**» հղացքը¹⁰⁶: Այն ենթադրում էր քաղաքական, տնտեսական և մշակութային երկխոսությունների համացանցի ներդրում հետխորհրդային տարածքի երկրների, Ռուսաստանի և Չինաստանի միջև:

¹⁰³ Նազարբաև Ն., նշվ. աշխ., էջ 10:

¹⁰⁴ Brzezinski Z., The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Importance, New York: Basic Books, 1997, p. 31.

¹⁰⁵ Եզրույթն սկսել է շրջանառվել ռուս մտավորական շրջաններում՝ Ն. Դանիլևսկի, Ն. Ստրախով և Լ. Լեոնտև: Համակողմանի մշակվել է 1920-1930-ականներին՝ էմիգրանտ մտավորականության բազմապիսի աշխատություններում: Առավել ակտիվ էին Ն. Տրուբեցկոյը, Պ. Սավիցկին, Գ. Ֆլորովսկին, Ն. Բերդյաևը և այլք: Իր ավարտուն պատմափիլիսոփայական ձևակերպումն ստացել է Լ. Գումիլյովի գործերում: Տե՛ս, Гумилев Л. Н., Конец и вновь Начало: Популярные лекции по народоведению, Москва: Айрис-пресс, 2008, с 277.

¹⁰⁶ Назарбаев Н., Стратегия становления постиндустриального, с. 178-180.

Առանցքային դերակատարությունը պատկանում է Ռուսաստանի Դաշնությանը, որի հետ, թեպետ հետգաղութային ինչ-ինչ լարումների, Ղազախստանը պահպանում է առանձնահատուկ հարաբերություններ: Միաժամանակ այն համարժեք հարաբերություններ է զարգացնում նաև Չինաստանի հետ՝ հաշվի առնելով նրա ռազմավարական և աշխարհաքաղաքական կարևորությունը: Ասվածի հաստատությանը դրսևորումը դարձավ Ղազախստանի անդամակցությունը Շանհայի համագործակցության կազմակերպությանը¹⁰⁷: 2004 թվականին ստեղծված այս կազմակերպությունն այժմ ընդգրկում է Ասիայի կարևորագույն երկրները՝ Ռուսաստան, Չինաստան, Հնդկաստան, Պակիստան, Ղազախստան, Ղրղզստան, Ուզբեկստան, Տաջիկստան: Խնդիր ունի ապահովելու խաղաղություն և համագործակցություն այս տարածաշրջանում:

Այսպիսով, բազմավեկտոր աշխարհին մասնակցելու և քաղաքական տարբեր կենտրոնների հետ հավասարակշիռ հարաբերություններ հաստատելու նպատակով Ղազախստանը որդեգրել է «բազմավեկտոր արտաքին քաղաքականության» հայեցակարգը: Այն հնարավորություն է տալիս երկրին հավասարակշիռ հարաբերություններ հաստատել մուսուլմանական, թյուրքական, ռուսական, ասիական և արևմտյան բևեռների հետ¹⁰⁸:

Մուսուլմանական բևեռի մասով հատկանշական է Ղազախստանի մասնակցությունը **«Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությանը»**, թյուրքականի մասով՝ **«Թյուրքալեզու պետությունների համագործակցությանը»**, ասիականի մասով՝ **«Ասիայում փոխգործակցության և վստահության միջոցների խորհրդակցությանը»**, ռուսականի մասով՝ **«Եվրասիական տնտեսական միությանը»**¹⁰⁹:

Ի տարբերություն կենտրոնասիական մի շարք երկրների՝ Ղազախստանը բավականին ընդգրկուն և փոխպատասխանատվության վրա հիմնված հարաբերություններ է հաստատել արևմտյան աշխարհի հետ: Այս համապատկերում կարևոր է փոխհարա-

¹⁰⁷ Կարապետյան Ա., Հարությունյան Է., Օհանյան Կ., Մկրտչյան Ն., Հայրապետյան Տ., Ղազախստան. Հաջողության գաղտնիքներ, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2013, էջ 22:

¹⁰⁸ Weitz R., Kazakhstan and the New International Politics of Eurasia, Washington D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, July 2008, p. 10. Տե՛ս նաև, Խաբաբաև Կ., նշվ. աշխ. էջ 299:

¹⁰⁹ Եվրասիական Տնտեսական միության մասին տե՛ս, Ter-Matevosyan V., Drnoian A., Mkrtchyan N., Yepremyan T., Armenia in the Eurasian Economic Union: reasons for joining and its consequences, Eurasian Geography and Economics, 2017, Vol. 58, No. 3, pp. 340-360, DOI:10.1080/15387216.2017.1360193

բերությունների հաստատումը Եվրոպական Միության և ԱՄՆ-ի հետ: Անկախության հենց առաջին տարիներին 1993-1995 թթ. Ղազախստանի և ԵՄ-ի միջև հաստատվեցին պաշտոնական դիվանագիտական հարաբերություններ, որոնք ինստիտուցիոնալացվեցին 1995 թվականին կնքված և 1999-ին ուժի մեջ մտած Գործընկերության և Համագործակցության համաձայնագրով, որը խիստ կարևոր էր Ղազախստանի՝ միջազգային հանրությանը ինտեգրվելու առումով¹¹⁰: Ի սկզբանե ինչպես ԵՄ-ի, այնպես էլ ԱՄՆ-ի հետ փոխհարաբերություններում առանցքային խնդիրը Ղազախստանի՝ ԽՍՀՄ-ից ժառանգություն մնացած միջուկային արսենալի ապասպառազինումն էր¹¹¹: Ղազախստանը ԽՍՀՄ-ից ժառանգել էր 1040 միջուկային մարտազինակներ, 104 միջմայրցամաքային բալիստիկ հրթիռներ, 40 հատ Tu-95 ռմբակոծիչներ՝ զինված 370 միջուկային հեռահար հրթիռներով¹¹²: Ղազախստանի միջուկային սպառազինության շուրջ միջազգային համաձայնության գալու նպատակով ԱՄՆ նախագահ Բիլ Բլինթոնի հրավերով նախագահ Նազարբաևը 1992 թ. մեկնեց ԱՄՆ, որտեղ, ի պատասխան մասսայական ոչնչացման զենքերից հրաժարման, Ղազախստանը ԱՄՆ կառավարության կողմից 1994-ին ստացավ շուրջ 300 միլիոն դոլար աջակցություն¹¹³: Նույն թվականին Ղազախստանը ստորագրեց նաև միջուկային զենքի չտարածման մասին պայմանագիր¹¹⁴: Միջուկային անվտանգության շուրջ ևս մեկ պայմանագիր էլ կնքվեց ԵՄ-ի հետ 1999 և 2001 թվականներին¹¹⁵: Ահա նման միջազգային պարտավորությունների տակ մտնելուց հետո միայն Ղազախստանն սկսեց միջազգային համակարգին անդամագրվելու գործընթացը: Այն ենթադրում էր ներքին բարեփոխումների բազմաշերտ գործընթաց: Նպատակին հետամուտ՝ նախագահ Նազարբաևը բանաձևում է «Ուղի դեպի Եվրոպա» պետական ծրագիրը,

¹¹⁰ The European Union and Kazakhstan: Cooperation on the threshold of the third millennium, Interview by the Head of Delegation of the European Commission in Kazakhstan Michael B. Humphreys, Kazakhstan International Business Magazine, № 3, 2000. URL: <http://www.investkz.com/en/journals/50/331.html> (14.02.2015)

¹¹¹ **Назарбаев Н.**, На пороге, с. 66.

¹¹² **Weitz R.**, նշվ. աշխ., էջ 57:

¹¹³ **İpek P.**, The Role of Oil and Gas in Kazakhstan's Foreign Policy: Looking East or West? Europe-Asia Studies, Vol. 59, No. 7, 2007, p. 1184.

¹¹⁴ **Weitz R.**, նշվ. աշխ., էջ 59:

¹¹⁵ European Commission, Kazakhstan & the EU, Chronology of bilateral relations. URL: http://eeas.europa.eu/delegations/kazakhstan/eu_kazakhstan/chronology/index_en.htm (2.10.2016)

որը 2010 թ. հավանության արժանացավ նաև ԵԱՀԿ-ի կողմից¹¹⁶: Եվ հենց նույն թվականին էլ Ղազախստանն ստանձնեց ԵԱՀԿ նախագահությունը: Պետք է արձանագրել, որ ինչպես արևմտյան, այնպես էլ արևելյան երկրները, օրինակ՝ Թուրքիան, Իրանը, Չինաստանը, նույնպես շահագրգիռ են Ղազախստանի հետ փոխհամագործակցային հարաբերություններ հաստատել՝ ղազախական էներգակիրներն իրենց երկրներ հասցնելու նպատակով¹¹⁷: Մենք պատրաստվում ենք նաև անդրադառնալ աշխարհաքաղաքական և ներքին ինքնութենական խնդիրներին ատենախոսության հաջորդ գլխում՝ նվիրված ղազախական ազգային ինքնության հիմնախնդիրներին, ուստի բավարարվենք այսքանով:

Ամփոփենք: Ղազախների պատմական ուղին առավել հարիր է նկարագրել ու բացատրել ըստ **ուշացած ազգերի** հղացքի: Հիրավի, պատմական ներքին ու արտաքին ազդակների ներգործությամբ նրանք հաճախ մարգինալացվել են պատմության մայրուղուց: Համակեցական կյանքի մի շարք կարծրակերպեր դարեր շարունակ պահպանվել են նրանց միջավայրում՝ ավանդական նախակենցաղ քոչվորական պատրիմոնիա, վարչական-գաղութային պատրիմոնիա, խորհրդային-կլանային սոցիալիզմ, որոնց ծիրում նրանց ազգային տեսակի ինքնահաստատումը (պահպանություն և զարգացում) վտանգվել է: Վտանգվել է հարդյունս կա՛մ կլանային ինքնաբավության, կա՛մ խորհրդային քվազինորարարության:

Ազգային և պետական ինքնիշխանության մերօրյա վերահաստատումը հոչակագրել է ազգաշինության նոր փորձառության սկիզբ: Նպատակն է ձերբազատվել *անցյալի խոտորումներից*, վերադառնալ նախնյաց բարքերին և կառուցել ազգային նորը՝ օգտագործելով Արևմուտքի և Արևելքի հիմնարար մտահոգևոր ու արտադրական տեխնոլոգիաները: Արդյո՞ք սա Ն. Նազարբաևի ինքնիշխանական համակարգի ուտոպիան է, թե՞ խորքային ազգային ինքնանորացման քաղաքակրթական և երկարաժամկետ ծրագիր՝ ցույց կտա պատմական ժամանակը:

¹¹⁶ **Hasanova N., Laruelle M., Peyrouse S.**, Into Eurasia Monitoring The EU's Central Asia Strategy, Center for European Policy Studies (CEPS), Brussels Fundacion Para Las Relaciones Internacionales Yel Dialogo Exterior (FRIDE), Madrid, 2010, p. 102.

¹¹⁷ **Gidadhubli R. G.** Oil Politics in Central, Economic and Political Weekly, Vol. 34, No. 5, Jan. 30 - Feb. 5, 1999, p. 262. Պետք է նշել, որ Իրանը նաև բավականին գործուն կրթական և մշակութային քաղաքականություն է վարում Կենտրոնական Ասիայի երկրների նկատմամբ՝ փորձելով խթանել արաբապարսկական այբուբենի և իրանագիտության կիրառելիությունը տարածաշրջանի երկրներում, այդ թվում և՛ Ղազախստանում: Տե՛ս, **Միանսյան Ն.**, Հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայում, էջեր 71-72:

2. ՂԱԶԱԽՍՏԱՆ. ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

Արդի իմաստասիրությունն ինքնությունը բանաձևում է իբրև տվյալ գոյակցության (իսկ լայն առումով՝ սեռի և տեսակի) հարաբերությունն ինչպես իր, այնպես էլ շրջակա աշխարհի նկատմամբ: Եվ ինչպես պատմագետ Ա. Ստեփանյանն է սահմանում, «*դա բազմապիսի և բազմիմաստ առնչությունների ամբողջություն է, հրնթացս որոնց համադրվում են գոյակցության ներքին և արտաքին տարածությունները: Եվ այդ գործընթացի ծավալման պայմաններում նրա երկու հիմնական թևերը՝ «նույնությունը և այլությունը», անընդմեջ շրջափոխվում են՝ ապահովելով նրա բնականոն շարունակականությունը ժամանակի ու տարածության հոլովույթում»¹¹⁸:*

Հարկավ, այս բանաձևն արտահայտում է ինքնության իդեալական (և փոքր-ինչ ուտոպիական) վիճակը: Իրականությունն ավելի բարդ է: Եվ ասվածն առավել քան վերաբերում է այն ընկերային կյանքին, որտեղ ինքնությունը մեծապես լծորդված է բանական ինքնագիտակցությանն ու ընտրությանը: Դա է պատճառը, որ քաղաքակրթական ինքնությունը սահմանվում է իբրև տվյալ ընկերային միավորի ինքնահայեցողություն (authoreflexion): Ի հետևանս դրա՝ վերջինս տեքստային է: Այլոքեն՝ քաղաքակրթությունը հարաբերվում է ինքն իրեն ինչպես բանավոր, այնպես էլ գրավոր տեքստերի միջոցով՝ ծես, առասպել, էպոս, գրականություն, պատմագրություն, գիտություն, իմաստասիրություն, արվեստ և այլն:

Նշանային և իմաստային նկարագրությունների միջոցով դրանք կոդավորում են ինքնության հարափոփոխ տարակերպերը, բացահայտում դրանց ալգորիթմները՝ անցյալի, ներկայի և տեսանելի ապագայի հեռանկարում: Իզուր չէ, որ արդի ազգաբանության մեջ ազգերի կայացման և զարգացման գործում առավել կարևորվում է նրանց մտահոգևոր (վիրտուալ) միասնությունը: Ասվածն իրական է միայն համապատասխան ընտրախավի առկայությամբ, որը տվյալ տեսակի պահպանման և

¹¹⁸ **Ստեփանյան Ա.**, Երկու խոսք, Ինքնության հարցեր, խմբ. Ա. Ստեփանյան, Երևան «Զանգակ-97», 2002, էջ 9: Տե՛ս նաև՝ **Barth F.**, Introduction, in Barth F., (Ed.) *Ethic Groups and Boundaries. Social Organization of Culture Difference*, London: Allen and Unwin, 1969, pp. 17 – 21.

այլացման գործընթացի հիմնական դերակատարն է¹¹⁹: Հակառակ պարագայում քաղաքակրթությունները և ազգերը դատապարտված են հետընթաց ինքնակրկնության կամ էլ կեղծ-պատրանքային առաջընթացի:

Ղազախական պատմության համառոտ ուրվագիծն իսկ առիթ է տալիս մտածելու, որ նրան դարեր ի վեր ներհատուկ է եղել քաղաքակրթական կայացման երկրորդ ուղին: Քաղաքակրթական ինքնահայեցողության և ազգային ինքնագիտակցության անբավարար մակարդակը, աշխարհին համաքայլ ազգային մտավորականության բացակայությունը հանգեցրել են ղազախների պատմական լուսանքայնացմանը:

Չբարձրաձայնելով այս մասին՝ նորանկախ Ղազախստանի կառավարող ընտրախավը մեկնարկում է իրավիճակի հենց նման սթափ գնահատականից: Եվ գործարկում է ղազախական հավաքականության արդիականացման մի համալիր ծրագիր, որը հնարավորություն կտա Ղազախստանին նորովի ներկայանալու աշխարհին:

Մենք որոշել ենք լուսաբանել այս գործընթացի միայն մի քանի հիմնարար դիտանկյուններ՝ հասկանալու համար այն տեղաշարժերը, որոնք առնչվում են ազգային լեզվին, խորհրդանիշերին, կրթությանը, կրոնին, միջէթնիկ հարաբերություններին և պատմագրությանը:

2.1. Լեզվաքաղաքականություն

Ազգային ինքնության կայացման և կառավարման գործում չափազանց կարևոր դերակատարում ունի լեզուն: Իբրև ինքնության գործիք՝ այն ունի մշակութային, կրոնական, սոցիոլոգիական, փիլիսոփայական, քաղաքագիտական, աշարհաքաղաքական այլազան հիմնավորումներ: Այս համատեքստում մասնավոր ուշադրության են արժանի լեզվի և ազգաշինության առնչությունները: Դրանք հնարավորություն են տալիս ուսումնասիրելու հասարակությունների կերպափոխումները պատմության ամենատարբեր դարաշրջաններում՝ սկսյալ նախակենցաղ կյանքից մինչև հետխորհրդային ժամանակաշրջան:

Այս առումով, կարծում ենք, կարևոր են արդի ակադեմիական մոտեցումներն առ այն, որ լեզուն, իբրև սոցիալ-մշակութային գործիք, հիմնարար դերակատարություն

¹¹⁹ **Cohen A. P.**, The Symbolic Construction of Community, London, New York: Routledge, 2013, p. 72.

ունի ազգային ինքնության կայացման գործում¹²⁰: Ավելին, լեզվամտածողությունը կարևոր է նաև ինքնության պլանավորման, այլակերպման և իրագործման հարցում. Լ. Ֆոն Վիտգենշթայնը համակեցական կյանքը սահմանում է իբրև *լեզվական խաղերի* միջավայր¹²¹:

ա. Ղազախերենի կարգավիճակի հիմնախնդիրը

Ղազախստանի արդի լեզվաքաղաքականությունը համապատմական բովանդակություն ունի: Այս լույսի ներքո հստակ է, որ Նազարբաևի վարչակարգը կանգնած է բարդ փնտրտուքի առջև. ազգաշինության համատեքստում կառուցել միջհասարակական կայուն հարաբերություններ շուրջ 130 էթնիկ և 17 կրոնական խմբերի միջև¹²²:

Խորհրդային ժառանգությունն այս պարագայում անընդունելի է: Հիշենք, խորհրդային լեզվաքաղաքականությունը ռուսերենին շնորհել էր քաղաքային և քաղաքական լեզվի գերակա կարգավիճակ, մինչդեռ ղազախերենը լուսանցքայնացվելով վերածվել էր կենցաղային լեզվի: Ռուսերենը, իբրև *«կայսերական»* լեզու, դարձել էր ղազախական հասարակության աստիճանակարգայնացման ցուցիչ:

Ասվածի ծայրահեղ դրսևորումը Կենտրոնական Ասիայի հասարակություններում գոյություն ունեցող *«մանկուրիզմի»* մասին դիսկուրսն է¹²³: Հատկանշելի է, որ Ղազախական ԽՍՀ-ի 1978 թվականի սահմանադրության մեջ ազգային պետական լեզվի հնարավորությունը տարրալուծված էր **«ազգերի իրավահավասարության և եղբայրության»** կոմունիստական հիմադրույթի մեջ: Մի իրողություն, որ լռելայն հաստատագրում էր ռուսերենի գերակայությունն իբրև ներպետական լեզվահաղորդակցման գլխավոր միջոցի. *«Ղազախական ԽՍՀ քաղաքացիները հավասար են օրենքի առաջ՝ անկախ իրենց ծագումից, ընկերային և ունեցվածքային վիճակից, ռասայական և ազգային պատկանելությունից, սեռից, կրթությունից, լեզվից, կրոնից,*

¹²⁰ Smith A., նշվ. աշխ. էջ 46.

¹²¹ Տե՛ս Hunnings G., The World and Language in Wittgenstein's Philosophy, Albany: Suny Press, 1988, pp. 59 – 78.

¹²² Назарбаев Н. А., Стратегия «Казахстан-2050».

¹²³ Եզրը գրականության մեջ ներմուծվել է դրդ գրող Չինգիզ Այթմատովի կողմից իր «Եվ դարից երկար է ձգվում օրը» վիպակում՝ ներկայացնելու համար սեփական պատմությունը, լեզվական և մշակութային ինքնությունը կորցրած անհատին: «Մանկուրիզմ» եզրը մեծապես օգտագործվում է ղազախ ազգայնականների կողմից՝ մատնանշելու համար իրենց մշակույթն ու լեզուն կորցրած ռուսախոս ղազախներին: Հետազոտողները զուգահեռներ են տեսնում մանկուրիզմի և աֆրիկյան «սևականության» միջև: Տե՛ս, Matuszkiewicz R., The language Issue in Kazakhstan-institutionalizing New Ethnic Relations after Independence, Economic and Environmental Studies, Vol. 10, No. 2, 2010, p. 215.

աշխատանքային գործունեության տեսակից, բնակավայրից և այլ հանգամանքներից»¹²⁴.

Միաժամանակ, հասարակական գիտակցության մեջ ամրագրվում էր այն դրույթը, որ միայն ռուսերենի միջոցով են ղազախներն ի գործու հաղորդակցվելու արդի քաղաքակրթության արժեքներին՝ գիտություններ, արվեստներ, տեխնոլոգիաներ: Դրույթ, որի իսկությունը դժվար էր խնդրարկել:

Սակայն Խորհրդային Ղազախստանում (թեպետ թույլ դրսևորմամբ) առկա էր նաև հակոտնյա միտումը. սկսած 1970 – 1980 – ականներից՝ գործում էր *Ղազախ Թըլը Բողամը* (*Ղազախերեն լեզվի ընկերությունը*) ոչ պաշտոնական կազմակերպությունը՝ բաղկացած ընդդիմադիր մտավորականներից, որոնք մտահոգ էին ազգային լեզվի, մշակույթի և ինքնագիտակցության աղետալի մակարդակով: 1980-ականների վերջից նրանց նկատմամբ վերաբերմունքը կտրուկ փոխվեց. Նազարբաևը և իր շրջապատն սկսեցին օժանդակել մշակութային ընդդիմադիրներին՝ Ղազախստանի ղազախացման իրենց ծրագրերն իրագործելու ճանապարհին¹²⁵:

Առաջընթացը նկատելի էր հընթացս ԽՍՀՄ փլուզման գործընթացի. 1989 թվականին ընդունված օրենքով ղազախերենը հռչակվեց պետական լեզու, և հանձնարարվեց այն օգտագործել կրթական բոլոր մակարդակներում¹²⁶:

Անկախ Ղազախստանի առաջին սահմանադրության մեջ այս օրենքն ստացավ սահմանադրական հիմնադրույթի կարգավիճակ. «Ղազախստանի Հանրապետության պետական լեզուն ղազախերենն է: Ռուսերենը համարվում է ազգամիջյան հաղորդակցության լեզու: Հանրապետությունը երաշխավորում է պահպանել ազգամիջյան հաղորդակցության և այլ լեզուների կիրառման ոլորտները և նպաստել դրանց ազատ զարգացմանը»¹²⁷: Հավելվածում հիմնադրույթը մասնավորեցվում է. «Անցումային ժամանակաշրջանում պայմաններ ստեղծել պետական լեզվի ազատ և անվճար

¹²⁴ Конституция Казахской ССР - 1978, 5, 32: URL: http://www.worldstatesmen.org/Consitution_of_KazSSR-1978.pdf (09. 10. 2016)

¹²⁵ Luong P. J., նշվ. աշխ., էջ 128:

¹²⁶ Matuszkiewicz R., նշվ. աշխ., էջ 215:

¹²⁷ Конституция Республики Казахстан – 1993, VIII, 2.

ուսուցման համար: Նույն ժամանակաշրջանում գործավարությունը Ղազախստանի Հանրապետությունում անցկացնել ղազախերեն և ռուսերեն լեզուներով»¹²⁸:

Շեշտերը հիմնովին փոխված են երկրորդ սահմանադրության մեջ՝ ընդունված 1995 թվականին: Աստ նախ հաստատագրված է, որ պետական ինքնիշխանության կրողը Ղազախստանի ժողովուրդն է. «Մեր ժողովուրդը Ղազախստանի՝ միավորված ընդհանուր պատմական բախտով [...]»¹²⁹: Եվ ապա այս հիմամբ իրավագրվում է. «Ղազախստանի Հանրապետությունում պետական լեզուն ղազախերենն է: Պետական հաստատություններում և տեղական ապրանքներում ղազախերենին հավասար օգտագործվում է ռուսերեն լեզուն»¹³⁰:

Այսօրինակ պատկերացումներն ավարտունության հանգրվանին են հասցված մեկ այլ կարևոր փաստաթղթի մեջ՝ «Ղազախստան-2050»¹³¹: Տեղ-տեղ ուտոպիստական այդ փաստաթուղթն ապագայատեսական ծրագրեր է առաջադրում՝ լիափայլ, որ դրանք ի զորու են ավարտին հասցնելու արդի ղազախ ազգի կայացման գործընթացը: Եվ մեկնադրությամբ կրկին ազգային ինքնությունն ու լեզուն են. «Լեզուն պետք է միավորիչ ազդեցություն ունենա Ղազախստանի ժողովրդի համար»,¹³² որպեսզի պետությունն ապրի ներդաշնակ համակեցական կանոններով: Ղազախերենը ներկայացվում է իբրև պետականության խորհրդանիշ¹³³: Համաձայն ղազախ հետազոտողների՝ աշխարհըկալման և հայրենասիրության գործընթացն սկսվում է հենց մայրենի լեզվի (*Ана тілі*) գաղափարից, որը շուտով դառնալու էր պաշտոնական խոսույթի կարևոր մասը¹³⁴:

Զուգընթաց՝ պաշտոնական քարոզչությունը հայտագրում է հին խորհրդային կարծրատիպը՝ ազգամիջյան հարաբերություններում «**օտարներ, մերոնք կամ նրանք չպետք է լինեն**»¹³⁵: Նույն տրամաբանությամբ՝ ղազախերենը ճանաչվում է իբրև «**առաջինը հավասարների մեջ**»՝ զրկելով այդ կարգավիճակից ռուսերենին: Այլոքեն՝

¹²⁸ Նուլ Ե Ն տեղու մ, Переходные положения, II, 4.

¹²⁹ Конституция Республики Казахстан – 1995, Эпиграф.

¹³⁰ Նուլ Ե Ն տեղու մ, 7, 1 - 2:

¹³¹ «Ղազախստան-2050» ռազմավարության բովանդակության մասին տե՛ս, Հավելված 3, էջեր 153-157:

¹³² Назарбаев Н. А., Стратегия «Казахстан-2050».

¹³³ Fierman W. Kazakh Language and Prospects, pp. 393-423.

¹³⁴ Назарбаев Н., Стратегия Независимости, с. 111.

¹³⁵ Назарбаев Н. А., Стратегия «Казахстан-2050».

խոսքը կրկին տեղեկատվական դաշտի բոլոր մակարդակների ղազախացման մասին է:

Լեզվի մասին սահմանադրական հիմնադրույթի իրական մեկնակետն այն էր, որ էթնիկ ղազախների մեծամասնությունը չունեի մայրենի լեզվի իմացության բավարար մակարդակ, և ներհանրությամբ ինֆորմացիայի հաղորդման գործիք շարունակում էր մնալ ռուսերենը: Սակայն այդ փաստը չկանգնեցրեց Պետական վիճակագրական ծառայությանը՝ 1999 թվականին հաստատագրելու, որ համաձայն համապետական հարցախույզի՝ ղազախների 95%-ը հմտորեն տիրապետում է ղազախերեն լեզվին¹³⁶: Հարկավ, արդյունքն արժանահավատ չէր և վկայում էր ազգաշինական ծրագրի, բայց ոչ արդյունքի մասին:

Ասվածին հավելենք, որ համաձայն սահմանադրության՝ սենատի և մեջլիսի ներկայացուցիչները պարտադիր պետք է տիրապետեն պետական լեզվին: Նույնը վերաբերում է կենտրոնական վարչական ապարատի և դատարանի բոլոր պաշտոնյաներին¹³⁷: Հատուկ հոդվածով սահմանվում է նախագահի կարգավիճակը. *«Ղազախստանի Հանրապետության նախագահ կարող է ընտրվել Ղազախստանում ծնված՝ ոչ պակաս, քան 40 տարեկան և պետական լեզվին ազատորեն տիրապետող քաղաքացին»*¹³⁸:

բ. Ղազախերենի հանրայնացումը

Համաձայն արդի հումանիտար մտքի՝ այս գործընթացը ներունակ է նախ և առաջ լեզվական նոր տեխնոլոգիաների և նոր պատումների առկայության պարագայում: Հարդյունս՝ կայանում է ազգային նոր ինքնության ձևավորումը և վերարտադրությունը¹³⁹: Այս քաղաքականության հիմնադադափարը նույնպես ձևակերպված է «Ղազախստան - 2050» ծրագրային փաստաթղթում.

«Պատասխանատու լեզվաքաղաքականությունը ղազախական ազգը միավորող ամենակարևոր գործոններից մեկն է: Ղազախական լեզուն մեր հոգևոր կորիզն է: Մեր խնդիրն է զարգացնել մեր լեզուն՝ այն ակտիվ օգտագործելով բոլոր ոլորտներում:

¹³⁶ Bhavna D., Kazakhstan, p. 113:

¹³⁷ Конституция Республики Казахстан – 1995, 9, 14, 58, 1.

¹³⁸ Конституция Республики Казахстан – 1995, 42, 1.

¹³⁹ Տե՛ս, Anderson B., նշվ. աշխ., էջեր 208-209.

Սերունդներին մենք ժառանգություն պետք է թողնենք ժամանակակից լեզու, որին ներդաշնակորեն պետք է ավելանան մեր տեսլականները»¹⁴⁰:

Առաջին քայլն այս ուղղությամբ հրաժարումն էր կիրիլիցայից, որը պարտադրվել էր Կենտրոնական Ասիայի ժողովուրդներին 1940 թվականից ի վեր¹⁴¹: Նախաձեռնությունը գալիս էր Քազաք Թըլը կազմակերպությունից և ԳԱ Լեզվի ինստիտուտից: Ճիշտ է, այբուբենի լատինացման որոշումը պաշտոնապես կայացվեց դեռևս 1996 թվականին¹⁴², բայց օրակարգ մտավ միայն տասը տարի անց՝ Նազարբաևի անմիջական միջնորդությամբ¹⁴³: Այդու ակնհայտ դարձավ սեմիոտիկ հղումն առ *քաղաքակիրթ աշխարհ*, բայց նաև առ թյուրքալեզու աշխարհ, քանզի վերջինս այժմ համարյա ամբողջությամբ գրում և կարդում էր այդ այբուբենով:

Հուսկ ակնբախ դարձավ մեկ այլ, ավելի հիմնարար խնդիր. ղազախերենն անկարող էր արտահայտել արդի քաղաքակրթության իմաստային շերտերը: Բացը հաղթահարելու համար 1998 թվականին Տերմինաբանական պետական հանձնաժողովին հանձնարարվեց աշխատանք սկսել ղազախերենը նոր եզրույթներով ու հասկացություններով հարստացնելու ուղղությամբ:

Առայսօր ձեռք բերված արդյունքները գոհացուցիչ չեն: Հասկանալով դա՝ Նազարբաևը և իր շրջապատը ցանկանում են կրկին դիմել ռուսերենի օգնությանը: Հանդերձ այդու նրանք որոշել են թարմացնել իրենց ներկապնակը՝ խաղի մեջ ներգրավելով *արդի ամենազարգացած լեզվի՝ անգլերենի* հնարավորությունները: Ուսումնասիրողներից ոմանք այս գործընթացը բնութագրում են իբրև ղազախերենի քաղաքայնացում: Այս մասին մենք պատրաստվում ենք խոսել արդի ղազախական դպրոցի կապակցությամբ¹⁴⁴:

Հանրայնացման մյուս կարևորագույն հիմնախնդիրը ազգային նորոգյա պատումների ձևավորումն է: Այդ փորձառությունը Ղազախստանին ծայրաստիճան

¹⁴⁰ **Назарбаев Н. А.**, Стратегия «Казахстан-2050».

¹⁴¹ Նպատակն էր ԽՍՀՄ թյուրքալեզու ազգաբնակչությանը հեռու պահել համաթյուրքական ունիվերսալիզմից:

¹⁴² **Landau J. M., Kellner-Heinkele B.**, նշվ. աշխ., էջ 141:

¹⁴³ **Tanayeva L.**, The Politics of the Latin Alphabet in Kazakhstan, The Annual of Language & Politics and Politics of Identity, 2007, p. 79.

¹⁴⁴ Ի տարբերություն հայերենի կամ վրացերենի՝ ղազախական լեզուն խորհրդային տարիներին չկարողացավ կայանալ իբրև գիտության լեզու:

պակասում է, քանզի և՛ ցարական, և՛ խորհրդային ռեժիմների ժամանակ ղազախական ազգային պատումները լուսանցքայնացվել էին՝ մնալով առասպելի և էպիկական ասքի մակարդակին: Հույժ հատկանշելի էին բանասաց-բանաստեղծ Աբայի գործերը, որոնցում իդեալականացվում էր ղազախական «պանծալի անցյալը»:

Հետխորհրդային տարիներին սուր ձևով զգացվում է այդ և նման պատումների արդիականացման և նոր պատումների ստեղծման անհրաժեշտությունը: Դա ենթադրում է երկարաժամկետ և բարդ աշխատանք: Նազարբաևի վարչակարգը գիտակցում է դա: Որպես օրինակ՝ կարելի է նշել Ղազախական խանության մասին հետխորհրդային ազգային պատումները, որոնք օգտագործվում են պետականության սիմվոլիկան հաստատագրելու նպատակով:

2015 թվականին Ղազախստանը մեծ շուքով տոնեց Ղազախական խանության ստեղծման 550 ամյակը, որը, չնայած ակնհայտ հակասություններին, ղազախական հասարակությանը մատուցվում էր իբրև Ղազախստանի պետականության պատմության անքակտելի մաս: Նման պատումներն օգտագործվում են ոչ միայն ազգային ինքնության ամրապնդման, այլև պետության միջազգային պատկերի (իմիջ) ստեղծման նպատակով:

Ավելին՝ Ղազախստանի նախագահի պաշտոնական կայքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ միայն 2015 թվականին ավելի քան 70 պետական, միջպետական և միջազգային հանդիպումների, քննարկումների և այլ միջոցառումների ժամանակ անդրադարձ է կատարվել Ղազախստանի խանության 550 ամյակին: Այն զուգորդվում է պետականության գաղափարին և առավել ցցուն խաղարկվեց 2016 թվականին՝ անկախության 25-ամյակին նվիրված միջոցառումների համատեքստում¹⁴⁵: Նախագահ Նազարբաևը հաճախ օգտագործում է պատմական հեռանկարի արքետիպը.

«Ղազախական խանությունը սրանից հինգուկես դար առաջ, թեկուզ և միայն դրոշ բարձրացնելով, դարձել է հեռավոր ժամանակներում Եվրասիայի մեծ տրափաստանում ապրած սակերի, հոների, ոյսունների, ավելի ուշ նաև՝ Մեծ թյուրքական կազանադի, Դեշտ-ի ղփչաղի ու Ոսկե հորդայի օրինական ժառանգորդը:

¹⁴⁵ Қазақстан Республикасы Президентінің Ресми Сайты, Мемлекет басшысы Н. Назарбаевтың Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған салтанатты жиында сөйлеген сөзі, [URL: http://www.akorda.kz/ru/search?q=550&page=1](http://www.akorda.kz/ru/search?q=550&page=1) (10.01.2017)

Գալով նոր ժամանակներին, եթե ուշադրություն դարձնենք նոր թյուրքական ժամանակաշրջանին, ապա հայտնի Հռոմեական կայսրությունը փլուզվեց, Եվրոպայի այսօրվա պետություններն էլ դեռ ձևավորված չէին, իսկ Չինաստանում երեք իշխանություններ ու տարբեր դինաստիաներ միմյանց դեմ թշնամական պայքարի մեջ էին: Հենց այդ ժամանակ՝ 6-րդ դարում՝ 552 թվականին, Ալթայում ծնունդ առավ հզոր, ուժեղ մի պետություն՝ Մեծ թյուրքական կագանատը: Ընդամենը կես դարի ընթացքում Ալթայն ու Կովկասն առնում է իր միանձնյա իշխանության տակ»¹⁴⁶:

Նազարբաևի վարչակարգը ղազախերեն պատումները դիտարկում է իբրև ազգային-կոլեկտիվ հիշողությունը և կամքը փոխակերպելու, մարդկանց ինքնութենական արժեքները ձևավորելու յուրօրինակ մեխանիզմ: Հարկավ, այս ճանապարհով իշխող վերնախավը փորձում է նաև օրինականացնել իր կարգավիճակը¹⁴⁷: Ծրագիրը կրկին վկայում է հասարակության և պետության ղազախականացման մասին: Վերջնական նպատակ է սահմանվում ղազախերենի գերակայության հաստատումը մնացած լեզուների նկատմամբ՝ հարգանքի և սատարումի խոստումներով:

« [...] մինչև 2025 թվականը ղազախստանցիների 95%-ը պետք է տիրապետի ղազախերեն լեզվին: Եթե երեխան դպրոց է հաճախում այս տարի, ապա տասը տասներկու տարի անց մենք կունենանք ղազախստանցիների մի սերունդ, որը լիովին կտիրապետի ղազախերենին»¹⁴⁸:

Հիշենք. անկախության հաստատումից հետո էլ ղազախական մտավորականության մեծ մասը խոսում էր և նախընտրում էր խոսել ռուսերեն: Նման ժառանգությունը ստեղծեց մի շարք դժվարություններ Ղազախստանի ազգաշինության գործընթացների համար:

¹⁴⁶ Қазақстан Республикасы Президентінің Ресми Сайты, Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған салтанатты жиында сөйлеген сөзі, 11 қыркүйек 2015, URL: http://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleket-basshysy-nazarbaevty-n-kazak-handygynyn-550-zhyldygyna-arnalghan-saltanatty-zhiynda-soilegen-sozi (10.02.2017) Պատմությանը քիչ թե շատ ծանոթ մարդիկ ակնհայտ հակասություններ կգտնեն այս ասույթի մեջ, սակայն հետաքրքիրն այն է, որ Նազարբաևի այս ելույթը նախագահի պաշտոնական եռալեզու (ղազախերեն, ռուսերեն, անգլերեն) կայքում դրված է միայն ղազախերեն տարբերակով: Ցանկանում ենք առանձնացնել խեղաթյուրման այն մասը, ըստ որի՝ Կովկասը 6-րդ դարում թյուրքական գերակայության տակ էր գտնվում:

¹⁴⁷ Ives P., Language and Hegemony in Gramsci, London: Pluto Press, 2004, pp. 111-112.

¹⁴⁸ Сѣ'у, Назарбаев Н. А., Стратегия «Казахстан-2050».

Ղազախերենի հանրայնացման գործում հույժ կարևոր է ՁԼՄ-ների դերը: Համաձայն լեզվի մասին օրենքի՝ հեռարձակումների առնվազն 50%-ը պետք է իրականացվի ղազախերենով¹⁴⁹: Ղազախստանի Հանրապետության հեռուստատեսության և ռադիոյի մասին օրենքի 10-րդ հոդվածով բոլոր լեզուներով հեռարձակվող նյութերի ժամաքանակը միասին վերցրած չպետք է գերազանցի ղազախերենի ժամաքանակին¹⁵⁰: Չնայած օրենքին՝ առկա պատկերը խնդրահարույց է. Տեղեկատվության և կապի նախարարությունն արձանագրում է, որ երկրում գործող շուրջ 70 ռադիոհեռուստատեսային կայանների հեռարձակումների միայն 10%-ն է իրականացվում ղազախերենով¹⁵¹: Եվ ցավալին այն է, որ այս ցուցանիշի բարձրացման միտում չի նկատվում: Մինչդեռ հանրահայտ է մեդիայի կարևորությունը ազգաշինական գործընթացներում, հատկապես թյուրքալեզու միջավայրերում¹⁵²:

Անկախացումից ի վեր ակնառու տեղաշարժեր են արձանագրվել ղազախական մամուլում: Ներկայումս հրատարակվում է շուրջ 20 անուն կենտրոնական թերթ ղազախերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Մարզային և շրջանային թերթերի թիվը հասնում է 300-ի, որոնց կեսը ղազախերենով է: Սակայն ընթերցող զանգվածի հաշվարկով ղազախերենը կրկին խիստ զիջում է ռուսերենին: Ինչպես տեղեկատվության այլ միջոցները, մամուլը նույնպես դարձել է ղազախական հասարակության աստիճանակարգայնացման ցուցիչ. զանգվածը կարդում է ղազախերեն, իսկ ընտրախավը՝ ռուսերեն կամ անգլերեն:

Խոշոր հաշվարկով՝ այս նույն խնդիրն են լուծում նաև ազգային գրականությունը, թատրոնը և արվեստը: Դրանք նոր ընձյուղում են ստացել մեր օրերում և պահանջում են առանձին քննություն, որը, սակայն, դուրս է մեր քննության շրջանակից:

Ղազախերենի հանրայնացման մյուս դիտանկյունն առնչվում է նրա կապերին թյուրքական մյուս լեզուների հետ: Շուրջ 200 միլիոնանոց մի զանգված, որ կանգնած է

¹⁴⁹ **Bhavna D.**, A Year of Growing Unrest and Opposition, in Peter Rutland (Ed.), Annual Survey of Eastern Europe and the Former Soviet Union: 1997, The Challenge of Integration, New York: M.E. Sharpe, 1998, p. 369.

¹⁵⁰ Закон Республики Казахстан от 18 января 2012 года № 545-IV о телерадиовещании (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2017 г.) URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=311148-20#pos=232;-108 (02.08.2017).

¹⁵¹ В Казахстане 10% телевидения ведется на казахском языке, Сетевое издание "Zakon.kz", URL: <https://www.zakon.kz/201358-v-kazakhstane-10-televeshhanija.html> (10.09.2017).

¹⁵² Բավական է հիշել ռադիոյի դերը քեմալական Թուրքիայի ազգաշինական փորձառությունում:

ինքնանորոգման բարդ խնդիրների առաջ: Ստեղծվել են մշակութային բազում միություններ, որոնցից առավել ներգործունը «Թյուրքական մշակույթի միջազգային կազմակերպությունն» է՝ կենտրոնը Անկարայում: Այն խնդիր ունի պահպանելու, զարգացնելու և սերունդներին փոխանցելու թյուրք ժողովուրդների մտավոր և նյութական արժեքները: Հիմնադիր ժողովը տեղի է ունեցել Ալմաթիում 1993 թվականին, և հիմնարար փաստաթղթի մշակման մեջ Նազարբաևն ունեցել է ազդեցիկ դերակատարություն: Ղազախստանն ակտիվ մասնակցում է կազմակերպության բոլոր աշխատանքներին: Ավելին, այսօր դրանք ղեկավարում է Դյուսեն Կասեննովը՝ Ղազախստանի մշակույթի նախկին նախարարը:

Այս հիմամբ Թյուրքիան փորձեր է կատարում ակտիվացնելու իր լեզվական և մշակութային ներկայությունը Ղազախստանում: Բացվել են դպրոցներ, մշակութային միություններ, ռադիոհեռուստահաղորդումներ, սակայն արդյունքներն առայժմ համեստ են: Թերևս ղազախական կողմը զգուշանում է թյուրքականության խիստ զորացումից: Այս հիմնախնդրին մենք պատրաստվում ենք անդրադառնալ ավելի ընդլայն: Աստ բավարարվենք ասվածով: Հավելենք, որ Ղազախստանը հայտագրում է իր հավատարմությունը եռալեզու ապագային՝ ղազախերեն, ռուսերեն, անգլերեն, որի մասին Նազարբաևը ձևակերպում է հետևյալը.

«Եռալեզվությունը պետք է խրախուսվի պետական մակարդակով: Ռուսաց լեզվին և Կիրիլիցա այբուբենին մենք պետք է վերաբերվենք նույնքան խնամքով, որքան ղազախերենին: Բոլորիս համար ակնհայտ է, որ ռուսաց լեզվին տիրապետելը մեր ազգի պատմական առավելությունն է: [...] Մենք պետք է թոփչք կատարենք նաև անգլերեն լեզվի ուսուցման գործում: Այս ժամանակակից լինգուա ֆրանկային տիրապետելը մեր երկրի յուրաքանչյուր քաղաքացու համար կյանքում նոր հնարավորություններ կբացի»¹⁵³:

2.2. Ինքնության ազգային-պետական խորհրդանիշերը

Բազմամշակույթ Ղազախստանի ընտրախաղն ընդգծում է ազգաշինության և՛ էթնիկ, և՛ սոցիալական, և՛ քաղաքացիական գործընթացների կարևորությունը: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է տարբեր հասարակական խմբերի միջև ձևավորել

¹⁵³ Назарбаев Н. А., Стратегия «Казахстан-2050».

կոլեկտիվ ինքնության զգացողություն և գիտակցություն: Համաձայն Է. Սմիթի՝ հույժ կարևոր են անցյալում արմատավորված մշակութային խորհրդանիշերը¹⁵⁴:

Երևոյթն առանձնակի կարևորություն ունի Ղազախստանում, որտեղ վարչակարգը ձգտում է ձևավորելու վերէթնիկ ընկերային և քաղաքական ինքնություն: Նպատակին հետամուտ՝ Նազարբաևը ձեռնամուխ եղավ մի շարք համակարգային վերափոխումների, որոնք ուղեկցվեցին կառավարման նոր ռազմավարության և հաստատությունների ձևավորումից մինչև պետական խորհրդանիշերի՝ հիմնի, դրոշի և գերբի փոփոխությամբ:

ա. Դրոշ

Դրոշի խորհրդանշական դերի մասին բավականին հետաքրքիր դիտարկումներ կան Ս. Հանթինգթոնի «Քաղաքակրթությունների բախումը» աշխատությունում, որտեղ ազգային դրոշի խորհրդանիշը (հատկապես հետխորհրդային տարածքում) զուգորդվում է էթնիկ ինքնագիտակցության զարթոնքին և ազգայնականության վերընձյուղմանը¹⁵⁵: Պետական խորհրդանիշերը և մասնավորապես դրոշը ունի երկակի իմաստ՝ քաղաքական և ազգային: Դրանք ընդգծվում են դրոշի պատկերագրությամբ:

Ղազախսական ԽՍՀ-ի դրոշը (1953 – 1991 թթ.) ներկայացնում էր մի կարմիր պաստառ, որի ստորին հատվածում բաց կապույտ գունաշերտ կար: Վերևի ձախ անկյունում ոսկեգոծ մուրճն ու մանգաղն էին, իսկ դրանցից քիչ բարձր՝ աստղը: Բոլոր խորհրդանիշերը մեկնաբանվում էին ըստ կոմունիստական գաղափարաբանության՝ պայքար, ազատություն, խաղաղ աշխատանք և երջանկություն:

Ինքնիշխան Ղազախստանի դրոշը՝ ընդունված 1992 թվականին, միանգամայն այլ խորհրդանշական իմաստ ունի: Տիրապետող կապույտ գույնը (թյուրքական էթնոմշակույթի կարևոր բաղադրիչներից մեկը) միտում ունի ղազախների շրջանում խթանելու հանրագիտակցությունը: Պաշտոնական քարոզչությունն այն ներկայացնում է իբրև խաղաղության, բարգավաճման և միության խորհրդանիշ¹⁵⁶: Նպատակ ունի

¹⁵⁴ Smith A. նշվ. աշխ., էջ 25:

¹⁵⁵ Huntington S., The Clash of Civilizations p 20.

¹⁵⁶ **Официальный Сайт Президента Республики Казахстан**, Государственный Флаг Республики Казахстан, URL: http://www.akorda.kz/en/category/kazakhstan_flag

էթնիկ խմբերի միջև խթանելու ներդաշնակ համակեցության տեսլականը: Թեպետ կապույտի միջոցով արտահայտվող *թյուրքական* ինքնության նոր հարացույցը փոքր-ինչ ուսուցիական է, բայց խորհրդանշական ներուժը ակնհայտ է:

Դրոշի առանցքային մյուս գաղափարն արտահայտում է տափաստանային ճախրող արժիվը: Տափաստանային հասարակությունների համար այս խորհրդանիշն առանձնակի նշանակություն ունի. այն զուգորդվում է հզորության, ազատության և ինքնիշխանության գաղափարներին: Եվ ինչպես ղազախներն են նշում՝ դրոշի ոսկե արժիվը արտացոլում է երիտասարդ անկախ պետության ձգտումն առ համաշխարհային քաղաքակրթության բարձունքներ¹⁵⁷:

բ. Գերբ

Ինչպես է. Հոբսբաումն է նկատում՝ պետական գերբը համարվում է այն առանցքային խորհրդանիշերից մեկը, որը վկայում է պետության անկախությունն ու ինքնիշխանությունը¹⁵⁸:

Խորհրդային Ղազախստանի գերբի վերջին նմուշը (1978 թ.) ներկայացնում էր դրոշի գունային հետնախորքին զետեղված մի օվալ՝ երիզված հասկերի երկու խուրճով, մեջտեղում ծագող արևն էր՝ իր ճառագայթներով, վերևում՝ մուրճն ու մանգաղը: Խուրճերի վրա՝ արձանագրություններ՝ ղազախերեն և ռուսերեն լեզուներով. «Պրոլետարներ համայն աշխարհի, միացե՛ք»: Գերբի ստորին հատվածում երկու գրություն կար կիրիլիցայով՝ *КССР* - մեկը՝ ռուսերեն, մյուսը՝ ղազախերեն: Կրկին պետք է արձանագրենք, որ այս խորհրդանիշում նույնպես տիրապետող էր խորհրդային «կոմունիստական հայրենասիրությունը»:

Միանգամայն այլ պատկերագրություն է ներկայացնում Ղազախստանի արդի պետական գերբը՝ ընդունված 1992 թվականին: Այն ազգային նոր գաղափարաբանության կարևորագույն գաղափարների հանրագումարն է ¹⁵⁹:

Գերբն ունի կապույտով և ոսկեզօծ արևի ճառագայթներով պարուրված շրջանի տեսք՝ *շարինակի* (ղազախական ավանդական յուրտի գմբեթ) պատկերով, որի աջ և

¹⁵⁷ Государственный Флаг Республики Казахстан, Официальный Сайт Президента Республики Казахстан, URL: http://www.akorda.kz/en/category/kazakhstan_flag

¹⁵⁸ Hobsbawm E., նշվ. աշխ. էջ 11:

¹⁵⁹ Государственный Гимн Республики Казахстан, Официальный Сайт Президента Республики Казахстан, URL: http://www.akorda.kz/en/state_symbols/kazakhstan_anthem

ծախ կողմերում ղվչաղական առասպելաբանության թևավոր ձիերն են¹⁶⁰: Կարելի է պնդել, որ գերբի պարագայում հստակորեն ներառված են ղազախական ազգային և ավանդական խորհրդանիշերը: Հարկավ, սա տիտղոսային ազգի ներկայացուցիչներին հոգեբանական բավականության հնարավորություն է տալիս: Սակայն նշենք նաև, որ գերբում ակնհայտ է ռուսականության կնիքը. նրա ստորին հատվածում սլավոնական կիրիլիցա այբուբենով գրված է Ղազախստան բառը¹⁶¹:

գ. Հիմն

Եթե դրոշի և գերբի պատկերագրությունն ունի հստակ շեշտադրումներ, ապա երրորդ խորհրդանիշը՝ հիմնը, իր աուդիո հնարավորություններով առավելապես միտված է առ հուզական վերապրումը: Ղազախական ԽՍՀ վերջին հիմնն (1945 - 1992) ուներ ազգային հենքից համարյա զուրկ (ռուսական ստանդարտով ագուցված) երաժշտություն: Բառերն էլ համահունչ էին դրան. փառաբանվում էին Լենինը, Կուսակցությունը, ԽՍՀՄ ժողովուրդների բարեկամությունը, որոնք ղազախ ժողովրդին բերեցին ազատություն ու երջանկություն:

Անկախության հաստատումից ի վեր Ղազախստանում ընդունվել է երկու պետական հիմն՝ 1992 և 2006 թվականներին: Առաջինն արտահայտում էր հետգաղութային փորձառությունը. անցյալի դժվարությունների հաղթահարման և «*պայծառ ապագայի*» տեսլականը՝ պարառված գլխավոր էթնիկ ցուցիչի՝ մայրենի լեզվի հարատևության գաղափարի մեջ¹⁶²: Իսկ երաժշտությունն արդեն շեշտված ազգային երանգ ուներ:

Սակայն հաշվի առնելով Ղազախստանի բազմաէթնիկ հասարակության շրջանում ինքնանույնացման գործընթացների անհրաժեշտությունը՝ 2006 թվականին Նազարբաևը խմբագրեց և ընդունեց նոր հիմնը՝ Զ. Նաժմեդենովի «*Իմ*

¹⁶⁰ **Государственный Герб Республики Казахстан**: Ի հավելումն նշենք, որ ձիաբուծությունը համարվում էր Կենտրոնական Ասիայի ժողովուրդների հասարակական, տնտեսական և քոչվորական մշակույթի անբաժան մասը, որի արդյունքում ձին վերածվեց շքեղության, ազնվականության և հզորության խորհրդանիշի: Տես՝ **Mukhamejanov A.**, Natural Life and the Manmade Habitat in Central Asia, In History of Civilizations of Central Asia, Vol. 4, Part 2, Bosworth, C. E., Asimov, M. S. (Eds.), Paris: UNESCO publishing, 2003, pp. 286-287.

¹⁶¹ **Государственный Герб Республики Казахстан**

¹⁶² Kazakhstan Discovery, «Kazakhstan National Anthem, 1992-2006», URL: http://www.kazakhstan-discovery.com/kazakhstan-national-anthem.html#.UXKiyaI_s9A (10. 10. 2014):

Ղազախստան» երգի հիման վրա¹⁶³: Լրամշակված տարբերակում արդեն նկատելի են հստակ քաղաքացիական միտումների հավելումներ, օրինակ՝ **«Իմ ղազախ ժողովուրդը ամուր»** կամ **«Իմ հայրենիք, իմ Ղազախստան»**¹⁶⁴: Նոր հիմնը նպատակ ունի միավորելու բոլոր էթնիկ խմբերին *իրենց հայրենիքի՝ Ղազախստանի հովանու ներքո*:

Ի մի բերելով ղազախական պետական խորհրդանիշերի խնդիրը՝ կարելի է եզրահանգել. առկա է ոչ միայն ազգային, այլ նաև քաղաքացիական խորհրդանիշերի ներմուծման միտում: Դրանց ազդեցությամբ, հեղինակները համոզված են, որ ռուսը, գերմանացին կամ կորեացին հնարավորություն ունեն ինքնանույնացվելու Ղազախստան պետության և ղազախ հանրության համաձիռում:

2.3. Կրթական նորացման ծրագիրը

Արդեն անդրադարձել ենք՝ մինչ խորհրդայնացումը Ղազախստանում չկար որևէ բարձրագույն ուսումնական հաստատություն: Եվ միայն խորհրդային իշխանությունների ջանքերով դրանք գործարկվեցին. 1950-ականներին Ղազախստանում արդեն գործում էր հումանիտար, առողջապահական և տեխնիկական ուղղվածության 27 բուհ, որտեղ դասավանդումը բացառապես ռուսերենով էր¹⁶⁵: Հենց ռուսական կրթական հաստատությունների գործունեության արդյունքում էր, որ ռուսերենը հաստատեց իր գերակա դիրքերը: Սակայն ղազախերենի լուսանցքայնացումը չպետք է բացատրել միայն այս հանգամանքով. նույն խորհրդային համակարգում կային ազգեր, որոնց լեզուները ոչ միայն պահպանվեցին, այլ նաև զարգացում ապրեցին՝ հայերենը, վրացերենը, լիտվերենը, լատիշերենը, էստոներենը: Այս առումով հարկ ենք համարում պնդել, որ լեզվի կիրառելիությունը մեծավ մասամբ կախված էր մշակութային ավանդույթներից և նրա ինտելեկտուալ հնարավորություններից: Ղազախերենի գործիքակազմով հնարավոր չէր արտահայտել արդի գիտության և մշակույթի հիմնարար արժեքները:

¹⁶³ **Официальный Сайт Президента Республики Казахстан, Государственный Гимн Республики Казахстан**
URL:http://www.akorda.kz/ru/category/kazakhstan_gimn

¹⁶⁴ **Նույն տեղում:**

¹⁶⁵ **Ахмедова Н. Б.** նշվ. աշխ., էջ 37:

Ճշգրիտ ձևակերպմամբ՝ Խորհրդային Ղազախստանը «ինդուստրիալ ֆեոդալիզմի» մի յուրահատուկ մոդել էր, որտեղ Խորհրդային վերնախավի լեզվամիջավայրը հույժ տարբերվում էր քվազիխորհրդային հասարակության լեզվամիջավայրից: Անհրաժեշտություն կար հաղթահարելու այս տարանջատումը: Կրթական համակարգում ներդնելով ռուսաց լեզվի ստանդարտը՝ Խորհրդային իշխանությունը, հատկանշենք մեկ անգամ էլ, նրան հնարավորություն էր ընձեռել վերածվելու գերիշխանական լեզվի:

Խորհրդային շրջանում պաշտոնապես հայտագրվում էր, որ առկա են ռուսական և ղազախական միջնակարգ դպրոցներ: Սակայն ղազախական էր տարրական դպրոցների մի մասը միայն: Սկսած հիմնական դպրոցից՝ կրթությունն ընթանում էր ռուսերենով: Եվ դա Խորհրդային ռեժիմի «բռնությունների» հետևանքը չէր. ղազախերենը հնարավորություն չունեւր ապահովելու արդի գիտության հիմունքների բավարար ուսուցանումը:

Անկախության առաջին տարիներին որոշվեց հիմնախնդրին տալ հանգրվանային լուծում. բացել ղազախական և ռուսական միջնակարգ դպրոցներ, որոնցում ռուսերենն ու ղազախերենն ուսուցանվում էին ըստ ընտրության: Եվ չնայած ղազախերենի պետական աջակցությանը՝ այն հանդիպեց դժվարությունների: 1998-ից մինչև 2004 թվականը քաղաքային խառը դպրոցների թիվը 242-ից հասավ 723-ի: Բայց պարզվեց, որ ծնողների մեծ մասը նախապատվությունը տալիս էր ռուսերենին¹⁶⁶: Չնայած այս տխուր փաստին, կառավարող ընտրախավն անկոտրում էր: «Արդեն այսօր աշակերտների 60%-ը սովորում է պետական լեզվով, բոլոր դպրոցներում ներառված է ղազախերենի ուսուցումը»¹⁶⁷: Եվ նորից խոսքն ապագայատեսական ծրագրի մասին է, քան իրականության:

Կարևորվում է ղազախերեն դասագրքերի ստեղծման հիմնախնդիրը: Սկսելով տարրական դպրոցից՝ Կրթության բարեփոխումների կենտրոնը խնդիր է դրել ստեղծելու այբբենարան, մայրենի լեզվի, հայրենագիտության, թվաբանության և այլ առարկաների դասագրքեր: Արդյունքները գոհացուցիչ են. նոր դասագրքերը

¹⁶⁶ **Ahn E S., Smagulova J.**, Comparative Education Review Examining Access to Public Education in Almaty, Kazakhstan: An Exploratory Study (չիրատարակված հետազոտություն) :

¹⁶⁷ **Назарбаев Н. А.**, Стратегия «Казахстан-2050».

համապատասխանում են արդի մանկավարժության, ազգաբանության, հոգեբանության պահանջներին:

Չնայած դասապրոցեսի ղազախականացման միտումին, Ղազախստանի շատ դպրոցներում՝ հիմնական ու ավագ, ղազախերեն են միայն մայրենի լեզվի, գրականության և պատմության դասագրքերը. ճշգրիտ գիտությունները՝ մաթեմատիկա, ֆիզիկա, քիմիա, աստղագիտություն, կենսաբանություն, տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ և այլն, դասավանդվում են ռուսերենով: Իսկ նորագույն դպրոցներում՝ անգլերենով: Այլոքեն՝ ռուսերենն էլի մնում է իբրև արդի աշխարհի հետ կապի հիմնական միջոց: Այս առումով հույժ տիպական է հետևյալ օրինակը. տարրական դպրոցի ղազախերենի դասագրքի շապիկին գրված է. *«Учимся и учим говорить по казахски»*, **(սովորում ենք և սովորեցնում խոսել ղազախերեն)**¹⁶⁸:

Աշակերտներին ազգային լեզվով հանրակրթական դպրոցին պատրաստելու համար նազարբաևյան վարչակարգը մեծ ուշադրություն է դարձնում նախադպրոցական կրթությանը: Նախադպրոցական կրթությունը երկրով մեկ հասու դարձնելու նպատակով նախագահ Նազարբաևի հրամանով 2010 թվականին ընդունվում է *«Балапан»* ծրագիրը, համաձայն որի՝ մինչև 2020 թվականը Ղազախստանում պետք է բոլոր երեխաների համար նախադպրոցական կրթության հնարավորություններ ստեղծել¹⁶⁹: Արդյունքները երկար սպասեցնել չտվին. ծրագրի մեկնարկից հետո երկրում հիմնվել են շուրջ 3956 նախադպրոցական կրթության օջախներ¹⁷⁰: Մեծ թափով վերափոխվեցին նաև հանրակրթական համակարգը և դպրոցաշինությունը: Համաձայն Կրթության և գիտության նախարարության զեկույցի՝ այսօր Ղազախստանում գործող 7450 դպրոցներից յուրաքանչյուր հինգերորդը կառուցվել է անկախության տարիներին, որոնց շնորհիվ ղազախերենի կիրառելիությունը կրկնապատկվել է¹⁷¹:

Սակայն կառավարող ընտրախավը չի բավարարվում դրանով: Արևմտյան կրթական ստանդարտներին համաքայլ լինելու համար, սկսած 2009 թվականից, այս

¹⁶⁸ Landau J. M., Kellner-Heinkele B., նշվ. աշխ., էջ 200:

¹⁶⁹ Назарбаев Н. А., Стратегия «Казахстан-2050».

¹⁷⁰ **Նույն տեղում:**

¹⁷¹ Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстана, 2016 год. С. Ирсалиев, А. Култуманова, Э. Тулеков, Т. Булдыбаев, Г. Кусиденова, Б. Исаков, Л. Забара, Л. Барон, Е. Коротких, Астана: АО «Информационно-аналитический центр», 2017, с. 153-154.

ուղղությամբ Ղազախստանում լուրջ քայլեր են ձեռնարկվում. ներդրվում է քեմբրիջյան համակարգով ձևավորված դպրոցների տարատեսակը, որն ստացել է *Նազարբաև ինստիտուտի հանրակրթական դպրոց* անվանումը: Բացի կրթական նոր մեթոդներից, աստ ներմուծվել են նոր կրթակարգեր՝ գործարարության հիմունքներ, համակարգչային ծրագրավորում, արվեստների հիմունքներ և այլն:

Եռալեզու կրթական համակարգի փորձարկումը, որտեղ կարևորություն է տրվում ղազախալեզու կրթությանը, նպատակ ունի ձևավորելու ապագա ղազախական ընտրանին և սահմանելու նրա անելիքները. *«Եվ յուրաքանչյուր ղազախի առջև նոր հնարավորություններ կբացվեն ինստիտուտի արդի աշխարհի համակեցական կյանքի տարբեր բնագավառներում՝ գիտություն, արվեստ, գրականություն, գործարար նախաձեռնություն»*¹⁷² :

Եռալեզու կրթական համակարգի մտահոգիչ մարտահրավերներից մեկը միևնույն գրքերի (հատկապես պատմության դասագրքերի) ղազախերեն, ռուսերեն և անգլերեն տարբերակների բովանդակային տարբերությունն է: Ըստ գաղաքագետ Ազիզ Բուրխանովի՝ *«դասագրքերի և մասնավորապես պատմության ռուսերեն և ղազախերեն դասագրքերի բովանդակային տարբերությունը նախ՝ բխում է հեղինակների տարբեր մոտեցումներից և ապա՝ որոշակի քաղաքական զգուշավորություններից. դրանք հիմնականում գրվում են՝ հաշվի առնելով մեր երկրի էթնաքաղաքական, էթնամշակութային, էթնադավանանքային եւ էթնասոցիալական առանձնահատկությունները»*¹⁷³:

Բուհական կրթության համակարգը նույնպես ակտիվ վերակառուցման փուլում է: Խորհրդային Միությունից ժառանգություն ստացած մանկավարժական, բժշկական, պոլիտեխնիկական, գյուղատնտեսական, անասնապահական, տնտեսագիտական, քիմիատեխնոլոգիական, լեռնարդյունաբերական և հումանիտար բուհերը համալրվեցին նոր ազգային և միջազգային բուհերով: Համաձայն Ղազախստանի Կրթության և Գիտության նախարարության տվյալների՝ երկրում այժմ գործում են 125 տարբեր

¹⁷² Назарбаев Н. А., Стратегия «Казахстан-2050».

¹⁷³ Ազիզ Բուրխանով, 10.08.2017, Ղազախստան, Աստանա, փորձագիտական հարցազրույց:

բուհեր¹⁷⁴: Եթե նախկինում պրոֆեսորադասախոսական կազմը գլխավորում էին տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ, ապա այժմ մեծամասնությամբ ղազախ դասախոսներ են աշխատում:

Հիմնարար գիտակարգերի շարքում հայտնվել են գիտական նորագույն նվաճումներին հարիր առարկաներ՝ ռոբոտոտեխնիկա, նանոֆիզիկա, պլազմային ֆիզիկա, մոլեկուլյար բիոսինթեզ, գենային ինժեներիա, մոլեկուլյար բժշկություն, տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, որոնց զարգացման համար Նազարբաևյան վարչակարգը ստեղծում է հնարավոր բոլոր ենթակառուցվածքային և ֆինանսական նախապայմանները ¹⁷⁵:

Նշենք, որ հետարդյունաբերական գիտակարգերի զարգացման հեռանկարը դեռևս նախանշված էր «Ղազախստան 2030» ռազմավարական նախագծում, որտեղ Նազարբաևը տեղեկատվական հասարակության ձևավորումը համարում է երկրի զարգացման 30 կարևորագույն ուղղություններից մեկը¹⁷⁶:

Հումանիտար գիտությունների շարքում նույնպես երևացել են գիտական նոր ուղղություններ. քաղաքակրթությունների տեսություն և պատմություն, ընկերային հոգեբանություն, նշանագիտություն, պատմական հերմենևտիկա, նոստրատիկ լեզվաբանություն, աշխարհաքաղաքականություն, կառուցվածքային և համեմատական տնտեսագիտություն և այլն: Միանգամայն նոր երևույթ է անգլալեզու համալսարանների հիմնումը: Առաջինն ի հայտ եկավ 2009 թվականին՝ Նազարբաև համալսարանն Աստանայում, երկրորդը՝ 2011-ին Ալմաթիում՝ ԿԻՄԵՊ-ը (Kazakhstan Institutetute of Management, Economics and Strategic Research): Եթե առաջին համալսարանը նպատակ ունի Ղազախստան ներմուծելու արդի հիմնարար գիտությունների նվաճումները, ապա երկրորդն իր առաքելությունը տեսնում է հումանիտար գիտությունների արժեքների յուրացման մեջ:

Նման վերափոխումների փորձեր տեղի են ունենում նաև հեղինակների հայրենի երկրներում: Օրինակ՝ անգլալեզու կրթական համակարգի ներդրման առումով

¹⁷⁴ **Министерство Образования и Науки Республики Казахстан**, Список высших учебных заведений Республики Казахстан в разрезе регионов, URL: <http://enic-kazakhstan.kz/en/realiz-bp/spisok-vuzov-rk> (05.03.2018)

¹⁷⁵ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս, Հավելված 2, էջեր 151-152:

¹⁷⁶ **Назарабев Н.**, նշ վ. աշխ. էջեր 65-66: Տե՛ս նաև՝ **Бастами И.** Казахстан: Технология Успеха, Алматы, Алматы «Паритет», 2015, с. 138 -48.

առաջինը Հայաստանի Հանրապետությունն էր, որտեղ 1991 թ. սփյուռքի ջանքերով ստեղծվեց փարաժաշրջանում միակ՝ ԱՄՆ դպրոցների և քոլեջների ասոցիացիայի՝ ավագ դպրոցների և համալսարանների հավաքարմագրման հանձնաժողովի կողմից արտոնված Հայաստանի Ամերիկյան Համալսարանը: Երկրորդը Ղրղզստանն էր, որտեղ 1997 թ. ԱՄՆ կառավարության և Բաց Հասարակության հիմնադրամի ջանքերով ստեղծվեց Կենտրոնական Ասիայի Ամերիկյան Համալսարանը:

Նպատակին հետամուտ՝ առաջատար հետազոտողներ են հրավիրվում դասավանդելու ԱՄՆ-ից, Մեծ Բրիտանիայից, Գերմանիայից, Կանադայից: Ղազախ մասնագետներն ունեն աշխարհի լավագույն համալսարաններում և գիտական կենտրոններում վերապատրաստման հնարավորություններ: Քսան տարում այդ հնարավորությունից օգտվել է շուրջ 2500 մասնագետ: Լայն տարածում ունեն ուսանողների փոխանակման ծրագրերը և մասնավորապես «Բոլաշակ» ծրագիրը, որի հնարավորությունից օգտվել է ավելի քանի 9000 ուսանող¹⁷⁷: Նրանցից ոմանք առաջատար համալսարաններում պաշտպանել են մագիստրոսի կամ դոկտորի գիտաթեզեր:

Բարձրագույն կրթության արևմտյան կրթական ստանդարտի կողքին Ղազախստանում հիմնվեցին իսլամական հումանիտար դպրոցներ (լիցեյներ) և համալսարաններ: Դրանք հիմնականում առաջնորդվում էին Սաիդ Նուրսիի և Ֆեթուլլահ Գյուլենի ուսմունքով¹⁷⁸: Դրանք ֆինանսավորում են առաջատար իսլամական երկրների կառավարությունները: Հատկապես ակտիվ է Թուրքիան: Ղազախստանում գործող գյուլենական դպրոցների հիմնադադափարը համաթյուրքական միասնությունն է՝ հիմնված ժողովրդավարության, ինտելեկտուալ կամ «կրթյալ իսլամի» արժեքների վրա¹⁷⁹: Դրանց թիվը հասնում է շուրջ 29-ի: Համաձայն որոշ արդի հետազոտողների՝ գյուլենական դպրոցները թյուրքականության և իսլամի արժեքների տարածմամբ նպատակ ունեն թուլացնելու ռուսականության դիրքերը¹⁸⁰:

¹⁷⁷ Կարապետյան Ա., Հարությունյան Է., Օհանյան Կ., Մկրտչյան Ն., Հայրապետյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 113:

¹⁷⁸ Balci B., 'Fethullah Güllen's Missionary Schools in Central Asia and Their Role in the Spreading of Turkism and Islam', Religion, State & Society Vol 31, No 2, 2003, pp. 155-156.

¹⁷⁹ Մինասյան Ն., նշվ. աշխ. էջեր 156-157:

¹⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 164:

Սակայն արդ Նազարբաևի վարչակազմը սթափվել է և շուտափույթ փոխում է իրավիճակը՝ ծայրահեղական տրամադրություններից խուսափելու մտահոգությամբ:

Նույն իրավիճակը նկատելի է նաև իսլամական բուհական կրթության մեջ: 1993 թվականին Եգիպտոսի կառավարության ֆինանսավորմամբ Ալմաթիում բացվեց Իսլամական մշակույթի Նուր-Մուբարակ համալսարանը: Ալմաթիում, Տարազում և Թուրքեստանում թուրքական կառավարության աջակցությամբ հիմնվեցին Ահմադ Յասավիի (*Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті*) և «Սուլեյման Դեմիրել» թուրք-ղազախական միջազգային համալսարանները¹⁸¹: Քուվեյթի հովանավորությամբ Չիմքետում հիմնադրվեց Հարավղազախստանյան Հումանիտար Ակադեմիան¹⁸²:

Այս կրթական օջախները մի կողմից՝ հիմք են ստեղծում իսլամի տարածման և ամրապնդման համար, մյուս կողմից՝ դրանք ակնհայտ մարտահրավերներ են գործող համակարգին: Խնդիրն այն է՝ կկարողանա՞ Նազարբաևի վարչակարգը հավասարակշռություն ստեղծել արևմտյան և իսլամական կրթակարգերի միջև:

2.4. Իսլամը և կրոնական ինքնության նոր հարացույցը

Հետխորհրդային Ղազախստանի ազգաշինության դրսևորումներից մեկն էլ պետության հիմքում աշխարհիկ-քաղաքացիական արժեքների ներդրումն էր: Ի տարբերություն իսլամական պատմական ավանդույթ ունեցող մի շարք երկրների՝ Ղազախստանն իր առջև ծառացած խնդիրներին չպատասխանեց իսլամով և գերծմնաց արմատական իսլամի դրսևորումներին նպաստող քաղաքական գործընթացներից¹⁸³:

Դա ուներ իր հստակ պատմական հիմնավորումը. նախակենցաղ կենսակերպը և կենտրոնացված պետության բացակայությունը խոչընդոտում էին կրոնի հաստատութենացմանը: Ցարիզմն էլ իր հերթին տափաստանի ժողովուրդների շրջանում կրոնական ինքնագիտակցությունը հնարավորինս ցածր մակարդակի վրա էր պահում: Թերևս այս

¹⁸¹ Nurmanova A. SH., Izbaurov A.K. Islamic Education in Soviet and post-Soviet Kazakhstan in Kemper M., Motika R., Reichmuth S., Islamic Education in Soviet Union and its Successor States, London and New York: Routledge, 2010, p. 306.

¹⁸² Տե՛ս, Yemelianova G. M., նշվ. աշխ. էջ 293:

¹⁸³ Назарбаев Н., Критическое Десятилетие, Аламы: Атамұра, 2003. с. 85-87.

երկու կարևոր նախապայմաններով կարելի է բացատրել ղազախական հասարակությունում արմատական իսլամի համեմատաբար թույլ դրսևորումը:

Այդուամենայնիվ, պետք է նշել, որ իսլամի քաղաքակրթական արժեքները դուրս չեն մնացել հետխորհրդային ազգաշինական գործընթացից: Այս առումով կարևոր է հասկանալ ղազախական ազգային ինքնության կրոնական ենթաշերտը:

ա. Իսլամի հետխորհրդային զարգացումն ու տարածումը

Անկախության գործընթացը Ղազախստանում ուղեկցվեց «իսլամացման ակիքով». պետական ընտրախավը սատարում էր միտումին, և արդյունքներն իրենց սպասել չտվին. համաձայն 2009 թվականի ազգային վիճակագրության տվյալների՝ մուսուլմանական ղազախները կազմում էին երկրի ազգաբնակչության 50-65%-ը, որի մեծ մասը սունի հանաֆիական դավանանքի հետևորդ էր¹⁸⁴:

Պետք է արձանագրել, որ իսլամի հետևորդների 70.2%-ը կազմված է ոչ միայն ղազախներից, այլև Ղազախստանում ապրող այլ մուսուլմանականներից. ուզբեկներ՝ 99.1%, ույղուրներ՝ 98.4%, թուրքեր՝ 99.1%, ադրբեջանցիներ՝ 94.8%, դունգաններ՝ 98.9%, քրդեր՝ 98.3%, փաջիկներ՝ 97.8%, չեչեններ՝ 93.7% և դրդզներ՝ 96.7% ¹⁸⁵:

Ղազախստանը պատմականորեն եղել է նաև քրիստոնեության համաձիւրում, և համաձայն 2009 թվականի մարդահամարի՝ նրա ազգաբնակչության 26.3%-ը քրիստոնյաներ են, որոնց մեջ մեծամասնություն են կազմում ուղղափառ ռուսները, ուկրաինացիները և բելառուսները¹⁸⁶:

Հետաքրքիր է՝ իսլամը հանրային ի՞նչ ընկալում ունի Ղազախստանում: 2000-2002 թվականների հարցախույզը (ներառյալ Աստանան և Ալմաթին) ներկայացնում է հետևյալ պատկերը. հարցվածների 51.6%-ն իրեն համարել է մուսուլմանական, որից 47.2%-ը կարծում էր, որ իսլամն իրենց տրված է ի ծնե՝ իբրև ազգային մշակույթի, ավանդույթների, սովորույթների և նախնիների հոգևոր ժառանգության հարգանքի դրսևորում¹⁸⁷:

¹⁸⁴ Агентство Республики Казахстан по статистике, Итоги национальной переписи населения республики Казахстан 2009 года, Аналитический отчет. Агентство Республики Казахстан по статистике, Астана 2011, с. 25.

¹⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 25:

¹⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 25:

¹⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 102:

Այդուհանդերձ, իրենց մուսուլմանական համարող ղազախների մեծամասնությունը չի հետևում իսլամի Հավատո հանգանակի հինգ հիմնասյուներին և չի մասնակցում օրական պարտադիր նամազներին¹⁸⁸: Ուստի իսլամի հետ նրանց ինքնանույնացումն անհրաժեշտ է դիտարկել հետխորհրդային ազգային ինքնության փնտրտուքի համատեքստում:

Թերևս ազգաշինական գործընթացների համաժիրում պետք է դիտարկել մզկիթաշինության և կրոնական կազմակերպությունների հիմնման այն եռանդը, որը ներհատուկ է հետխորհրդային Ղազախստանին. դեռևս 1989 թվականից գործող 46 մզկիթների թիվը 1998-ին հասել է 1000-ի¹⁸⁹: Իսկ 2001 թվականին Ղազախստանում արդեն գործում էր 1408 մզկիթ և 1372 իսլամական կազմակերպություն¹⁹⁰: Մզկիթաշինությունը շարունակվեց նաև 2000-ականներին, և նախագահի հովանավորությամբ 2005 թվականին բացվեց «Նուր Աստանան», իսկ 2012-ին՝ Կենտրոնական Ասիայի ամենամեծ մզկիթը՝ «Հազրաթ Սուլթանը»:

Ինչպես նշվեց, իսլամի արժեքների տարածմանը նպաստում էր երկրի բարձրագույն ղեկավարությունը: Այս առումով 1994 թվականին նախագահը խորհրդանշական քայլ արեց. մեկնեց Հաջ' ուխտագնացություն, առ Մեքքա¹⁹¹:

Ինչպես արդեն նշել ենք, ազգաշինական գործընթացները հետխորհրդային Ղազախստանում ուղիղ կապի մեջ են նաև երկրի արտաքին քաղաքական վեկտորի հետ: Իսլամը հնարավորություններ է տալիս անմիջական կապեր հաստատելու մուսուլմանական աշխարհի առանցքային այնպիսի երկրների հետ, ինչպիսիք են Թուրքիան, Սաուդյան Արաբիան, Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, Եգիպտոսը:

բ. Իսլամի հաստատութենացումը

Մինչ խորհրդային կարգերի փլուզումը, Ղազախստանի մուսուլմանականների կրոնական հարցերը համակարգվում էին դեռևս 1943 թվականին Տաշքենդում հիմնադրված Կենտրոնական Ասիայի և Ղազախստանի մուսուլմանականների հոգևոր

¹⁸⁸ Omelicheva M. Y., Islam and Power Legitimation, pp. 150-151:

¹⁸⁹ Տե՛ս, Omelicheva M. Y., Islam in Kazakhstan: A survey of contemporary trends and sources of securitization, Central Asian Survey, 30: 2, 2011, p. 244.

¹⁹⁰ Телебаев Г. Т., Религиозная идентификация населения и религиозная ситуация в Республике Казахстан, Социс, 2003, № 3, с. 105.

¹⁹¹ Yemelianova G. M., նշվ. աշխ., էջ 293:

ադմինիստրացիայի (ՍԱԴՈԻՄ) կողմից: Անկախության հռչակումից հետո առանցքային մարտահրավերներից էր կրոնի հաստատութենականացման հիմնախնդիրը: Իսլամի արժեքները պետք է կիրառվեին ազգաշինության նպատակների համար: Դեռևս ինքնիշխանության հռչակումից մեկ տարի առաջ՝ 1990 թվականին, ստեղծվեց *Ղազախստանի մուսուլմանականների հոգևոր կառավարման կոմիտեն* կամ Մուֆթիությունը¹⁹²: Հաշվի առնելով բազմաթիվության և ժողովրդավարական արժեքները՝ երկրի ղեկավարությունը շտապեց հաստատութենացնել նաև այլ կրոնական ուղղությունները:

Ղազախստանն սկսեց ակտիվորեն անդամակցել իսլամական համաշխարհային կառույցներին: Քաղաքականություն, որի ամենացայտուն դրսևորումը դարձավ Իսլամական Կոնֆերանս Կազամակերպությանն անդամակցությունը 1995 թվականին:

Իսլամի հանրայնացումը, բացի բազմաթիվ մզկիթներից և կրոնական կազմակերպություններից, իրականացվում էր նաև լեզվի, դպրոցի և բուհերի միջոցով, որոնց անդրադարձել ենք վերը:

Այս շարքում հույժ կարևոր դերակատարություն ունեն իսլամական ՁԼՄ-ները և հրատարակչությունները: Դրանց գործունեության ծիրում առանցքային են Ղուրանը, դրա ղազախերեն թարգմանությունը և մեկնությունները: Մտավոր վերնախավի շրջանում համոզում կա, որ այս գործընթացը նոր լիցքեր է հաղորդում ազգային ինքնագիտակցությանը: Հարկավ՝ ծայրահեղականությունից խուսափելու նախապայմանով:

Նման ծրագրերի իրագործման խնդրում առանցքային դերակատարություն ունի «Մուսիլման» (*Мұсылман*) հրատարակչությունն իր անսահման հնարավորություններով: Նրա քարոզչական, խրատական, բարոյագիտական և աստվածաբանական գրքերն ու բրոշյուրները, հրատարակված միլիոնավոր օրինակներով, մեծ տարածում ունեն Կենտրոնական Ասիայում¹⁹³:

Նույն առաքելությամբ է առաջնորդվում *"Асыл арна"* կամ «*Լուսավոր ուղի*» հեռուստաալիքը, որը ղազախերենով և ռուսերենով հեռարձակում է իսլամին նվիրված

¹⁹² Официальный сайт духовного управления мусульман Казахстана, URL: <http://old.muftyat.kz/ru> (20.10.2017)

¹⁹³ Schwab W., Establishing an Islamic Niche in Kazakhstan: Musylman Publishing House and its publications, Central Asian Survey, Vol. 30 No 2, 2011, pp. 228-29.

հաղորդաշարեր¹⁹⁴: ԶԼՄ-ների այլ միջոցներ նույնպես նպաստում են իսլամի հանրայնացմանը:

Այս ամենով հանդերձ, կառավարող ընտրախավը Ղազախստանը սահմանում է իբրև աշխարհիկ, ժողովրդավարական երկիր՝ իր ազատություններով և իրավունքներով¹⁹⁵: Կրոնի և պետության հարաբերությունները սահմանվում են ըստ օրենքի. 1992 թվականին Ղազախստանի Գերագույն Խորհուրդն ընդունեց օրենք «Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների» մասին¹⁹⁶: Այն հետագայում ամրագրվեց երկրի առաջին Սահմանադրության 1-ին հոդվածով (1993 թ.)¹⁹⁷:

Իսլամից հետո երկրորդ կրոնական համայնքը ռուսական ուղղափառ եկեղեցին է՝ միտրոպոլիտական աթոռով: 2009 թվականի հարցախույզի տվյալներով՝ հավատացյալների թիվը հասնում է 4.2 միլիոնի: 2013 թվականին Աստանայում բացվեց Ուսպենսկի տաճարը, որն էլ դարձավ ուղղափառ համայնքի կենտրոնը: Այն ունի 230 գործող եկեղեցի: Գործում է 3 հոգևոր սեմինարիա, որտեղ կրթություն են ստանում ապագա հոգևոր սպասավորները: Հրատարակում է հոգևոր գրականություն, կազմակերպում ռադիո և հեռուստատեսային հաղորդումներ:

Ղազախստանում առկա են քրիստոնեական այլ համայնքներ՝ կլիկ, բողոքական, ուղղափառ-հունական և այլն: Նրանց հետևորդները միասին կազմում են երկրի ազգաբնակչության շուրջ 3%-ը: Վերջին շրջանում աշխուժացել է նաև հայկական համայնքը. Արդ գործում է 11 հայկական մշակութային միություն՝ Ալմաթիում, Պավլոդարում, Կոստոնայսկում, Չիմքենդում, Կարագանդայում և այլուր: 2006 թվականին Ալմաթիում բացվել է Ս. Կարապետ եկեղեցին, որն առայժմ միակն է երկրում:

Հարկավ, Նազարբաևի վարչակարգն օգտագործում է իսլամի գործոնն իր իշխանությունն օրինականացնելու ուղղությամբ, բայց հստակորեն գիտակցում է, որ այն պետք է հակակշռի այլ դավանանքների և (անգամ) աթեիզմի ներգործությունը:

¹⁹⁴ **Տե՛ս, G.M. Yemelianova**, նշվ. աշխ., էջ 291:

¹⁹⁵ **Официальный Сайт Президента Республики Казахстан**, Конституция Республики Казахстан URL: <http://www.akorda.kz/en/category/konstituciya> (12.06.2016)

¹⁹⁶ **Закон Республики Казахстан от 15 января 1992 года № 1128-XII «О свободе вероисповедания и религиозных объединениях»** (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.07.2011 г.) URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000934 (12.06.2016)

¹⁹⁷ **Конституция Республики Казахстан** – 1993, URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=10102-12#pos=0;0 (09. 10. 2016)

Ղազախական ընտրախավն իսլամի (հնարավոր կամ իրական) բացասական դրսևորումները կապում է արտաքին ներգործությունների հետ և իր վերաբերմունքն այս մարտահրավերի նկատմամբ սահմանում է իբրև **«արտաքին իսլամի զսպման և անվտանգայնացման քաղաքականություն»**¹⁹⁸: Պաշտոնական դիսկուրսում արմատական իսլամն սկսվեց մեկնաբանվել իբրև ազգային անվտանգության սպառնալիք: Սպառնալիք, որի մասին Նազարբաևը շարունակաբար զգուշացնում է Կենտրոնական Ասիայի առաջնորդներին¹⁹⁹: Այս կապակցությամբ Ղազախստանի կրոնական քաղաքականության ծիրում հստակ ուրվագծվում է երեք վեկտոր. ա. չսրել հարաբերությունները ռուսական ուղղափառ համայնքի հետ, բ. հավատարիմ մնալ ազգաշինության քաղաքացիական ուղեգծին, գ. վերահսկողություն հաստատել երկրի կրոնական ոլորտի նկատմամբ՝ բացառելով քաղաքական իսլամի զարգացումը:

Հենց այս մտահոգությամբ էլ թելադրված էր 2011 թվականի հոկտեմբերի 11-ի «Կրոնական գործունեության և կրոնական միավորումների մասին» նոր օրենքի ընդունումը: Համաձայն դրա.

*«[...] Ղազախստանի Հանրապետությունը հայտարարում է իրեն ժողովրդավարական, աշխարհիկ հանրապետություն, վերահաստատում է յուրաքանչյուրի խղճի ազատության իրավունքը, երաշխավորում է յուրաքանչյուրի հավասարությունն օրենքի առաջ՝ անկախ կրոնական համոզմունքներից, ճանաչում է հանաֆիական իսլամի և ուղղափառ քրիստոնեության պատմական դերը ազգի մշակույթի և հոգևոր կյանքի զարգացման գործում, հարգում է Ղազախստանի մյուս կրոնները, ընդունում է միջկրոնական ներդաշնակության, քաղաքացիների կրոնական հավատամքի նկատմամբ հանդուրժողականության և հարգանքի կարևորությունը»*²⁰⁰:

Օրենքով արգելվում է աղոթքի պարտադրանքը դպրոցներում, քրեակատարողական հիմնարկներում, ռազմական և պետական այլ հաստատություններում: Նույն 2011 թվականին Նազարբաևի նախաձեռնությամբ կառավարությանը կից ստեղծվեց

¹⁹⁸ Այս հղացքը հետազոտական շրջանակներին հայտնի է իբրև «Իսլամի անվտանգայնացում» (Securitization of Islam) անվամբ: Հղացքն առաջադրվել է անվտանգության ուսումնասիրությունների (Security Studies) «Կոպենհագենյան դպրոցի» կողմից: Տե՛ս, **Buzan B., Wæver, O., de Wilde J.**, Security: A New Framework for Analysis, London: Lynne Rienner Publishers, 1998, p. 25.

¹⁹⁹ **Omeliicheva M. Y.**, Islam in Kazakhstan, p. 249:

²⁰⁰ Закон Республики Казахстан о религиозной деятельности и религиозных объединениях URL: https://on-line.zakon.kz/Document/?doc_id=31067690 (23.06.2017)

Կրոնական հարաբերությունների գործակալությունը, որի նպատակն է հաստատությունացնել պետության վերահսկողությունը կրոնական ոլորտի նկատմամբ²⁰¹:

Փաստաթուղթն ունի իր նախապատմությունը: Դեռ 2004 թվականին Նազարբաևի նախաձեռնությամբ Աստանայում հրավիրվեց Համաշխարհային և ավանդական ազգային կրոնների առաջնորդների առաջին համաժողովը: Դրան մասնակցեց իսլամը, քրիստոնեությունը, բուդդայականությունը, հուդայականությունը, դաոսականությունը, հինդուականությունը ներկայացնող 17 պատվիրակություն²⁰²: Ընդունվեց որոշում՝ երեք տարին մեկ Աստանայում անցկացնել նույնատիպ համաժողովներ: Այդու փորձ էր արվում Աստանան վերածել միջկրոնական համաձայնության մայրաքաղաք-խորհրդանիշի: Նազարբաևի առաջարկով որոշում կայացվեց հաջորդ համաշխարհային կրոնական համաժողովի համար կառուցել խորհրդանշական կառույց:

«Սույն կոնգրեսն ինձ գաղափար տվեց Աստանայում կառուցել Ազգերի պալատ, որում կլինի մզկիթ, եկեղեցի, սինագոգ և բուդդայական տաճար: Այսպես նաև կգործեն Ղազախստանի ժողովուրդների Ասամբլեան և բոլոր ազգային-կրոնական կենտրոնները»²⁰³:

Երկու տարի անց՝ 2006 թվականին, Համաշխարհային և ավանդական ազգային կրոնների առաջնորդների երկրորդ համաժողովն արդեն անցկացվեց նորակառույց **«Խաղաղության և հաշտեցման պալատում»**: Ի շարունակություն այս ամենի՝ 2016 թվականին ստեղծվեց Կրոնական և քաղաքացիական հարցերով նախարարությունը²⁰⁴:

2.5. Ղազախստանը և թյուրքական ինքնության աշխարհաքաղաքական չափումը

Ղազախստանի հետխորհրդային ազգաշինության գործընթացն իր երկու քննարկում (քաղաքացիական և էթնիկ-թյուրքական) առնչվում է երկրի և՛ ներքին, և՛

²⁰¹ Қазақстан Республикасының Дін Істері Және Азаматтық Қоғам Министрлігі, URL:<https://diakom.gov.kz/kk> (20.04.2017)

²⁰² Съезд Лидеров Мировых И Традиционных Религий первый, Съезд Лидеров Мировых И Традиционных Религий В Астане, URL:<http://www.religions-congress.org/content/view/18/32/lang,ru/> (24.06.2017)

²⁰³ **Նույն տեղում:**

²⁰⁴ **Официальный Сайт Президента Республики Казахстан**, Указ «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы государственного управления Республики Казахстан, URL: http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/astana_other_events/ukaz-o-merah-po-dalneishemu-sovershenstvovaniyu-sistemy-gosudarstvennogo-upravleniya-respubliki-kazakhstan-1 (22.10.2016)

արտաքին քաղաքականությանը: Հատկապես հետաքրքիր է դիտարկել ղազախների թյուրքական ինքնության աշխարհաքաղաքական վեկտորը:

Ազգային ինքնության նոր հարացույցի կարևոր բաղադրիչը՝ թյուրքական շերտը, կարևոր դեր ունի տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական խճանկարում, որտեղ հանդիպում են Ղազախստանի, Ռուսաստանի, Չինաստանի և Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական շահերը:

Մի կողմից՝ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո առաջացած գաղափարաբանական պարապը, մյուս կողմից՝ ղազախական ազգաշինության թյուրքական բաղադրիչը Կենտրոնական Ասիայում հավակնությունների նոր հեռանկարներ ուրվագծեցին Թուրքիայի համար²⁰⁵: Դրանցում առաջնային տեղ է զբաղեցնում Կենտրոնական Ասիայում ընդհանրական թյուրքական ինքնության ձևավորումը, որն անպայման հակադրվելու է ռուսական էթնիկ, քաղաքակրթական, մշակութային և կրոնական ներկայությանը: Հիշենք, խորհրդային իշխանությունները, հանձին ռուսախոս բազմաէթնիկ Ղազախստանի, տեսնում էին պանթյուրքական հակվածություն ունեցող Ուզբեկստանի հակակշիռ²⁰⁶:

1992 թվականին Թուրքիայի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց **Թյուրքալեզու պետությունների համագործակցությունը**, որին միացան Ղազախստանը, Ադրբեջանը, Ղրղզստանը²⁰⁷: Ոգեշնչողները Թ. Օզալը և Ն. Նազարբաևն էին: Ճշմարտության դեմ չմեղանչելու համար նշենք, որ այդ ժամանակ նման միավորիչ միտումներն ավելի խորհրդանշական էին, քան իրական: Կազմակերպությանը հրաժարվեցին անդամակցել Ուզբեկստանը և Թուրքմենստանը:

Թյուրքալեզու պետությունների համագործակցության գաղափարն սկսեց կրկին ակտիվ շրջանառվել 2009-ից ի վեր, երբ հետխորհրդային տարածքում իրենց դիրքերն էին ամրապնդում եվրասիական և եվրոպական ինտեգրացիոն նախագծերը: 2009 թվականին Նախիջևանում կայացավ թյուրքալեզու պետությունների համաժողովը, որտեղ Նազարբաևի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց **Թյուրքալեզու Պետությունների Համագործակցության Խորհուրդը**:

²⁰⁵ Սաֆարյան Ա., նշվ. աշխ. էջեր 71-72:

²⁰⁶ Haugen A., նշվ. աշխ., էջ 154:

²⁰⁷ Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, The Cooperation Council of Turkic Speaking States, URL: <http://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi-en.en.mfa> (20.10.2016)

Խորհրդի առաջին գագաթնաժողովը տեղի ունեցավ 2011 թվականին Ալմաթիում: 2012 թվականին կազմակերպության երկրորդ գագաթնաժողովում ընդունվեց միասնական դրոշ, որն էկլետիկ համադրություն էր՝ Ղրղզստանի դրոշի արևի, Ադրբեջանի աստղի, Թուրքիայի կիսալուսնի և Ղազախստանի կապույտ գույնի²⁰⁸:

Կառույցի՝ վերջին տարիներին նախաձեռնած մի քանի գլոբալ նախագծեր կարող են լուրջ ազդեցություն ունենալ թյուրքականության աջակցման գործում: Կարծում ենք, այս առումով հատկանշական են Խորհրդի 5-րդ գագաթնաժողովի (2016 թ.) հետևյալ որոշումները. ա. միասնական ներդրումային ֆոնդի ձևավորում, բ. թյուրքական ակադեմիայի հիմնում, գ. թյուրքախոս սփյուռքյան կենտրոնների աշխուժացում և նորերի հիմնում, ե. թյուրքերի միասնական պատմության ստեղծում, որը պետք է ներառվի անդամ երկրների հանրակրթության համաձիւրում, դ. քոչվորական համաշխարհային խաղերի անցկացում, զ. Ղազախական խանության 550 ամյակին նվիրված գիտական միջոցառումների անցկացում²⁰⁹:

Ակնհայտ է, թյուրքախոս երկրների միավորմամբ Թուրքիան փորձում է առաջնորդի դիրքեր ապահովել: Հավակնություն, որն արդ հաճախ հանդիպում է Ղազախստանի ակնհայտ դիմադրությանը: Այս շրջադարձը հետազոտողները հաճախ կապում են 2012 թվականի ապրիլի 8-ին մուսուլմանական ույղուրներով բնակեցված Չինաստանի Սինցզյան ինքնավար նահանգում Ռ. Էրդողանի բարձրագույն հայտարարության հետ՝ առ այն, որ Թուրքիան պատրաստ է բոլոր միջոցներով նպաստելու նրա ազգային զարգացման ծրագրերին²¹⁰: Դա առաջ բերեց և՛ Ռուսաստանի, և՛ Չինաստանի, և՛ Ղազախստանի բացահայտ դժգոհությունը:

Ի մի բերելով ասվածը՝ փաստենք. Թուրքիայի մշակութային և քաղաքական ծավալումը Կենտրոնական Ասիայում կշարունակվի այնքան ժամանակ, քանի դեռ տարածաշրջանի երկրներն ազգային ինքնություն ձևավորելու և սեփական վարչակարգերի լեգիտիմությունն ապահովելու պահանջ ունեն: Դա երկարատև

²⁰⁸ Summary Report Of The Second Summit Of The Turkic Council Bishkek – Kyrgyz Republic (22-23 August 2012), URL: <http://www.turkkon.org/en-US/report-of-the-bishkek-summit/301/1130/1130/409> (19.10.2016)

²⁰⁹ Declaration of the Fifth Summit of The Cooperation Council of Turkic Speaking States. URL: <http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/DECLARATION-ENG.pdf> (19.10.2016)

²¹⁰ Famularo J., Erdogan Visits Xinjiang, The Diplomat, 2012, URL: <http://thediplomat.com/2012/04/erdogan-visits-xinjiang/> (20.10.2016)

գործընթաց է, և խնդիրն այն է, թե կկարողանա՞ն տարածաշրջանի երկրները հավասարակշռել թյուրքական վեկտորը աշխարհաքաղական այլ վեկտորների հետ:

2.6. Միջէթնիկ հարաբերությունների կառավարումը

Բազմաէթնիկ Ղազախստանում ազգաշինության գաղափարն էականորեն տարբերվում է Ու. Նորմանի առաջադրած բանաձևից՝ **«Ազգաշինություն ի հաշիվ էթնիկ փոքրամասնությունների ազգայնացման»**²¹¹: Աստ պետական կառույցների օգտագործումը բնավ նպատակ չունի կազմալուծելու էթնիկ խմբերի էթնոմշակութային և լեզվական ինքնությունը: Ընդհակառակը՝ միտված է խրախուսելու և վերահսկելու դրանց ներկայացվածությունը պետական, ընկերային, մշակութային կյանքում: Ի տարբերություն նախկին խորհրդային որոշ հանրապետությունների (Լատվիա, Լիտվա, Էստոնիա)՝ Ղազախստանը չսահմանափակեց ոչ-տիտղոսային էթնիկ փոքրամասնությունների իրավունքները, ավելին՝ նրանց համար հիմնեց կառավարության կողմից հովանավորվող նորանոր ազգային-մշակութային կենտրոններ: Համաձայն պաշտոնական տվյալների՝ անկախության առաջին տարիներին (1992 թ.) Ղազախստանն ուներ 16.5 միլիոնանոց ազգաբնակչություն²¹²: Ղազախները կազմում էին դրա 39.7 %-ը, ռուսները՝ 37.8 %-ը, իսկ 22.5% -ը բաժին էր ընկնում մնացած ազգային փոքրամասնություններին²¹³:

Դիտարկելով Ղազախստանի հետխորհրդային վիճակագրությունը՝ կարելի է եզրակացնել, որ ազգաշինությունը դրական անդրադարձ է ունեցել նաև ղազախ էթնոսի թվաքանակի վրա: Այսպիսով համաձայն 1997 թվականի ժողովրդագրական տվյալների՝ ղազախները կազմում էին ազգաբնակչության 50.6%-ը կամ 8,033,400 մարդ, ռուսները՝ 32.2% կամ 5,104,600 մարդ, ուկրաինացիները՝ 4.5% կամ 720,300 մարդ, ուզբեկները՝ 2.3% կամ 358,700 մարդ, գերմանացիները՝ 1.9% կամ 303,600 մարդ, թաթարները՝ 1.8% կամ 277,600 մարդ, իսկ մնացած 6.7%-ը բաժին էր ընկնում 100 և ավելի էթնիկ խմբերին²¹⁴:

²¹¹ Norman W., նշվ. աշխ., էջ 39:

²¹² Nazpary J., նշվ. աշխ., էջ 28:

²¹³ Svanberg I., նշվ. աշխ., էջ 323:

²¹⁴ Национальное статистическое агентство Министерства экономики и торговли Республики Казахстан. Алматы, Статистическое обозрение Казахстана, №1, 1997, с. 3.

Արդեն առաջին սահմանադրությունը (1995 թ.) շատ լուրջ ուշադրություն էր դարձնում ազգերի փոխհարաբերությունների հիմնախնդրին՝ խոստանալով երկրի բոլոր քաղաքացիներին ազգային իրավահավասարություն և ազատություն²¹⁵։ Ի կատարումն այդ հիմնադրույթի՝ նույն թվականին էլ ստեղծվեց Ղազախստանի Ժողովուրդների Ասամբլեան²¹⁶։ Գործելով նախագահին առնթեր՝ իբրև խորհրդակցական մարմին՝ այն լիազորված էր Մեջլիսում (խորհրդարանի Ստորին Պալատ) ներկայացնելու 9 հոգուց բաղկացած պատգամավորական խումբ, որը զբաղվելու էր էթնիկ խմբերի իրավունքների պաշտպանության, մշակույթի և պատմության զարգացման հարցերով²¹⁷։ Խումբն ընտրվում էր Ասամբլեայում ներառված 350 ներկայացուցիչներից, որոնք իրենց հերթին ընտրվում էին ազգային-մշակութային կենտրոնների առաջադրմամբ։ Օրենքով նրանց տրված են սահմանափակ իշխանական լիազորություններ²¹⁸։

Ասամբլեայի ղեկավար մարմինն ընտրվում է բազմամշակութայնության սկզբունքով, ունի իր ընտրովի ղեկավար խորհուրդը, նախագահը՝ իր տեղապահներով։ 2012 թվականին Նազարբաևի հրամանագրով երկու տեղակալներից մեկի պաշտոնը տրվել էր հայազգի Արտուշ Կարապետյանին, որը Ղազախստանի հայկական *Նահիի* ընկերակցության ղեկավարն է²¹⁹։ Կառույցն իր մշակութային, հասարակական և կրթական բաժիններով մասնակցային միջավայր էր։ Նրա հովանու ներքո գործում են մոտ 500 ազգային-մշակութային կենտրոններ, որոնք էթնիկ խմբերին հնարավորություններ են ընձեռում հրատարակելու իրենց լրատվական և մշակութային պարբերականները, հեռարձակելու ռադիո և հեռուստատեսային հաղորդումները²²⁰։

Շնորհիվ Ասամբլեայի՝ Ղազախստանում արդ գործում է 6 ազգային թատրոն (ղազախական, ռուսական, կորեական, ուզբեկական, գերմանական և ույղուրական), ինչպես նաև՝ 100 ամենօրյա և 170 կիրակնօրյա դպրոցներ, որտեղ դասավանդում են

²¹⁵ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս, **Nazarbayev N.**, *The Kazakhstan Way*, London: Stacey International, 2008, pp. 78-85.

²¹⁶ Ասամբլեայի կառուցվածքի, գործառույթների և այլնի մասին տե՛ս, **Ассамблея Народа Казахстана, Деятельность Ассамблеи Народа Казахстана**, URL:<http://www.Assembly.Kz/50/> (04.02.2015).

²¹⁷ **Cohen A.**, *Kazakhstan: The Road to Independence, Energy Policy and the Birth of a Nation*, Singapore: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2008, p. 24.

²¹⁸ **Markus U., Kassymova D., Kundakbayeva Zh.**, նշվ. աշխ. էջ 35:

²¹⁹ **Kazinform**, Urgent: Kazakh President appointed vice chairmen of People's Assembly of Kazakhstan, 27 April 2012, URL:<http://www.inform.kz/eng/article/2459535> (04.02.2015).

²²⁰ **Агакишиев И.**, նշվ. աշխ. էջ 124:

23 լեզուներով²²¹: Անշուշտ, այս քաղաքականության ենթատեքստում կարելի է գտնել նաև ռուսական լեզվական գերիշխանության հակազդման միտումներ: Հիշենք, որ ռուսների գերիշխանական ներկայությունը մեծ ազդեցություն է թողել ոչ միայն ղազախների, այլև 100-ից ավելի ազգային փոքրամասնությունների վրա: Դրա վառ ապացույցը նրանց ռուսամոլությունն ու ռուսախոսությունն է:

Նազարբաևի վարչակարգի քաղաքականության կենտրոնում տարբեր էթնոսների շրջանում **ղազախստանցու** կերպարի արմատավորումն է: Համաձայն նախագահի 2002 թվականի «Ղազախստանի Ժողովուրդների Ասամբլեայի նոր ռազմավարությունը» շրջաբերականի՝ Ասամբլեան պարտավորվում էր իր գործողությունները կենտրոնացնել համաղազախական ինքնության, հայրենասիրության, մշակույթի, պատմության, պատմական ժառանգության և ազգային ավանդույթների հետագա զարգացմամբ բազմաէթնիկ հասարակության հոգևոր միասնության շուրջ²²²:

Դրան էին միտված նաև 2007 թվականի սահմանադրական վերափոխումները, որոնց արդյունքում Ղազախստանի Ժողովուրդների Ասամբլեան վերանվանվեց Ղազախստանի Ժողովրդի Ասամբլեա²²³: Դրանով փորձ էր կատարվում ստեղծելու «**ղազախստանցի**» ազգի գաղափարը, մի բան, որը ժամանակին փորձում էր ներմուծել Բորիս Ելցինը, երբ առաջադրում էր **ռուսաստանցի (россиянин)** հղացքը: Ըստ ամերիկացի ղազախագետ Քրիստոֆեր Ռիսի Ղազախստանի կառավարությանը մեծավ մասամբ հաջողվել է ստեղծել «համախազախստանյան» ինքնությունը, որին կառավարությունը հազիվ թե հասներ առանց Ղազախստանի Հանրապետության բազմաէթնիկ, բազմալեզու և տարբեր մշակույթային նախասիրություններ ունեցող քաղաքացիների միասնական աջակցությամբ²²⁴:

Համաձայն Նազարբաևի 856-րդ հրամանագրի՝ Ասամբլեան հանձնառում է նոր ռազմավարություն՝ ուղղորդել ղազախական ինքնության ձևավորման գործընթացը: Նպատակին հետամուտ՝ նոր ռազմավարությունը նախ և առաջ կարևորում էր

²²¹ **Официальный интернет-ресурс города Алматы**, Резюме информации на Ассамблее народа Казахстана. URL: http://www.almaty.kz/page.php?page_id=1698&lang=2 (12.02.2016)

²²² **Cohen A.**, Kazakhstan p. 24:

²²³ **Markus U., Kassymova D., Kundakbayeva Zh.**, նշվ. աշխ., էջ 35:

²²⁴ **Քրիստոֆեր Ռիս**, 18.08.2017, Ղազախստան, Աստանա, փորձագիտական հարցազրույց:

ղազախական պատմության և մշակույթի մասին գիտելիքի տարածումը և պատմական ժառանգության և ազգային ավանդույթների պահպանումը²²⁵:

Պետք է նաև ընդունել, որ այս կառույցի նկատմամբ առկա է նաև քննադատական մոտեցում: Հետազոտողներից շատերը համոզված են, որ Ասամբլեան ոչ թե քաղաքական, այլ մշակութային կառույց է, քանի որ այն չունի օրենսդրական իշխանություն կամ քաղաքական ազդեցություն և գործարկվում է իբրև փոքրամասնությունների վերահսկման գործիք²²⁶:

2.7. Ազգային ինքնությունը և պատմական միտքը

Պատմական միտքը քաղաքակրթական տեսակի ինքնահայեցողության առավել կարևոր ձևերից է: Սակայն պատմական հանգամանքների բերմամբ ղազախների շրջանում վերջինս աչքի չի ընկել ներունակությամբ և բազմազանությամբ: Հիմնական պատճառը, ինչպես քանիցս առիթ ենք ունեցել հատկանշելու, նրանց ազգային ինքնագիտակցության անբավարար մակարդակն էր:

ա. Էպիկական ասքեր

Կենտրոնական Ասիայի ժողովուրդների վաղնջական պատմության մասին պատկերացումներ են տալիս նաև թյուրքական *դասարանները* կամ էպիկական ասքերը՝ «Ալպամիշը» և «Մանասը», որոնց պատկանելության մասին վեճերը մինչ այժմ էլ շարունակվում են²²⁷: Դրանք պատումներ են ցեղերի և նրանց բառիքների՝ օտար նվաճողների դեմ մղած «հերոսական պայքարի» մասին²²⁸:

Հընթացս ժամանակի տարանջատվելով թյուրքական ընդհանրությունից՝ ղազախները շարունակում էին մտածել նույն կլանային ինքնանույնացման կանոններով: Եվ

²²⁵ Տե՛ս, **Cohen A.**, Kazakhstan p. 24:

²²⁶ **Bhavna D.**, Kazakhstan, p. 131:

²²⁷ Չնայած Մանաս էպոսը հիմնականում համարվում է դրոգների ազգային էպոսը, այն նաև ընդունված է այլ թյուրքական ժողովուրդների կողմից, այդ թվում նաև՝ ղազախների: Մանաս էպոսի մասին մանրամասն տե՛ս **Мысаев С. Л.**, Эпос "Манас": научно-популярный очерк, Фрунзе: Илим, 1984.

²²⁸ Ցարական շրջանում դրանք լրջորեն ուսումնասիրվում էին տեղի ժողովուրդների կառավարելիությունն արդյունավետ դարձնելու նպատակով: Մինչդեռ խորհրդային շրջանում կուսակցությունը դրանք որակեց իբրև ֆեոդալիզմի և կրոնական անհանդուրժողականության տեքստեր և հանեց լայն շրջանառությունից: **Paksoy H. B.**, Alpamys: Central Asian identity under Russian Rule, Association for the Advancement of Central Asian Research Monograph Series, 1989, pp. 20-21.

էպիկական պատմահայեցողությունը կրկին գերակայում էր նրանց ապքերում՝ «Կոլբան-դի», «Եդիգե», «Օրակ մամայ» և այլն²²⁹:

Բանաստեղծների (ակիններ կամ ժիրայներ) ապքերի հիմնական թեման ժողովրդի անցյալն ու ներկան էր՝ Ումբետեյ, Բուխար, Շարտամբայ: Պատմության քննությամբ նրանք զարգացնում էին իրենց իմաստասիրական և գեղագիտական հայացքները: Նրանց շարքում ավանդույթն առանձնացնում է նախ և առաջ Կաթաբերգեն Թալիբայուլային (1663-1763 թթ.), որի «Բաբա-թիլ» էպոսը խնդիր ուներ հարակարգելու և իմաստավորելու ազգային պատմությունը: Ասացողն այն բաժանում էր չորս շրջափուլի. ա. սակերից ու մասագետներից մինչև ազգային համախմբում և առաջին պետականության կազմավորում՝ Ալաշա խանի գլխավորությամբ, բ. մոնղոլական դժնդակ տիրապետություն, գ. Կերեի և Ժանիբեկի հերոսական ապստամբությունը և Ղազախական Խանության ստեղծումը, դ. ղազախների հերոսական պայքարը Չինաստանի, ռուս կազակների, ուզբեկական հորդանների և (հատկապես) Ջունգուրական Խանության դեմ: Վերջին շրջափուլը ողբերգական էր ղազախների համար, նրանք հայտնվել էին բնաջնջման վտանգի առաջ, բայց ասացողը չի կորցնում հավատը ժողովրդի իմաստության հանդեպ՝ համոզված, որ նա կգտնի իր ճշմարիտ պատմական ուղին:

Կաթաբերգենի ժամանակակիցն էր Կադիրգալի Ժալաիրը: 17-րդ դարի սկզբին նա համաբերել է իր հիմնական երկը՝ «Ժամի ատթավարին» (Պատմական տարեգրություններ), որտեղ փաստական հենքի վրա շարադրել է ղազախների պատմությունը 13-16-րդ դարերում: Շարադրանքն ասոցիատիվ-էպիկական է, չկա դեպքերի հաջորդական և տրամաբանական բացատրություն: Փոխարենը շեշտված են հերոսները և ժողովրդի «վեհ ու իմաստուն կերպարը»²³⁰:

Ղազախներն իրենց պատմական իմաստության աղբյուր են համարում Աբայ Կունանբակի (1845–1904 թթ.) բանաստեղծությունները: Խոսքն առաջին հերթին նրա «Ղարա սյոզ (Սև խոսք)» ստեղծագործության մասին է՝ գրված դասական ողբի կանոններով: Դրանում հեղինակը, հետևելով բարքերի խաթարման տեսությանը, նկա-

²³⁰ Մանրամասն տե՛ս **Մկրտչյան Ն., Օհանյան Կ.**, խմբ. Ղազախստան. բազմամշակույթ և յուրօրինակ, Երևան, Նշանակ, 2012, էջեր 23-50:

րագրում է ղազախների աստիճանական անկումը համակեցական կյանքի ամենատարբեր հարթակներում՝ ընտանիք և մարդկային հարաբերություններ, օրենք և տնտեսական կյանք, կրոն և բարոյականություն²³¹: Համարում է, որ իրավիճակը հնարավոր է շտկել՝ հետևելով միայն նախնյաց փորձառությանն ու արժեհամակարգին: Իբրև ազնվական կեցվածքի և մարդասիրության իդեալական օրինակներ՝ նա բերում է Թաուկե, Եսիմ, Կասիմ, Կերեի խաների կերպարները և արության գործերը²³²:

Խորհրդային ժամանակաշրջանում էպիկական ասքը վերասերվեց և սկսեց օգտագործվել կոմունիստական գաղափարախոսությունը հանրաձայնելու նպատակով: Այս առումով հայտնի էր ակին ժամբուլ ժաբաևը (1846–1945 թթ.): Նրա շատ բանաստեղծություններ և էպիկական ասքեր նվիրված էին սոցիալիստական շինարարությանը և ժողովրդի լուսավոր ապագան կերտող հերոսներին՝ «Զինված ժողովուրդ», «Լենինն ու Ստալինը», «Հարազատ Կիրովը», «Իմ հայրենիքը» և այլն²³³: Նման կեղծ պաթոսով լրացվում էր ճշմարիտ պատմագիտական մտքի պակասը: Կարծիք կա, որ ժաբաևի փոխարեն (հարկավ, կուսակցության առաջադրանքով) գրում էին նրա *թարգմանիչները*: Գրում էին, որպեսզի «ժողովրդի ծայնը հասցնեին ժողովրդին»:

Էպիկական պատմագրության ժանրն այսօր էլ արմատներ ունի ղազախական միջավայրում: Նորանկախ Ղազախստանի ծրագրային և քարոզչական փաստաթղթերում զգալի է դրա շունչը: Այս առումով առանձնակի հատկանշելի է «Ղազախստան-2050» հանրագիրը: Ապագայի տեսլականը հիմնավորելու համար անդրադարձ է կատարվում դեպի հերոսական անցյալ՝ համայնության միասնություն, ղվիչաղական կազանատ, Կերեյի և Ժանիբեկի ապստամբություն և Ղազախական Խանության հիմնում: Հիմնագաղափարն է՝ անցնելով ծով դժվարությունների միջով՝ ղազախները վերադառնում են իրենց արմատներին և ի զորու են վերագտնելու իրենց միասնությունն ու արժանապատիվ կեցվածքն առ համայն աշխարհ: Հանրագրի հիմքում ժամանակի շրջանաձև (առասպելաբանական) շարժումն է՝ հին ուտոպիայից դեպի նոր ուտոպիա:

²³¹ Համեմատական վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս զուգահեռներ տեսնելու Աբայի գաղափարների և Մովսես Խորենացու «Ողբի» միջև: Ամենայն հավանականությամբ ղազախ ակինը ծանոթ էր պատմահոր «Հայոց պատմության» ռուսերեն թարգմանությանը:

²³² Кунанбаев А., նշվ. աշխ. էջեր 112 – 136:

²³³ Джумабеков К. М., Таланханова С. Б., История казахской литературы, т.1, Алма-Ата, изд. Академия наук Казахской ССР, 1989, с. 31 – 49.

Ղազախական միջավայրում պատմության բանական ընկալումներն սկսեցին իրական կերպարանք ստանալ լոկ 19-րդ դարի երկրորդ կեսից: Մասնագետ պատմաբաններ չկային, սակայն ականավոր լուսավորիչների ստեղծագործություններում նոր ընկալումներն ակնհայտ էին: Ուսումնասիրողներն առանձնացնում են հատկապես Չոկան Վալիխանովին և Իբրայ Ալթինսարինին, որոնց կրթական, ազգագրական, լեզվաբանական, գրական ընկալումներում պատմությունն արդեն ներկայանում է իբրև հետազոտական ուրույն միջավայր²³⁴: Այս առումով պետք է նշել, որ պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը խիստ կարևոր ազդեցություն է թողել ղազախ մտավորականության ստեղծագործությունների վրա: Հարցին՝ որքանո՞վ են Ղազախստանի 19-րդ դարի գրական—պատմական տեքստերն ազդվել Ռուսաստանի գաղութային քաղաքականությամբ պայմանավորված հասարակական-քաղաքական վերափոխումներից, Նազարբան համալսարանի դասախոս—գրականագետ Գաբրիել Մքգուայերը պատասխանում է.

«Ռուսական գաղութային քաղաքականությունը մեծ հեղք է թողել ղազախական գրականության վրա: 19-րդ դարի վերջը եւ 20-րդ դարի սկիզբը նոր ժանրերի ստեղծման ժամանակաշրջանն է: Առաջին անգամ ղազախական միջավայրում ի հայտ են գալիս վեպը, նովելը, էսսեն և այլն: Կայսերական Ռուսաստանի քաղաքականության հետևանքով ղազախական տեքստերն աստիճանաբար զտվում են իսլամական մշակութային ազդեցությունից: Այն պայմանավորված էր նաև ղազախ գրողների ռուսական կրթությամբ և ռուս գրողների հետ ակտիվ շփումներով»²³⁵:

բ. Ռուսական պատմական միտքը

Ղազախական տափաստանի մասին գիտական անդրադարձեր սկսել են երևալ 18–19-րդ դարերի ռուս հեղինակների մոտ՝ Ի. Կ. Կիրիլով, Ն. Պ. Ռիչկով, Վ. Ն. Տատիշև, Ի. Գ. Անդրեև, Ն. Մ. Կարամզին, Ս. Մ. Սոլովյով, Ռ. Օ. Կյուչևսկի և այլք²³⁶:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին երևացին նոր ռուս հետազոտողներ, որոնք սկսեցին ուսումնասիրել Կենտրոնական Ասիայի ժողովուրդ-

²³⁴ **Валиханов Ч.**, Исторические предания с. 136 – 276; **Валиханов Ч.**, О мусульманстве в Степи, с. 63 – 122; **Алтынсарин И.**, Хрестоматия казахской литературы, с. 49 – 185.

²³⁵ **Գաբրիել Մքգուայեր**, 16.08. 2017, Ղազախստան, Աստանա, փորձագիտական հարցազրույց:

²³⁶ Առավել հանգամանորեն այս մասին տե՛ս, **Игнбаев С. К.**, Историография истории Казахстана, с. 112 – 131; 156 – 171.

ների կյանքի և կենցաղի, սովորույթների և օրենքների տարբեր դիտանկյունները՝ Ա. Գ. Լևշին, Լ. Մ. Մեյեր, Վ. Ն. Վիտևսկի, Ա. Ի. Դոբրոսմիսլով, Ա. Ն. Խարուզին, Է. Մ. Վուլֆսոն և այլք²³⁷: Այդ ուսումնասիրությունները գրված էին ժամանակի ազգագրական և ազգաբանական գիտության մեթոդների կիրարկմամբ և չեն կորցրել իրենց կարևորությունը նաև մեր օրերում: Այս առումով հույժ հատկանշելի են Վ. Վ. Բարտոլդի աշխատությունները՝ նվիրված Կենտրոնական Ասիայի պատմության, ազգագրության, կրոնի այլևայլ հիմնահարցերին²³⁸: Դրանցում ղազախական թեման լուսաբանվում է լայն զուգահեռների հետնախորքում:

Այս գիծը շարունակվեց նաև Ղազախստանի խորհրդայնացումից հետո՝ 1920–1940-ականներին. ռուս պատմաբանների հերթական սերունդն սկսեց զբաղվել Կենտրոնական Ասիայի (նաև Ղազախստանի) պատմության հիմնահարցերով՝ Մ. Ն. Պոկրովսկի, Մ. Պ. Վյատկին, Ն. Ի. Կրասովսկի, Վ. Գ. Ֆելդման: Նրանց հետազոտական սկզբունքն էր՝ մերկացնել ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը, փառաբանել ղազախ ժողովրդի հերոսական պայքարն «ատելի ցարական վարչակարգի դեմ»: Դրա հետ մեկտեղ անջրպետ էր դրվում գաղութային ռեժիմի և «առաջադեմ ռուս պրոլետարիատի» միջև: Հատկանշվում էր վերջինիս բացառիկ պատմական առաքելությունը՝ ազատագրելու կայսրության ճնշված ժողովուրդներին և առաջնորդելու դեպի պայծառ ապագա՝ մարքսիզմ-լենինիզմի դրոշի ներքո: Նույն մոտեցմամբ՝ նախահեղափոխական ղազախական պատմությունը ներկայացվում էր իբրև դասակարգային պայքարի և բախումների շարան՝ շահագործվող մեծամասնության և շահագործող բիերի (բայեր) ու խանների միջև:

²³⁷ **Левшин А.**, Описание Киргиз-Казачьих, или Киргиз-Кайсацких орд и степей, СПб, 1823, под общей ред. академика М.К. Козыбаева, Алматы: Санат, 1996; **Левшин А.**, Об имени киргиз-кай-сацкого, с. 432—451; **Мейер Л. М.**, Киргизская степь Оренбургского ведомства / Сост. Ген. штаба подполк. Л. Мейер. - Санкт-Петербург : тип. Э. Веймара и Ф. Персона, 1865; **Витевский В. Н.**, И. И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г., т. 3, Казань: Типо-литография В. М. Ключникова, 1897; **Добросмыслов А. И.**, Тургайская область. Исторический очерк, «Известия Оренбургского отдела. РГО», вып. 15—19, Материалы по истории, России, 'Оренбург, 1900; **Харузин А. Н.**, Степные очерки (Киргизская Букеевская орда): странички из записной книги, А.Н. Харузин, М.: Типография А. А. Левенсон, 1888; **Вульфсон Э. С.**, Киргизы. Составила Э. С. Вульфсон. Природа и люди России. Общедоступные книжки под редакцией А. А. Иванковского, М.: Издание книжного магазина торгового дома С. Курнин и К°, 1901. **Вульфсон Э. С.**, Как живут «сарты», Москва, Издание книгоизд ательницы А. С. Панафидино, 1908.

²³⁸ **Бартольд В. В.** Отчёт о поездке в Среднюю Азию с научною целью 1893 – 1894 гг. СПб., Типография Императорской Академии наук, 1897. **Նույնի՝** Очерки истории Семиречья, т. 1 – 2, СПб, изд. АН, 1898; **Նույնի՝** Образование империи Чингисхана, СПб, изд. АН, 1896; **Նույնի՝** История мусульманства, Петроград, изд. Огни, 1918; **Նույնի՝** Турки. Двадцать лекций по истории Средней Азии, Алматы, Юалтын, 1998.

գ. Ղազախական պատմագրությունը

Նոր ձևավորվող ղազախական պատմագրական մտքին պարտադրվեց այս կարծրակերպը: Ի հայտ եկան ազգային պատմաբաններ, որոնք փորձեցին իրենց նյութի նկատմամբ կիրարկել «հետազոտական մեթոդներ»՝ Գ. Վ. Տոկժանով, Ա. Վ. Բուկեյխանով, Ս. Մ. Աբդիկալիկով, Ս. Մ. Ասֆենդյարով²³⁹:

Այս և նման փորձառությունների արդյունք հանդիսացավ առաջին ընդհանրացնող կոլեկտիվ մենագրությունը՝ «Ղազախական ՍՍՀ պատմություն», խմբ.՝ Ս. Աբդիկալիկով, Ա. Պանկրատովա²⁴⁰: Մենագրության տեսական-գաղափարական հենքը պարտադրվել էր Մոսկվայից. երկու տարի առաջ՝ 1941-ին, հրատարակվել էր Մ. Պ. Վյատկինի «Ղազախական ՍՍՀ-ի պատմության ակնարկները», որտեղ մարքսիզմի դասականների ասույթների ներքո ներկայացվում էր ղազախական պատմությունը՝ սկսած հեռավոր անցյալից մինչև 1868 թվականի բարենորոգումները: Այնուհետև ուրվագծվում էին այն ուղիները, որոնցով պետք է ուսումնասիրվեին Խորհրդային Ղազախստանի պատմության հիմնահարցերը²⁴¹: Այսու՝ ղազախական պատմագիտական մտքի սահմաններն այլևս հաստատագրված էին, և յուրաքանչյուր նորամուծություն պիտակավորվում էր իբրև գաղափարական շեղում:

Այս առումով հույժ հատկանշական էր Ե. Ն. Բեկմախանովի գիտական կենսագրությունը: Նա ԳԱ ղազախական մասնաճյուղի Պատմության ինստիտուտի տնօրենն էր: 1947 թվականին հրատարակեց «Ղազախստանը 19-րդ դարի 20 – 40-ական թվականներին» մենագրությունը, որտեղ Բ. Կենսարի ապստամբությունը ներկայացնում էր իբրև հակացարական համաժողովրդական շարժում՝ միտված վերականգնելու ղազախների պետականությունն ու ազատ կյանքը²⁴²: Հեղինակը սուր քննադատվեց, հեռացվեց պաշտոնից և պարտադրվեց արմատապես փոխելու հայացքները: Գրեց աշխատություններ, որոնցում սկսեց գովերգել ռուսական տիրապետությունն իբրև պատմական առաջընթացի լուսավոր ուղի:

²³⁹Շարունակելով ռուս գործընկերներին՝ Սանժար Ասֆենդյարովը ցարիզմին մեղադրում էր ղազախների զանգվածային կոտորածների մեջ: **Асфендияров С. Д.**, История Казахстана, с. 110.

²⁴⁰**Абдыкаликова М., А. Панкратовой А.**, ред. История Казахской ССР, Алма-Ата, изд. Казфана, 1943.

²⁴¹**Вяткин М.П.**, Очерки по истории Казахской ССР, М., Госполитиздат, 1941, с. 109 – 134.

²⁴²**Бекмаханов Е. Н.**, Казахстан 20-40 годы XIX века: 20-40 годы XIX века, под ред. Жиенгалиев Н. Б., Алма-Ата, 1992.

1950-ականներին՝ խրուշչովյան ձնհալի տարիներին, փորձ արվեց փոքր-ինչ խաթարելու նախորդ դարաշրջանի կարծրատիպերը: Պատմաբանները շարունակում էին զարգացնել արդեն ավանդական դարձած երկու հետազոտական թեմաներ՝ ռուս-ղազախական հարաբերությունները, և խորհրդային կարգերի հաստատումն ու զարգացումը²⁴³: Նորությունն այն էր, որ սկսել էին արդեն խոսել «ղազախական առանձնահատկությունների» մասին՝ հատկապես անասնապահության, երկրագործության մեջ՝ Ի. Մ. Մակարով, Ա. Տ. Տորսունով, Ե. Ն. Բեկմախանով²⁴⁴: Թեման համարվում էր հրատապ, քանի որ սկսվել էր խամ և խոպան հողերի յուրացման աննախադեպ փորձառությունը, և ցանկություն կար համեմատելու ղազախական պատմության նախախորհրդային և խորհրդային շրջափուլերը: Հարկավ, նպատակն էր ցույց տալ նոր հողերի յուրացման խորհրդային փորձառության առավելությունները՝ խարսխված կոմունիստական իդեալների և ժողովուրդների անխախտ բարեկամության վրա:

Նույն ժամանակաշրջանում ակտիվ քննարկման առարկա էին նաև Ղազախական ԽՍՀ արդյունաբերական զարգացման նվաճումները: Աստ ավելի մեծ էին նվաճումները, սակայն ղազախների մասնաբաժինն անհամեմատ ավելի համեստ էր: Փոյթ չէ, վիճակագրական տվյալների համահարթեցումները հանրապետական ընդհանուր ցուցանիշների ցանկում ընդունված ավանդույթ էր: Այս մեկնակետից էին գրված ժամանակի աչքի ընկնող պատմաբանների աշխատությունները՝ Ս. Ատաուով, Վ. Գ. Գրիգորևա, Բ. Ս. Սիմակով և այլք²⁴⁵:

Բրեժնևյան լճացման տարիներին այս պատկերն ընդհանուր առմամբ շարունակվեց: Նշանակալի պատմագիտական գործեր չէին ստեղծվում. կրկին զորեղ էր կուսակցական թելադրանքը, որի նկատմամբ ղազախ պատմաբանները (ի համեմատություն այլ հանրապետությունների) ունեին ավելի քան կրավորական կեցվածք: Դրա վառ արտահայտությունը դարձավ «Ղազախական ԽՍՀ պատմություն»

²⁴³ **Ст'ю, Ким М.П.** Аграрный вопрос и классовая борьба в Казахстане в период Великой Октябрьской социалистической революции. Москва: Госполитиздат, 1945.

²⁴⁴ **Турсунов А. Б.**, Победа кпхозного строя в Казахстане, Алма-Ата, изд. Ан Каз. ССР, 1957; **Макаров И. М.**, Казахское земледелие в конце XIX—в начале XX вв., М., Восточная литература, 1959; **Бекмаханов Е. Н.**, Из истории коллективизации Казахской ССР, Алма-Ата, изд. АН Каз. ССР, 1963.

²⁴⁵ **Атауов С.** Деятельность Компартии Казахстана по развитию тяжелой промышленности (1956-1965 гг.). Алма-Ата, Наука, 1979. **Григорьева В. Г.**, История развития станкостроительства в Казахской ССР, Кустанай, изд. Полит. института, 1965; **Симаков К.М.** Очерк развития промышленности Казахстана. Алма-Ата, 1970.

հինգհատորյա կոլեկտիվ աշխատությունը, որի գլխավոր խմբագիր ակադ. Ա. Ն. Նուսուպբեկովը հայտնի էր «իր կոշտ կուսակցական» կեցվածքով: Երկրի պատմությունն սկսվում էր հինքարեդարյան հուշարձաններից մինչև թյուրքական ընդհանրություն, Ղազախական Խանության ստեղծումից մինչև ազգային միասնություն, ռուսական բարերար տիրապետության հաստատումից մինչև Հոկտեմբերյան բախտորոշ հեղափոխություն, սոցիալիստական բուռն շինարարությունից մինչև ընկերային, մշակութային, գիտական աննախադեպ նվաճումներ²⁴⁶:

Միայն հեռատես մի քանի պատմաբաններ ջանք էին թափում հասկանալու «անկման իրական պատկերը» և ուրվագծելու ապագայի հեռանկարը²⁴⁷: Նրանք ստեղծում էին պատմագրական բնույթի աշխատություններ՝ Բ. Ս. Բասին, Վ. Յ. Տուրտա, Ե. Ն. Բեկմախանով, Բ. Ս. Սուլեյմանով, Ն. Գ. Ապոլովա և այլք²⁴⁸:

Միով բանիվ, սկիզբ առած 1930-ականներից՝ ղազախական պատմագիտական միտքը խոշոր հաշվով ի զորու չեղավ իրագործելու իր պատմական առաքելությունը՝ նպաստելու ազգային նոր ինքնության ձևավորման գործընթացին: Ղազախական պատմական դիսկուրսը միահյուսվեց կոմունիստական արժեհամակարգի հետ: Նորանկախ Ղազախստանում փորձեր են արվում վերիմաստավորելու երկրի պատմական հեռանկարը: Այս գործընթացում նույնպես ակտիվ էր նախագահ Նազարբաևը, և ինչպես պատմագետ Սվետանա Կովալսկայան է նշում.

«1995 թվականին Ղազախստանի Հանրապետությունում պատմական գիտակցության կայացմանը նպաստող նոր հայեցակարգ ընդունվեց: Այս ամբողջ ժամանակահատվածում պետությունը մեծապես նպաստում էր պատմագիտության զարգացմանը: Մեկ այլ ձևակերպմամբ՝ խոսքը «նախագահական պատմագիտության» զարգացման մասին է, քանի որ պատմական մտքի զարգացման գրեթե բոլոր նախաձեռնությունները պատկանում են մեր նախագահին»²⁴⁹:

Պատմության վերաիմաստավորման նախաձեռնությունը 1990–2000-ականներին «չափավոր հակախորհրդային» բովանդակություն ուներ: Վերանայվում էին անցյալի

²⁴⁶ Нусупбеков А. Н., и др. История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней) Т. 1—5. Алма-Ата: Наука, 1977—1980.

²⁴⁷ Игибаев С. К., նշվ. աշխ., էջ 179:

²⁴⁸ Басин В. Я., Турта В. В., Некоторые вопросы, с. 10 ; Бекмаханов Е. Н., История дореволюционного Казахстана в новейшей советской литературе (1968–1971 гг.), Вопросы истории. 1972. № 10, с. 11.

²⁴⁹ Սվետանա Կովալսկայա, 20.08.2017, Ղազախստան, Աստանա, փորձագիտական հարցազրույց:

վերաբերյալ շատ եզրույթներ, հասկացություններ և հղացքներ: Այս առումով պատմագետ Սվետանա Կովալսկայան նշում է.

«2013 թվականին նախագահ Նազարբաևի նախաձեռնությամբ մշակվեց պատմագիտական հետազոտությունների՝ «Ազգը պատմության հորձանուրում» ծրագիրը, որի հիմնական նպատակն ազգային պատմության հորիզոնների ընդլայնմամբ նոր պատմական աշխարհընկալման ձևավորումն ու հետխորհրդային պատմության իմաստավորումն էր: Ծրագիրը նախատեսում է.

ա. պատմագիտությունը դարձնել հումանիտար գիտությունների կապող օղակ,

բ. որակական նոր մշակման ենթարկել Ղազախստանի պատմության ընդհանուր հղացքը,

գ. Ղազախստանի պատմությունը դիտարկել համաշխարհային պատմության համալսարանում,

դ. Կենտրոնական Ասիայի պատմությունը դիտարկել քաղաքակրթագիտության հոլովույթում՝ շեշտադրելով ղազախական էթնոսի դերը տափաստանային քաղաքակրթության պահպանման գործում:

Մեր հիմնական մարտահրավերը պատմության դասագրքերի ստեղծումն է: Պետք է նշել, որ անկախության տարիներին, այնուամենայնիվ, պատմության վերագրման ուղղությամբ ինչ-որ քայլեր կատարվել էին. պատմության դասագրքեր են ներառվել այնպիսի թեմաներ, ինչպիսիք են 1920-1930-ականների սովը, կոլեկտիվացման և Ղազախստանի տարածքի ԳՈՒԼԱԳԻ պատմությունը, Ղազախստանը Ռուսաստանին միացնելու հիմնախնդիրը, Ռուսաստանի դեմ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությունը և այլն: Այս թեմաները ներառվել են պատմության դասագրքեր՝ շնորհիվ մեր նոր՝ «անկախ» պատմություն ստեղծելու ձգտմանը, որը փորձում ենք իրականացնել.

ա. համառոտական պատմությունից ղազախական պատմության տարանջատմամբ,

բ. գաղութային և խորհրդային ազդեցության հաղթահարմամբ, ապագաղութայնացմամբ կամ ապախորհրդայնացմամբ,

գ. պատմական գիտակցության և պատմական հեղափոխությունների յուրայինացմամբ (indigenization)»²⁵⁰:

Շեշտը դրվում էր անցյալի հերոսական դրվագների և «անանց» արժեքների վրա, որոնք խաթարվել էին գաղութային (ցարական և խորհրդային) դարաշրջանում: Միևնույն ժամանակ խոսվում էր ղազախների պատմական առաջնության մասին՝ ձեռք բերված զրկանքների և կորուստների ճանապարհով: Փառաբանվում էին ինքնիշխան ներկան և ապագան: Այս դիտանկյունից հույժ հատկանշական էր «Ղազախստանի պատմության» քառահատորյակը: Պատմական փաստերն աստ հիմնականում վերցված էին նախորդ հինգհատորյակից, սակայն այլ էր դրանց մեկնաբանությունը՝ «հարիր ժամանակի ոգուն»²⁵¹: Համաձայն որոշ փորձագետների՝ ղազախական արդի պատմագրության աղբյուրագիտական հենքը շարունակում է մնալ խորհրդայինը: Օրինակ, Գաբրիել Մքգուայերը, անդրադառնալով այս հիմնահարցին, նշում է.

«Արդի պատմագրությունը հաճախ, իբրև սկզբնաղբյուր, օգտվում է գրական ստեղծագործություններից, որոնցից շատերը խորհրդային տարիներին այլ կերպ էին ներկայացվում: Այսինքն՝ վերընթերցման անհրաժեշտություն կա: Օրինակ, Իլյաս Եսենբեռլինի նովելները, չլինելով առաջնային սկզբնաղբյուրներ, շարունակում են դիտարկվել իբրև աղբյուր՝ հասկանալու ղազախ ժողովրդի պատմությունը: Այսօր պատմաբաններից շատերն ուղղակի կիրառում են դրանք»²⁵²:

Վերջին տարիներին պատմագրության մեջ նկատվում է միտում՝ տեսականացնելու և նորովի ներկայացնելու ղազախական անցյալն ու ներկան: Ի հայտ են եկել նոր պատմագետներ, որոնք ձգտում են միահյուսելու ֆրանսական անալականների քաղաքականության և գումիլյան եվրասիականության տեսությունները ղազախական պատմանյութի հետ: Առայժմ նրանք բավարարվում են դասախոսությունների տեքստերի և դասագրքերի ստեղծմամբ՝ Ռ. Վ. Թեմիրգալիև, Ժ. Կ. Կասիմբաև, Դ. Բ. Ժոլդաբաև, Ա. Թ. Ժունդուբաև ²⁵³ : Ստեղծված տեքստերն աչքի չեն ընկնում

²⁵⁰ **Սվետանա Կովալսկայա**, 20.08.2017, Ղազախստան, Աստանա, փորձագիտական հարցազրույց:

²⁵¹ **Байпаков К. М., Кумекоев Б. Е., Акишев К. А.**, ред. История Казахстана. В четырех томах, т. I – IV, Алматы, Атамұра, 1996 – 2000.

²⁵² **Գաբրիել Մքգուայեր**, 16.08. 2017, Ղազախստան, Աստանա, փորձագիտական հարցազրույց:

²⁵³ **Темиргалиев Р.**, «Казахи. Путь предков», Астана; Фонда «Аспандау», 2017; **Касымбаев Ж. К.**, История Казахстана (XVIII века-1914 год), учебник для 8 классов общеобразовательных школ, Алматы «Мектеп», 2012; **Жолдасбаев С., Бабаев Д.**, История средневекового Казахстана учебник для 7 класса, Алматы «Атамұра»,

թարմությամբ. առկա է ձգտումը՝ ամեն կերպ ցույց տալու Ղազախստանի համաքայլությունը համաշխարհային քաղաքակրթության հետ՝ մշակույթի և կրոնի, գիտության և գրականության, ընկերային արժեքների և պետականության ասպարեզներում: Այս մոտեցումն օրինականացվում է նաև քաղաքական խոսույթում. խոսելով Ղազախստանի աշխարհաքաղաքական կողմորոշումների մասին՝ Նազարբաևը Ղազախստանը միշտ դիտարկում է եվրասիական քաղաքակրթության համատեքստում, որն, ըստ նրա, լոկալ քաղաքակրթությունների ամբողջություն է ²⁵⁴:

Կհասնե՞ն նրանք ճշմարիտ գիտականության, և պատմագիտական միտքը կդառնա՞ ազգային ինքնության կայացման կարևորագույն գործոն, թե՞ կրկին կմնա քարոզչության գործիք, ժամանակը ցույց կտա:

2003. **Абдығалиұлы Б.**, Цикл «Живая память» Лекция 6. «Сталинизм после Сталинизма», Видео Апрель 29. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LKn69MjMBM4>; **Абылхожина Ж.**, Цикл "Живая память". Лекция 2. Великое переселение народов: История депортаций, 32-33, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JO-DIreCh8A> (11.12.2016)

²⁵⁴ **Назарбаев Н.**, նշվ. աշխ. էջեր 169-171:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

3. ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՂԱԶԱԽՍՏԱՆԻ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑԸ. ԱՍՏԱՆԱ

Նորանկախ Ղազախստանի նախագահ Նուրսուլթան Նազարբաևի գործարկված հասարակական նորարարությունների շարքում առանձնակի տեղ է զբաղեցնում նոր մայրաքաղաքի՝ Աստանայի կառուցումը: Ալմաթից մայրաքաղաքի տեղափոխումն Աստանա լոկ քաղաքաշինական շարժառիթներով չէր պայմանավորված. այն, ըստ էության, ղազախական ազգային կենսաշխարհի վերակերպման մտածված ու հավասարակշիռ քայլ էր:

Պետք է նկատել՝ քաղաքային միջավայրերի միջոցով հանրույթի և ընկերային անհատի ձևավորումը համապատմական փորձառություն է: Այն հատուկ էր նաև խորհրդային ժամանակաշրջանին: Միջավայրն ունակ է ձևավորելու նոր համակեցական արժեհամակարգ և գիտակցություն: Ուստի միջավայրի տարածական կերպափոխումը համարվում է հասարակական նոր գործընթացների խթանման հույժ ներուժակ միջոց:

Նազարբաևի վարչակարգը որոշում էր կայացրել քաղաքային միջավայրի միջնորդությամբ ստեղծել ազգային ինքնության նոր կենսատարածք: Եվ խնդիր էր դրված իրագործել դա ոչ թե գործող մայրաքաղաքի ճարտարապետական բովանդակության կերպափոխման ճանապարհով, այլ նոր գաղափարաբանությամբ հղացված և կառուցված նոր մայրաքաղաքի տեսլականով: Այդ գործընթացն սկսվեց 1990-ականների սկզբին, երբ ամենուրեք միտում կար հրապարակների, փողոցների և շինությունների վերանվանմամբ «ջնջելու» խորհրդային հետքը: Համաձայն Գաբրիել Մքգուիրի՝ այս գործընթացում հետխորհրդային ազգային ինքնության կարևոր քայլերից էր, երբ փողոցները վերանվանվում էին ղազախ գրողների անուններով, կամ կանգնեցվում էին հուշարձաններ՝ նվիրված ղազախ մտավորականներին, որոնց գործերը խորհրդային տարիներին արգելված էին²⁵⁵:

²⁵⁵ Գաբրիել Մքգուայեր, 16.08. 2017, Ղազախստան, Աստանա, փորձագիտական հարցազրույց:

Այնուամենայնիվ, Ղազախստանը գնաց ամեն ինչ նորից սկսելու ճանապարհով: Եվ իբրև *արդիական սկզբի* միջավայր ընտրվեց Աստանան՝ մայրաքաղաք, որ պատմության մեջ մտավ անհայտությունից, հանկարծ:

Այս ծավալուն փորձառությունն ուներ աշխարհագրական, քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, ճարտարապետական, նշանագիտական, սոցիալ-հոգեբանական դիտանկյուններ²⁵⁶: Դրանց առանձին քննությունը դուրս է ներկա հետազոտության շրջանակներից: Մեր խնդիրն է ընդհանրացնել դրանց կարևորագույն արդյունքները պատմական ընկալման տիրույթում: Այլորեն՝ դիտարկել մերօրյա Աստանան լոկալ (Ղազախստան, Կենտրոնական Ասիա) և գլոբալ (համաշխարհային փորձառություն) հեռանկարում: Մեր ընկալմամբ՝ Աստանայի նախագիծը պատմության մարտահրավերների ղազախական պատասխանն է:

Աստանայի ճարտարապետական շինությունները չպետք է ընկալվեն իրենց մեկուսի գործառույթների շրջանակներում: Դրանք պետք է դիտարկել իրենց իմացաբանական-ընդհանրական համակարգում՝ իբրև ոչ վերբալ հաղորդակցական միջավայրեր, որոնք պետք է ծառայեն ներհանրութային համաձայնության ձևավորմանը, քանզի ճարտարապետական միջավայրը, իբրև կողերի և նշանների ամբողջություն, *ցուցանող և հաղորդող հնարավորություններով լի հաղորդակցության մի տեսակ է*²⁵⁷:

3.1. Քոչվորական հավաքատեղիից դեպի արդիական քաղաք

Աստանայի ղազախական քոչվորական կենսաձևի և արդիական նշանային համակարգերի ուսումնասիրումը թույլ է տալիս պատկերացումներ կազմել Ղազախստանի էթնիկ և քաղաքացիական ազգային գործընթացների մասին²⁵⁸:

Քաղաքամայր Աստանան տեղակայված է Ղազախստանի հյուսիսային հատվածում՝ Ակմոլայի մարզում՝ Իշիմ գետի ափին: Նախակենցաղ անասանպահական կյանքի շրջանում չորային տափաստանային այս հանգույցը ծառայում էր իբրև անասունների քոչի հավաքատեղի, որտեղ (հատկապես աշնանը) հանդիպում էին

²⁵⁶ **Barthes R.**, Semiology and the Urban, In Neil Leach, Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory. London: Routledge, 1997, p. 159.

²⁵⁷ **Eco U.**, A Theory of Semiotics, Bloomington: Indiana University Press, 1979, p. 85.

²⁵⁸ **Buchli V.**, Astana: Materiality And The City in Catharine Alexander, Victor Buchli, Caroline Humphrey (Eds.) Urban Life in Post-Soviet Asia, Taylor & Francis Group, 2007, p. 49

տարբեր ցեղերի (ժուղերի) ներկայացուցիչները: Ընդհանուր յուրթի տակ հավաքվում էին ցեղերի առաջնորդները և ընտրանին՝ քննելու ընդհանուր կարևորության խնդիրները: Լռեցվում էին ներքին հակասությունները, տեղի էր ունենում տնտեսական, կրոնական և մշակութային արժեքների փոխանակություն, վերահաստատվում էին դազախական միասնության զգացումն ու գաղափարը: Բնակավայրը կոչվում էր Բոզոր: Հարակից տարածքներում բնակվում էր երեք ցեղ՝ քարալկներ, ալթայներ, քվանդքներ: Մոտավոր հաշվարկներով՝ ազգաբնակչության թիվը տատանվում էր 70 – 75 հազարի միջև:

Դրությունն սկսեց էականորեն փոխվել ռուսական տիրապետության հաստատումից ի վեր: Իշխանությունների հետևողական քաղաքականությամբ տարածքն սկսեց բնակեցվել սլավոնական էթնոսով: Եվ հընթացս ժամանակի նրանց թվաքանակը գերազանցեց տեղաբնակներին:

Այս առումով, կարծում ենք, օգտակար են տարբեր տարիներին անցկացված մարդահամարների տվյալները: Ակմոլան կամ Ակմոլինսկը բերդաքաղաքի կարգավիճակ ստացել է 1832 թվականին: Աստ տեղակայված էր կազակների կայազորը, որը բնակչության հետ կազմում էր ընդամենը 2 հազար: 1860-ականներին այդ թիվը հասավ մոտ 6500-ի²⁵⁹: 1869 թվականին Ակմոլան ստացավ քաղաքի կարգավիճակ՝ դառնալով համանուն մարզի (*Акмолинская область*) կենտրոնը:

1926 թվականի տվյալներով մարզի բնակչության թիվը անցնում էր 1.2 միլիոնը, որից շուրջ 431 հազարը դազախներ էին, 394 հազարը՝ ռուսներ, 21 հազարը՝ գերմանացիներ, 312 հազարը՝ ուկրաինացիներ և այլք: Մի կողմից՝ սովը, մյուս կողմից՝ գաղութային քաղաքականությունը բացասական ազդեցություն թողեցին մարզի ժողովրդագրության վրա, և արդեն 1939 թվականի տվյալներով մարզում ապրում էր շուրջ 459 հազար մարդ, որից 120 հազարը դազախներ էին, 208 հազարը՝ ռուսներ, 10 հազարը՝ գերմանացիներ, 82 հազարը՝ ուկրաինացիներ և այլք²⁶⁰:

²⁵⁹ **Тройницкий Н. А., Петровский А. Н.**, Волости и населенные места 1893 года, СПб.: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1893-1896. URL: <https://www.prilib.ru/item/327526> (12. 07. 2015)

²⁶⁰ **Масанов Н. Э. Абылхожиным Ж.Б., Ерофеевым И.В., Баратовой Г.С.**, История Казахстана: народы и культуры. Учебное пособие. Алматы: Дайк-пресс, 2001, с. 588, St' u նաև Poujol C., and Fourniau V., History of Civilizations of Central Asia, Vol. 6: Towards the contemporary period: from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century, Palat M. K., Tabyshalieva A., eds. Paris: UNESCO Publishing, 2005, p. 62.

Գաղութային քաղաքականության հետևանքով Ղազախստանի հյուսիսն սկսեց ներգրավվել ապրանքաշուկայական հարաբերությունների ոլորտը: Քայլեր կատարվեցին արդյունաբերական ենթակառուցների ստեղծման ուղղությամբ: Դրանք նախ և առաջ խնդիր ունեին վերամշակելու գյուղատնտեսական հումքը՝ կաշի, ջուֆ, բամբակ, հացահատիկ: Իսկ ապա՝ հանքարդյունահանություն՝ աղ, պղինձ, անագ, ցինկ, երկաթ: Այդ խթաններն ավելի ներունակ դարձան Ռուսաստանի հետ կապերի աշխուժացմամբ: Հատկապես 1915 թվականից ի վեր, երբ շահագործման հանձնվեց Ալթայական երկաթուղին (*Алтайская железная дорога*), որը ապագա Թուրքսիբի առաջին մասնահատվածն էր:

1856 թվականին քաղաքի կարգավիճակ ստանալուց հետո Ակմոլայի առջև բացվեցին առաջընթացի նոր հնարավորություններ: 1857 թվականին կազմվեց նրա գլխավոր հատակագիծը: Ըստ այդմ՝ նախատեսվում էր ռուսական քաղաքաշինությամբ հանձնարարվող նոր վարչական, կրթական, մշակութային, կրոնական, ինչպես նաև հասարակական շինությունների կառուցումը: Երևացին այս հղացքն արտահայտող ճարտարապետական շինություններ՝ քաղաքային ինքնավարություն (Դումա), ոստիկանություն, հաղորդակցություն (փոստ, հեռագիր), հյուրատներ, եկեղեցիներ (սբ. Ալեքսանդր Նևսկի տաճար), դպրոցներ (նախագիմնագիա, գիմնագիա), թերթ (*Ведомости*) և այլն: Զարգացավ քաղաքային տնտեսությունը՝ ջրմուղ, կոյուղի, հասարակական տրանսպորտ, բժշկական ծառայություն, դատական համակարգ և այլն: Այս ամենը խթանեց վերաբնակիչների նոր ալիքին²⁶¹:

Խորհրդային կարգերի հաստատմամբ Ակմոլինսկն ավելի ու ավելի սկսեց մղվել երկրորդ պլան. առաջնությունը պատկանում էր Ալմա Աթային: Այդուամենայնիվ, աստ նույնպես տեխնիկական առաջադիմությունը զգալի էր. գործում էին շաքարի, մսամթերքի, կաթնամթերքի, բամբակի վերամշակման, մանածագործության, ավտոմասերի, գյուղատնտեսական մեքենաների և սարքաշինական ձեռնարկություններ՝ շուրջ 30 հազար աշխատատեղերով:

Ակմոլայի մասին «հիշեցին» խամ ու խոպան հողերի յուրացման խրուչյովյան տենդի ժամանակ: 1962 թվականին արդեն 100 հազար բնակչությամբ այն

²⁶¹ Жуңусов С., Досмагамбетов В., Т14 Астананын бас жоспары, 10 жыл, 2011, Деловой Мир Астана, бет 36-47.

վերանվանվեց Յելինոգրադ և այդպես մնաց մինչև 1992 թվականը: Ինչպես պատշաճում էր մարզկենտրոնի կազավիճակին, աստ գործում էին տեղական կուսակցական և կառավարման օրգանները: Առկա էր զարգացած տրանսպորտային ենթահամակարգ՝ երկաթուղային հանգույց, օդակայան, ավտոճանապարհներ: Գործում էին մշակութային օջախներ՝ թատրոններ (ռուսական, ղազախական), ռադիո-հեռուստակայան, թերթեր (*Целиноградская правда, Целиноградский комсомолец*), ամսագրեր: Միջնակարգ կրթության համակարգի կողքին Յելինոգրադում կային նաև բուհեր՝ պոլիտեխնիկական, գյուղտնտեսական, մանկավարժական:

1992-ից մինչև 1998 թվականը քաղաքը կրկին անվանակոչվեց Ակմոլա: Սակայն նորանկախ Ղազախստանի ղեկավարությունը նրա նկատմամբ միանգամայն այլ վերաբերմունք էր որդեգրել. շուտափույթ վերակառուցվում և ընդլայնվում էին ենթակառուցյունները, սկսվել էր բնակչության (հատկապես մտավորականության) վերաբնակեցում, տեղափոխվում էին կարևոր պետական և մշակութային հաստատությունները: 1995 թվականի մարդահամարի տվյալներով Ակմոլայում բնակվում էր 250 000 մարդ: Այս անցումային գործընթացն ավարտվեց 1998 թվականի մայիսի 6-ին, երբ նախագահ Նազարբաևի հրամանագրով Ակմոլան վերանվանվեց Աստանա՝ ղազախերեն մայրաքաղաք:

ա. Ինքնիշխան Ղազախստանի մայրաքաղաք

Մայրաքաղաքի տեղափոխումը միանգամից տեղի չունեցավ: Այն տևական հանրային քննարկումների արդյունք էր:

Տակավին 1994 թվականի մայիսի 6-ին Ղազախական Հանրապետության Գերագույն Խորհուրդը որոշում ընդունեց նոր մայրաքաղաքի մասին: Այդ հիմամբ 1995 թվականի սեպտեմբերի 15-ին հրապարակվեց *Ղազախստանի Հանրապետության մայրաքաղաքի մասին* նախագահական որոշումը, և ստեղծվեց պետական հանձնաժողով երկրի բարձրագույն մշակութային և քաղաքական ընտրախափ մասնակցությամբ: 1997 թվականի հոկտեմբերի 20-ին նախագահական մեկ այլ հրամանագրով Ակմոլան ճանաչվեց Ղազախական Հանրապետության մայրաքաղաք:

1998 թվականի մայիսի 6-ի հրամանագրով այն վերանվանվեց Աստանա՝ ղազախերեն մայրաքաղաք²⁶²:

Պետական հանձնաժողովը մայրաքաղաքի տեղափոխման համար հատկանշում էր 32 պատճառ (քնակլիմայական, սեյսմիկ, հասարակական, տնտեսական, ենթակառուցվածքային, հաղորդակցական և այլն)²⁶³ : Սակայն ամենակարևոր՝ էթնոքաղաքական և պաշտպանական դիտանկյունների մասին ոչինչ չկար: Դրանք պարզապես լուրջության էին մատնված, քանզի ունեին քողարկված (բայց դրանից ոչ պակաս ներուժակ) հակառուսական միտվածություն: Կարելի է ենթադրել, որ քաղաքական նոր կենտրոնի կառուցումը միտված էր «փրկելու» երկրի ռուսախոս հյուսիսը, որի՝ Ռուսաստանին միացնելու նախաձեռնությամբ հանդես էին գալիս բազում ռուս մտավորականներ, այդ թվում նաև՝ Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Սոլժենիցինը: Համաձայն Սոլժենիցինի՝ բուն ղազախական հողերը հարավից ձգվում էին մինչև կենտրոնական տափաստաններ՝ կազմելով յուրատեսակ կամար՝ ներառյալ արդի Ղազախստանի հարավային շրջանները: Այս առասպելույթի հիմամբ գրողն առաջարկում էր անջատել արդի Ղազախստանի տարածքները հոգուտ Ռուսաստանի»²⁶⁴ :

Ռուսական ազդեցությունն այնքան զորեղ էր, որ Աստանայի ժողովրդագրական պատկերում շոշափելի փոփոխություն չնկատվեց անկախության առաջին տարիներին: 1990-ականներին ռուսները Ակմոլայի մարզում մեծամասնություն էին կազմում՝ 46.3 %, մինչդեռ ղազախները՝ 21.7%²⁶⁵: Սակայն պատկերը փոփոխման հստակ միտում ուներ. ըստ վիճակագրական դեպարտամենտի տվյալների՝ 2012 թվականին ռուսների թիվը Աստանայում կտրուկ նվազել էր և հասել 17.4 %-ի (128.928)²⁶⁶: Այո, մայրաքաղաքի տեղափոխման մասին Նազարբաևի որոշման հիմքում նախ և առաջ տարածաշրջանի

²⁶² Nazarbaev N., նշվ. աշխ., էջ 303:

²⁶³ Նույն տեղում, էջ 299: Տե՛ս նաև Մկրտչյան Ն., Ղազախստանի ազգաշինական մարտահրավերները, Ժամանակակից Եվրասիա, Հատոր II (2), 2013, էջ 74:

²⁶⁴ Տե՛ս, Солженицын А. И., Как нам обустроить Россию: Посильные соображения, Л.: Сов. писатель, 1990.

²⁶⁵ Alexandrov M., Uneasy Alliance: Relations Between Russia and Kazakhstan in the Post-Soviet Era, 1992-1997, Westport: Greenwood Publishing Group, 1999, p. 111.

²⁶⁶ Керимхановой Г., ред. Демографический ежегодник города Астаны, Астана: Департамент статистики города Астаны, 2012, с. 30.

էթնիկական հաշվեկշիռը հոգուտ ղազախական էթնոսի ապահովելու մտահոգությունն էր²⁶⁷:

Նախագիծը կյանքի կոչելու համար, հարկավ, անհրաժեշտ էր այս նոր տարածքը «լցնել» տիտղոսային էթնիկական բնակչությամբ: Նպատակին հետամուտ՝ վարչակարգը որոշում կայացրեց կազմակերպելու գյուղական շրջաններից դեպի Աստանա ղազախախոս ազգաբնակչության ներհոսքը: Այս քաղաքականությունը նպատակ ուներ վերակազմակերպելու և զորացնելու ղազախական ազգային ինքնագիտակցությունը²⁶⁸: Կարծում ենք, այս առումով միանգամայն կիրարկելի է Ս. Հանթինգթոնի հղացքն առ այն, որ բնակչությունը **«պատկանելության և ինքնության բարձրարժեք գիտակցություն»** ձեռք է բերում քաղաքային միջավայրում, այնինչ **«գյուղական տարածքը զգացական ինքնության աղբյուր է»**²⁶⁹:

Սակայն պետք է նկատել, որ պատմական կարճ տևողության ընթացքում հնարավոր չէ կյանքի կոչել ազգային դիմագծով օժտված քաղաքային հանրույթ: Սովորաբար վերջինս թրծվում է՝ անցնելով մի շարք մշակութային խաչաձևումների միջով՝ երաժշտություն, գրականություն, կերպարվեստ, ֆիլմարվեստ, թատրոն, գիտություն, կրթական համալիր և այլն:

*Արագ ուրբանիզացիայի պարագայում կողք-կողքի ապրող «քաղաքային» և «գյուղական» զանգվածների միջև հաճախ ձևավորվում է կենսակերպի և մշակութային նախընտրությունների անհամամասնություն: Ընդամենը, քաղաքային համակեցությունը բաց է, շարժուն, աշխարհիկ և արդիական, մինչդեռ գյուղականը ավելի ներփակ է, անշարժ, կրոնական և ավանդական*²⁷⁰: Այդուհանդերձ, չնայած գյուղական տարրի ազդեցությանը՝ քաղաքական գործընթացները մնում են քաղաքային²⁷¹:

Ուրբանիզացիան թելադրում էր հանրային աշխատանքի, կենսակերպի, մշակույթի նոր վիճակներ և համամասնություններ: Եվ դրանք ստեղծել էին պատմական կարծրակերպեր. դարեր ի վեր ղազախների հիմնական տնտեսական

²⁶⁷ Sarsembayev A., Imagined communities: Kazak nationalism and Kazakification in the 1990s, Central Asian Survey, Vol. 18, No. 3, 1999, p. 335.

²⁶⁸ Մկրտչյան Ն., նշվ. աշխ., էջեր 74-75:

²⁶⁹ Huntington S., Political Order In Changing Societies, New Haven And London: Yale University Press, 2006, p. 72.

²⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 72:

²⁷¹ Նույն տեղում, էջ 74:

գործունեությունը կառուցված էր անասնապահության և որոշ դեպքերում նաև՝ երկրագործության վրա: Յարիզմի և խորհրդային վարչակարգի տարիներից այս կենսակերպի վրա էր կառուցված ղազախական գյուղը: Ղազախ գյուղաբնակները հնարավորինս պահպանել էին իրենց ինքնությունը, լեզուն և ավանդույթները²⁷²: Ժամանակի ընթացքում ի հայտ եկավ ղազախ քաղաքաբնակը, որը, ենթարկվելով ռուսական տարաբնույթ ազդեցություններին (տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, կրթական, հոգեբանական և այլն) և հաճախ էլ ներծուլվելով ռուսների հետ, հայտնվել էր խոր էթնոքաղաքակրթական ճգնաժամի մեջ:

Էթնոսի այս երկու տարասեռությունների միջև գոյացած խրամը խոստանում էր վերածվել վիհի, որի հանդիպակաց կողմում ուրվագծվում էր կենտրոնասիական մշակութային խոսույթին քաջահայտ մանկուրտը: Ղազախ ընտրախավը գիտակցում էր քաղաքակրթական այս մարտահրավերի ողջ լրջությունը: Հասկանում էր, որ միայն վտանգին հարիր պատասխանը կարող է ձևավորել ազգային կյանքի հոմեոստատիկ հեռանկար:

Եթե Աստանան դիտարկենք մշակութաբան Վ. Բենյամինի տեսական շրջանակի համապատկերում, ապա կարող ենք ասել, որ Աստանան հղացվեց հենց նման քաղաքակրթական շոկի միջավայրում և պահանջում էր շոկային ախտորոշում և բժշկում²⁷³: Իր նախագծերում նոր մայրաքաղաքը ներկայանում էր իբրև ամենայն ղազախականի համակարգման և հանրայնացման իդեալական միջավայր: Միջավայր, որը պետք է կազմակերպվեր նախ և առաջ վիզուալ-գեղագիտական (ճարտարապետություն) և խորքային խորհրդանշանային համակարգերի հավասարակշիռ համադրությամբ²⁷⁴:

Միով բանիվ, Աստանան ղազախական ինքնության նոր հարացույցի կայացման և հանրայնացման արհեստական հարթակ է: Եվ կմնա այդպիսին, քանի դեռ չեն արձանագրվել ազգաշինական այս աննախընթաց նախագծի հիմնարար արդյունքները: Այս ճանապարհին հույժ կարևոր է, որ նոր հարթակում նշանայնացվեն

²⁷² **Melvin N. J.**, Russia and the Ethno-Politics of Kazakhstan, The World Today, Vol. 49, No. 11, 1993, p. 209.

²⁷³ **Benjamin W.**, On Some Motifs in Baudelaire in In Neil Leach, Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory. London: Routledge, 1997, pp. 28-30.

²⁷⁴ **Տե՛ս, Pusca A. M.**, Ed. Walter Benjamin and the Aesthetics of Change, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010, pp. 182-183.

ու ճշգրիտ խաղարկվեն պատմական արքեոտիպերը՝ կարևորագույն դեպքեր, իրադարձություններ, հերոսներ: Պատմական արքեոտիպեր, որոնք նախկինում ղազախական պատմագրության մեջ կա՛մ անտեսված էին, կա՛մ էլ ստվերված:

Աստանայի նախագծի հեղինակները համոզված էին, որ միայն այս կերպ հնարավոր է ձևավորել երևութական և աներևույթ այն հարացույցը, որի գործարկմամբ հնարավոր կլինի հաղթահարել ազգային երկատումը: Եվ ավելին, ինչպես կտեսնենք, նրանք նպատակ ունեին համաղազախստանյան գաղափարի շուրջ միավորելու երկրի բոլոր ազգերին՝ **միություն՝ բազմազանության միջոցով** գաղափարի համակողմանի կիրարկմամբ:

3.2. Աստանան իբրև նոր հետխորհրդային տեքստ

Իր ինքնակենսագրականում խոսելով մայրաքաղաքի տեղափոխման կարևորության մասին՝ Նազարբաևը շեշտադրում էր դրա առանցքային նշանակությունը ղազախական հայրենասիրության և պետականության գաղափարի արմատավորման և զորացման գործում²⁷⁵: Ընդամին, Աստանան արմատականորեն տարբերվելու էր Ալմաթիից: Եվ առաջին հերթին նրանով, որ այն չպետք է լիներ արդյունաբերահենք. չէր պլանավորվում աստ ունենալ խոշոր արդյունաբերական ենթակառուցվածքներ՝ «հոծ բանվորական զանգվածով»: Արդյունաբերական հասարակության վաղ շրջափուլից ժառանգված խորհրդային այս փորձառությունն անհարիր էր ղազախական ազգաշինական նպատակներին: Աստանան պլանավորվում էր իբրև ազգային տեսլականի ցուցադրություն, ուսուցանում և իրագործման ընդհանրական ու անհատական կամք: Այստեղից՝ մայրաքաղաքի տարածքի մեկ այլ կարևոր չափույթ: Այն պետք է ունենար բանական (ռացիոնալ) հատակագիծ՝ հստակ կառուցակազմված կենտրոն, որը պողոտաների և փողոցների ճառագայթների համացանցով պետք է կապվեր ծայրամասերի հետ: Միջնադարյան քաղաքներից ժառանգած իռացիոնալ անհետևողականությունն իսպառ բացառվում էր:

Այս տեսլականին միս ու արյուն հաղորդելու նպատակով 1998 թվականին որոշվեց անցկացնել մրցույթ քաղաքաշինական լավագույն նախագծի համար: 17 մասնակիցներից հանձնաժողովը նախապատվությունը տվեց Բաիր Դոսմագամբաևի

²⁷⁵ Nazarbaev N., նշվ. աշխ., էջ 318:

խմբին՝ 250 հազարանոց Աստանայի նախագծին: Սակայն շուտով պարզվեց, որ նախագիծը հեռու է արդի քաղաքաշինական փորձառությունից:

Որոշվեց անցկացնել միջազգային մրցույթ: Նախագահ Նազարբաևի հրավերով դրան իրենց մասնակցությունը բերեցին ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Ֆրանսիայի, Միացյալ Թագավորության, Թուրքիայի, Ճապոնիայի և այլ երկրների համբավավոր ճարտարապետներ: Մրցույթը կայացավ 2001 թվականին, և 27 մրցակիցներից հաղթեց ճապոնացի Կիսե Կուրոկավայի նախագիծը՝ «Աստանա. 2001–2030 թթ.»։ Այն կառուցված էր ըստ *սիմբիոտիկ ճարտարապետության* հիմնարար սկզբունքների, որոնք ենթադրում էին հարմոնիկ հարաբերություններ քաղաքային միջավայրի, ազգաբնակչության և բնության միջև:

Աստանայի ազգաբնակչությունը, ըստ նախադիր պայմանի, պետք է լիներ ոչ շատ, քան 350 հազարը: Սակայն անկառավարելի ներգաղթի հետևանքով քաղաքի բնակչությունն արդեն 2005 թվականին հասել էր 500 հազարի, ուստի հարկ եղավ վերանայելու նախագիծը: Կուրոկավան հրաժարվեց կատարել դա: Ստեղծվեց հանձնախումբ, որը, պահպանելով կենտրոնի դիմագիծը, սկսեց մշակել 5 ծայրամասերի նախագիծը: Համաձայն լրամշակման՝ 2030 թվականին Աստանան պետք է ունենա 1 միլիոն 200 հազար ազգաբնակչություն: Այսինքն՝ Ղազախստանի կառավարող ընտրախավը գիտակցեց, որ իրեն չհաջողվեց պահպանել **«փոքրիկ, բայց ներունակ մայրաքաղաքի»** տեսլականը:

Այդուամենայնիվ, պահպանվեց կենտրոնի գաղափարը, որի վրա էլ մենք կկենտրոնանանք նոր մայրաքաղաքի տեսլականի ներկայացման համար: Այն գտնվում է երկու հիմնական պողոտաների՝ Սիգամակի և Սարայշիի հատույթում գոյացած տափարակում: Համաձայն Կուրոկավայի՝ այն պետք է համադրեր 4 մշակութային հիմնատարը՝ արևելյան, արևմտյան, ղազախական և կոսմոպոլիտ: Հարդյունս՝ աստ հայտնված յուրաքանչյուր մարդ պետք է իրեն զգար տանը, «առանց օտարության որևէ զգացումի», և ինչպես Նազարբաևն էր նշում.

« [...] Աստանան ընդամենը մեկ տասնամյակ անց ծայրամասային քաղաքից վերածվեց հսկայական հնարավորություններով արդի մեգապոլիսի, ընդ որում՝ ոչ

միայն ղազախստանցիների համար»²⁷⁶: Դա տուրք էր երկրի բազմաէթնիկ կազմին, ինչպես նաև այն գիտակցությանը, որ Ղազախստանը բաց է աշխարհի առաջ:

Ճարտարապետը մտահոգ էր, որ մայրաքաղաքի ռացիոնալ կազմակերպված կենտրոնն ընթերցվի և շարունակի զարգանալ քաղաքացու և այցելուի մտքի հակառակ հեռանկարում: Ուղղակի կամ անուղղակի առաջնորդությամբ նրանք պետք է հեռանային Ալմաթիին ներհատուկ ռուսական և խորհրդային պատումից և ոտք դնեին ինքնութենական նոր տարածք: Այս առումով ցանկանում ենք հիշել Յու. Լոտմանի միտքն առ այն, որ ճարտարապետությունը կապված է ինչպես տվյալ հանրության պատմությանը, այնպես էլ նրա ուտոպիային²⁷⁷:

Պատմության առումով ճարտարապետական պատվերը միանգամայն հստակ էր. հնարավորինս շրջանցել ռուսական և խորհրդային հիշողությունները և արդի կյանքը կապել ազգային ուտոպիկ անցյալին: Այլոքեն՝ հակառակ ընտրախավի (և անձամբ նախագահի) ռուսամետ հայտարարություններին՝ մայրաքաղաքի կառույցի հիմքում դրված է երկուհարյուրամյա պատմության *մոռացումի* բաղադրիչը: Դրան հակառակ՝ շեշտադրված է հեռավոր անցյալը՝ սկսած 15-րդ դարից, Ղազախսական միացյալ Խանության հիմնադրումից: Հայսմ անցյալը ճանաչվում էր իբրև ներկայի կառուցակազմման ներունակ միջոց:

Սակայն խոսքը միայն վերացական գաղափարի մասին չէր. շրջանառվում էին ազգային *մորավոր պահոցի* ամենահեղինակավոր տեքստերը: Խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է 15-րդ դարի ղազախ իմաստասեր Ասան Քայդիին (*Asan Kaygy*): Իր բազմաթիվ ասույթներում նա մշակել էր «ավետյաց երկրի» տեսլականն իբրև հասարակական խաղաղության և անդորրի ապահովման հիմնական գրավական: Համաձայն մտածողի՝ հավատալով այդ գաղափարին՝ մարդիկ ի զորու են համախմբվելու բարձր գաղափարների ներքո, լռեցնելու ներքին մանր հակասությունները հանուն պայծառ ապագայի²⁷⁸:

Արդեն անկախության առաջին իսկ օրերից այս ուտոպիան սկսեց ակտիվ խաղարկվել: Ավելին, այն դրվեց պետական հատուկ պատվերով նկարահանված

²⁷⁶ Назарбаев Н., նշվ. աշխ., էջ 56:

²⁷⁷ Лотман Ю. М., Семиосфера, Санкт-Петербург: «Искусство-СПБ», 2000, с. 680.

²⁷⁸ Տե՛ս, Nysanbayev A., Kazakhstan: Cultural Inheritance and Social Transformation, Washington: The Council for Research in Values and Philosophy, 2004 p. 30.

քարոզչական ֆիլմի հիմքում՝ նկարահանված 2007 թվականին: Կոչվում էր «Жерұйық» (Ավետյաց երկիր) և սկսվում էր ղազախական գրականության հիմնադիր Աբայ Կունանբակի (1845-1904 թթ.) հանրահայտ ասույթով. «Սիրեցե՛ք աշխարհի բոլոր մարդկանց իբրև ձեր եղբայրների»²⁷⁹:

Ֆիլմում խոսվում էր ղազախ ժողովրդի մեծահոգության, գուրթի և մարդասիրության մասին այն ժողովուրդների նկատմամբ, որոնց խորհրդային ռեժիմն արմատախիլ էր արել և քշել օտար տափաստաններ: Հատկանշական է ֆիլմի ավարտը. հնչում է տարեց կորեացու ձայնը. «Շնորհակալ ենք ղազախ ազգին, որը, չնայած դժվարություններին, իրականացրեց փրկչի իր բարձրագույն առաքելությունը, և այս հինավուրց ղազախական հողը մեզ համար դարձավ ճշմարիտ «Ավետյաց երկիր», (Жерұйық)»²⁸⁰: Ձայնը զուգորդվում է Աստանայի արդիական շինությունների մի տեսարանով՝ կապելով «Ավետյաց երկրի» գաղափարը նորակառույց մայրաքաղաքի հետ:

Ավետյաց երկրի տեսլականը ղազախական գիտակցության մեջ անկապտելիորեն ագուցված է ռազմական և հոգեմտավոր սխրանքների հետ: Եվ պատահական չէ, որ մայրաքաղաքի նշանային-իմաստային համակարգի կազմակերպման կարևոր միջոցներից է հերոսների ներբերումը նոր համակեցական միջավայր: Առաջին հերթին՝ հեծյալ բաթիրների մի ամբողջ շարք, որը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու *անցյալի արյան կանչը*: Ռազմի հերոսներից ամենից հարգվածը երեքն են, որոնք ներկայացնում են Ղազախստանի պատմության վճռորոշ շրջափուլերը. Ժանիբեկ և Կերեի խաները 15-րդ դարում հիմք դրեցին Ղազախական Խանությանը, Բոգենբայ Բաթիրը 18-րդ դարում վերամիավորեց ղազախների 3 ժուսերը՝ հաղթանակներ տոնելով հարևանների (այդ թվում նաև՝ ռուսների) դեմ, խան Կենեսարի Կասիմովը 19-րդ դարի 30 – 40-ականների գլխավորեց ղազախների հակացարական հզոր ապստամբությունը: Կա նաև հուշարձան (պակաս ազդեցիկ չափերի և ձևերի)՝ նվիրված Հայրենական Մեծ պատերազմի զոհերի հիշատակին:

²⁷⁹ **Taukel S.** (Director). (2010). Zheruik (The Promised Land): Drama, History, 00:25. Kazakhstan. URL: <http://Kino-pod.Ru/Video.Html?Id=19871> (18. 12. 2014).

²⁸⁰ **Նույն տեղում**, 01:47 րոպեից:

Աստանայի ավետյաց տարածքի կարևոր ցուցիչներից են անցյալի իմաստունների և բանաստեղծների (*акын*) հուշարձանները. Աբայ Կունանբան՝ ակին, ղազախական նոր գրականության հիմնադիր, 19-րդ դար, Ժամբուլ Ժաբան՝ ակին, իմաստուն, 19 – 20-րդ դար, Ժայա Մուսա Բայժանտուլլա՝ բանաստեղծ, 20-րդ դար, Սակեն Սեյֆուլին՝ արձակագիր, գրականագետ, 20-րդ դար: Նրանք բոլորը միասին կազմում են ղազախական նոր հիշողության և ինքնության հիմքը: Արդի նշանաբանության ձևակերպմամբ՝ վերջինս **«ազգային երևակայությունների»**²⁸¹ տարածք է՝ միտված միավորելու անցյալի, ներկայի և ապագայի շարժուն (իրական և նույնքան էլ ուտոպիական) պատկերները²⁸²:

Մայրաքաղաքի իմաստանշանային համալիրի անբաժանելի մասն են հուշարձան կոթողները և ճարտարապետական համալիրները: Դրանց համաչափ ալգորիթմը քաղաքային միջավայրի ընթեռնելիությունը տեղափոխում է ավելի վերացական մակարդակ՝ անցում ապահովելով պատկերագրական ընկալումից դեպի ավելի մտածական խորքեր, զի բանական հայրենասիրությունն ընկերային ըմբռնումներից ամենաարմատականն է:

Այս առումով նախ և առաջ հիշատակելի է *Բայթերեք աշտարակը*՝ կենաց ծառը, որի գագաթին իր բույնն է հյուսել Սամրուկը՝ թյուրքական առասպելաբանության երջանկության հավքը, որ կապում է այս նյութական աշխարհը երկնքի հավերժին: Հանուր թյուրքականությունից դեպի մասնակի ղազախականն անցումը մարմնավորում է Խան Շաթիրը՝ ավանդական յուրթի ձևով մի հսկայական շինություն, ուր տեղակայված են խանութներ, սրճարաններ, ռեստորաններ, կինոթատրոններ, սպորտային դահլիճներ, արհեստական լողավազան: Գաղափարն այն է, որ աստ բոլորը կարող են հանդիպել և հարթել միջանձնային, ընտանեկան, ազգամիջյան հարաբերությունները:

Հաջորդ կոթողը, անտարակույս, շարունակում է այս գաղափարը՝ անցում ապահովելով թյուրքականությունից և ղազախականից դեպի համընդհանուր

²⁸¹ Այս եզրույթը առաջին անգամ կիրառվել է ազգայնականության և ազգաշինության խոշորագույն տեսաբան Բ. Անդերսոնի կողմից և լայնորեն կիրառվում է ինչպես քաղաքագիտության, այնպես էլ պատմության և այլ գիտակարգերում: **St´ u, Anderson B.**, նշվ. աշխ., էջ 6:

²⁸² **Лотман Ю. М.**, նշվ. աշխ., էջ 276:

²⁸² **Նույն տեղում:**

մարդկայինը: Դա *Խաղաղության և համերաշխության պալատը* է: Բրգաձև մի կառույց, որը նպատակ ունի Ղազախստանը ներկայացնելու իբրև համայն մարդկության մանրակերտ՝ տարբեր ազգերի և անհատների իրավահավասար և համերաշխ ամբողջություն, որտեղ ղազախները **«առաջինն են հավասարների մեջ»**: Այդ գաղափարն ակնհայտ է դառնում բուրգի գագաթին, որտեղ գերակայում են Ղազախստանի դրոշի գույները՝ ոսկեգոծ դեղինը և կապույտը: Միաժամանակ, բրգային աստիճանակարգը վերաբերում է յուրաքանչյուրի ունակություններին և ստեղծագործ կամքին: Բուրգը համալիրի մի մասն է միայն. մյուս շինությունները շարունակում են դրա հիմնագաղափարը՝ Օպերային թատրոնը, Քաղաքակրթությունների համալսարանը և Մշակույթի թանգարանը:

Այս շարժերն իրենց հանգուցալուծումն են ստանում Անկախության հրապարակում, որի երեք համալիրները խնդիր ունեն հաստատագրելու և զարգացնելու վերոհիշյալ երեք իմաստները: Կենտրոնում վեր է խոյանում *Կազաք Ելի* (Ղազախական հող) հուշասյունը, որի կատարին կրկին Սամրուկ հավքն է, իսկ պատվանդանին՝ նախագահի բրոնզեծույլ արձանը²⁸³: Երկինք – Երկիր ուղղահայացն ընդգծում է Նազարբաևի քարիզմատիկ իշխանության դերը նորօրյա ազգաշինական գործընթացում: Այս առումով հավելենք, որ Աստանայի օրը նշվում է նախագահի ծննդյան օրը՝ հուլիսի 6-ին²⁸⁴:

Հուշասյան հետևում խոյանում է *Հազրեթ Սուլթան* մզկիթը՝ նվիրված 11-րդ դարի սուֆիական բանաստեղծ Խոջի Ահմեդ Յասավիի հոգևոր սխրանքին: Համարվում է, որ հենց նրանից է սկսվում թյուրքական միստիկ իմաստասիրությունը՝ իր հիմքում ունենալով իսլամն ու նորալատոնականությունը: Իր չափերով մզկիթը երկրորդն է Կենտրոնական Ասիայում՝ զիջելով միայն Աշքաբաթի համանուն մզկիթին:

Հուշասյունից դեպի աջ կառուցված է *Անկախության պալատը*: Այն ներկայացնում է քոչվորական յուրթի մեկ այլ տարատեսակ՝ ուղղանկյուն հորինվածքով, տափարակ տանիքով: Աստ անցկացվում են պաշտոնական արարողություններ,

²⁸³ **Ulko A.**, Architecture as a Mirror of the Age. Part III: Pasts Condensed, Present Constructed, (Neweurasia.Net, 2013) [database on-line]; URL: <http://www.neweurasia.net/cross-regional-and-blogsphere/architecture-as-a-mirror-of-the-age-partiii-pasts-condensed-presents-constructed/> (09.06.2015)

²⁸⁴ **Adams L. L., Rustemova A.**, Mass Spectacle and Styles of Governmentality in Kazakhstan and Uzbekistan, in Cummings S. N. (Ed.) Symbolism and Power In Central Asia: Politics of The Spectacular, New York: Routledge, 2013, p. 186.

համագումարներ, հանդիպումներ: Կան սրահներ մշակութային միջոցառումների համար՝ ցուցահանդեսներ, համերգներ, քննարկումներ:

Աստանայի լանդշաֆտ-համակարգում առանձնահատուկ դերակատարություն ունի առաջին նախագահի թանգարանը: Պաշտոնապես այն բացվել է 2014 թվականի օգոստոսի 26-ին նախագահական նախկին նստավայրում: Այն երեք նշանախմաստային զարգացում է ներկայացնում. երկրի պատմական անցյալը, նախագահի կյանքը, արդի քաղաքական և մշակութային կյանքը: Աստ ներկայացված են նշանավոր ստեղծագործողների երկերը՝ ձեռագրեր, նոտաներ, նկարներ: Կան մշտական և ժամանակավոր ցուցադրություններ: Թանգարանի հիմնագաղափարը ձգտում է միահյուսելու այդ բոլորը. երկար պատմության ընթացքում ազգը կարողացել է հարիր պատասխաններ տալ իր առջև ծառացած մարտահրավերներին միայն ճշմարիտ առաջնորդների և ընտրախավերի առկայության պարագայում: Արդ ղազախներն ապրում են իրենց պատմության ամենաբախտորոշ ժամանակաշրջանը և, ի բարեբախտություն իրենց, ունեն ականավոր առաջնորդ ու ընտրախավ, որոնք նրանց տանում են դեպի լուսավոր ապագա: Ապագա, որի ծիլերն առկա են ազգի ստեղծագործ մտավորականության ոգորումներում:

Աստանայի ապագայամետ իմաստանշանաբանության այլ չափույթների բացահայտումը, կարծում ենք, հնարավոր է նրա պատմահամեմատական լուսաբանման հեռանկարում: Այլորեն՝ նրա իսկությունը պետք է փորձարկել այլ քաղաքակրթական միջավայրերի փորձառությամբ՝ անկախ կոնկրետ դարաշրջաններից և հասարակական միջավայրերից, իրադարձություններից և գործող անձանցից:

3.3. Աստանայի փորձառությունը քաղաքակրթական զուգահեռներում

Հանրահայտ փաստ է՝ զարգացած քաղաքակրթությունները, իբրև կանոն, կապված են քաղաքային միջավայրերի հետ: Այսպես էր համենայն դեպս անտիկ դարաշրջանից ի վեր. թե՛ անտիկ Հունաստանը, թե՛ Հռոմը մեզ տալիս են նման ընկալումների հարուստ նյութ: Տարօրինակ չէ, որ արդի civilization բառը ծագում է լատիներեն civitas եզրից, որ նշանակում է քաղաքային/քաղաքացիական համայնք²⁸⁵:

²⁸⁵ Orwin C. Tarcov N., The Legacy of Rousseau, Chicago: University of Chicago Press, 1997, p. 67.

Եվ հայերեն **քաղաքակրթություն** եզրն էլ բխում է հենց նման ընկալումների դաշտից: Խորքային առումով՝ հելլենիստական աշխարհաձավալումը և Հռոմեական կայսրությունը կայացան ի հաշիվ քաղաքային կենտրոնների՝ տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական, այսպիսով ռիթմերի հերթագայությամբ: Արդյունաբերական դարաշրջանի ծավալումներն էլ (17-րդ դարից ի վեր) եկան հաստատելու այս սկզբունքը՝ անգլիական, հոլանդական, ֆրանսական, իսպանական, ռուսական փորձառությունների օրինակով: Արդեն անդրադարձել ենք Ռուսական կայսրությանը, իսկ ապա՝ ԽՍՀՄ-ին, որոնք իրենց քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում կառուցում էին ճիշտ այս տրամաբանությամբ:

Իր պատմության վերջին 200-ամյակի ընթացքում Ղազախստանն այս քաղաքականության փորձաքարերից մեկն էր Կենտրոնական Ասիայում: Աստ քաղաքները դարձան ռուսականության ներդրման միջավայրեր: Սակայն փորձառությունն ի դերն չանցավ. ղազախական ընտրախավը յուրացրեց այդ դասը և սկսեց գործարկել հետխորհրդային դարաշրջանում:

Այս ըմբռնումն օգնեց նորանկախ ղազախ ընտրախավին ճշգրիտ հասկանալ և իրենց (թվում է թե) առօրեական որոշումների մեջ տեսնել քաղաքակրթական հետագիծը: Նազարբաևի խոսքերով՝ «պատմությունը հարուստ է մայրաքաղաքների տեղափոխման փաստերով: Հիշենք Պետրոս Առաջինին, որը **պապուհան բացեց դեպի Եվրոպա**: Աթաթյուրքը տեղափոխեց մայրաքաղաքը Ստամբուլից Անկարա, որպեսզի խզի կապը օսմանյան անցյալի հետ և ընթանա նորացման ճանապարհով»²⁸⁶: Իր այլ մտորումներում նախագահը խոսում է անգամ Ալեքսանդր Մակեդոնացու փորձառության մասին և կամա թե ակամա իր անձը դնում այս մեծերի կողքին: Եթե մի կողմ դնենք արտաքին փառասիրությունը, ապա միանգամայն պարզ է դառնում, որ Նազարբաևը և իր շրջապատն ըմբռնում են իրենց առաքելության քաղաքակրթական հեռանկարը:

«Բոլոր ժամանակներում և բոլոր երկրներում մայրաքաղաքի տեղափոխումը տեղի չի ունեցել մեկ մարդու հասարակ քնահաճությամբ կամ երկաթյա կամքի դրսևորմամբ:

²⁸⁶ **Տե՛ս, Mkrtchyan N.**, Nation-building projects through new capitals: from St. Petersburg to Yerevan and Astana, Nationalities Papers, Volume 45, Issue 3, 2017, pp. 485-498.

Գրեթե միշտ մայրաքաղաքի տեղափոխումը բխել է պետության և հանրության արմատական շահերից [...]»²⁸⁷:

Խնդիրը քաղաքակրթական կտրուկ անցումների մասին է, երբ ընտրախավը որոշում է կայացնում ակտիվորեն միջամտել ընթացող գործընթացներին և սոցիալական տարերքին պարտադրել իր գործողութենական նախագծերն ու կամքը: Սա անցումային (տրանզիտիվ) դարաշրջանների դրական փորձառությունն է, որն ավարտվում է սպասելիք արդյունքով. հասարակությունը հասնում է մեկ այլ վիճակի, որը կառավարելի է և կանխատեսելի: Հնարավոր է, սակայն, և հակառակ արդյունքը, երբ բացակայում են (կամ քվադի-հատկանիշերով են ներկայացված) ընտրախավը և դրա առաջնորդները: Խոսքը, այսպես կոչված, **ճեղքված քաղաքակրթությունների** մասին է (torn civilizations), որի տեսական հիմքերը մշակել է Ս. Հանթինգթոնն իր «Քաղաքակրթությունների բախումը և կարգի վերակերպավորումը» աշխատության մեջ²⁸⁸:

Սակայն անցումայնության դրական փորձառությունը, համաձայն Ս. Հանթինգթոնի, ունի նաև մի այլ ակնհայտ արդյունք, որն արժանի է առանձնահատուկ ուշադրության: Նկատի ունենք նրա **յուրայինացման հղացքը** (indigenization), ըստ որի՝ նորացումը, որպես կանոն, ուղեկցվում է տվյալ հանրության ջանքերով վերադառնալու իր կորցրած արմատներին: Ջանքեր, որոնց մասին վերն առիթ ունեցանք խոսելու հընթացս Աստանայի տեքստի վերլուծության:

Աշխարհակարգի այս նոր մեկնությունն ունի իր տեսական հիմնավորման մի այլ աղբյուր: Դա Մ. Վեբերի առաջ քաշած և Ն. Էլիասի կողմից հանգամանորեն մշակված տեսությունն է, որը մերօրյա գիտական գրականության մեջ հաճախ սահմանվում է իբրև Էլիտոլոգիա՝ գիտակարգ ընտրախավերի մասին²⁸⁹: Վերջինս խնդիր ունի բացահայտելու այն կառուցիկ դերակատարությունը, որը հանձնառում է տվյալ հասարակության **ներգործուն փոքրամասնությունը** նրա կենսագործության

²⁸⁷ Назарбаев Н., В Сердце Евразии, Алматы: Атамұра, 2005, с. 61.

²⁸⁸ Huntington S., նշվ. աշխ., էջ 138-139:

²⁸⁹ St' u, Elias N., The Court Society, Mennel S. (Ed.) and Jephcott E. (trans.), University College Dublin Press, 2006. Ашин Г.К., Элитология: история, теория, современность : монография, Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД России, Кафедра философии, Москва : МГИМО - Университет, 2010.

ընթացքում՝ ինչպես հանդարտ զարգացման, այնպես էլ (առավելաբար) շրադարձային փոփոխում: Մի նկատառում ևս. ընտրախավային մոտեցումն անմիջական առնչության մեջ է քաղաքակրթական հղացքի ժամանակային չափումի հետ՝ երկար, միջին և կարճ պատմական տևողություններ: Ընտրախավի խնդիրն է՝ արդիականության պայմաններում (պատմության կարճ տևողություն) կանխագծել և (սկսել) իրագործել այնպիսի բարենորոգումներ, որոնց արդյունքները պատկանում են ապագային (պատմության երկար տևողություն): Նման ընթռնմամբ արդ մեկնաբանվում են հումանիտար գիտության տարբեր բնագավառի հիմնահարցեր:

Հետագա շարադրանքում այս երկու տեսությունների համադրությամբ մենք կփորձենք լուսաբանել քաղաքակրթական անցումային շրջափոփերի ռուսական և թուրքական տարատեսակները: Պատրաստվում ենք հատուկ կանգ առնել հայոց փորձառության վրա՝ ձեռնարկված 1920-1930-ական թվականներին: Այս լույսով վերադառնալով Աստանային, ինչպես նշել ենք, կփորձենք հնարավորինս վերհիմնաստավորել նրա քաղաքակրթական հեռանկարը:

ա. Ռուսական փորձառությունը. Պետերբուրգ

Քաղաքակրթական ինքնանորացման ռուսական փորձառությունը կապվում է Պետրոս Առաջինի (1689–1725 թթ.) հասարակաշինական գործունեության հետ, որի կենտրոնատեղին դարձավ Պետերբուրգը: 1712 թվականին մայրաքաղաք հռչակված այս ֆիննական բնակատեղին արագ քայլերով սկսեց վերածվել եվրոպական տիպի քաղաքի՝ ուղիղ ճառագայթով ձգվող փողոցների և պողոտաների համացանց՝ սևեռված Նևսկի պողոտայի վրա: Գրանիտապատ նույնքան ուղղագիծ ջրանցքներ, կամուրջներ²⁹⁰:

Բազմահարկ տներ, անտառախիտ պուրակներ, այգիներ: Դրանց վրա Պետրոսի ժամանակ և նրանից հետո աշխատել են եվրոպական (հիմնականում իտալացի) ճարտարապետներ՝ Զ. Կվարենգին, Ա. Ռինալդին, Յ. Շնեդելը, Դ. Տրեզինին, Ա. Ռաստրելին, Կ. Ռոսսին և այլք: Թե՛ կայսրը, թե՛ իր շրջապատը հասկանում էին իրենց ձեռնարկի կարևորությունն ու վեհությունը՝ տալով Պետերբուրգին գերադրական

²⁹⁰ Մետաֆիզիկական մոտեցմամբ Ա. Ստեփանյանն ու Տ. Սիմյանը Սանկտ Պետերբուրգը համարում են ջրի կամ կաթիլի տարերքի ծնունդ: Տե՛ս Степанян А. А., Симян Т. С., Ереван как семиотический текст (опыт реконструкции «начала» и «конца» проспекта Маштоца) Критика и семиотика, вып. 16, 2012. с. 8.

պատվանուններ՝ «Նոր Հռոմ», «Նոր Երուսաղեմ», «Հյուսիսային Վենետիկ», «Հյուսիսային Պալմիրա», «Ավետյաց երկիր»²⁹¹: Խորքային առումով դրանք նշանային ցուցիչներ էին, որոնք պարունակում էին կայուն գաղափարական կարծրատիպեր և գործողութենական խթաններ:

Այդուհանդերձ, սահմանափակ է Պետերբուրգի «պլաստիկ հիշողությունը». աստ քացակայում են առասպելաբանական և (անգամ) մոսկովյան շրջանի հերոսների և գործիչների արձանները: Բացառություն է միայն Ալեքսանդր Նևսկին, որին նվիրված պողոտա կա և հուշարձան: Մնացած հերոսները զուտ պետերբուրգյան դարաշրջանից են՝ ինքը Պետրոսը՝ Սենատի հրապարակում (Պղնձե հեծյալ), Եկատերինան իր ընտրախավով՝ Նևսկի պողոտայում, Ալեքսանդր 1-ինը՝ Դվորցովայա հրապարակում (Ալեքսանդրյան հուշակոթող), Ալեքսանդր 3-ը՝ Զնամենսկայա հրապարակում: Կան նաև Ռոմանովների (ընդհանրական հերոս) շիրմաքարերը Պետրոպավլովյան դղյակում: Արձանների մի խումբ էլ նվիրված է ականավոր զորավարներին՝ Ա. Սուվորովին՝ Մարսյան հրապարակում, Մ. Ի. Կուտուզովին և Մ. Բ. Բարկլայ դե Տոլին՝ Նևսկի պողոտայում (Կազանսկի տաճարի հրապարակ):

Սակայն Պետրոսի հասարակական փորձառության առարկան ողջ ռուս ժողովուրդը չէր: Նա խնդիր չունեւ միջնադարյան այդ զանգվածից նորդարյա ազգ ձևավորելու, ուստի չէր էլ մտածում ճորտատիրության վերացման մասին: Նրա առաջնահերթ խնդիրն էր ձևավորել նոր ընտրախավ՝ ըստ եվրոպական կրթական ստանդարտների: Այդ մտահոգությամբ նա հիմք դրեց նոր կրթահամալիրների՝ սկսած գիմնազիաներից մինչև լեռնարդյունաբերության, ճարտարագիտության, ռազմական, նավագնացության բարձրագույն դպրոցներ: Մահվանից քիչ առաջ նա ստորագրեց հրամանագիր Կայսերական Գիտությունների Ակադեմիայի ստեղծման մասին:

Պետրոսն արմատականորեն փոխեց պետական կառավարման համակարգը և գործադիր իշխանության գործառույթը բաժանեց 12 կոլեգիաների միջև: Դրանց թիվը 1718 թվականին իջեցվեց 9-ի. Արտաքին գործոց, Ռազմական, Ծովային, Պետական եկամուտների, Արդարադատության, Արդյունաբերության, Պետական վերահսկողության և այլն: Դրանցից վեր կանգնած էր Սենատը՝ պետական խորհուրդը,

²⁹¹ **St' u, Woodworth B., Richards C., Bloom H.**, St. Petersburg, New York: Infobase Publishing, 2005, p. 13.

որը կայսերը կից գերագույն խորհրդակցական մարմինն էր և նախապատրաստում էր նրա բոլոր կարևոր որոշումները: Անդամներն ընտրվում էին ըստ կայսեր հայեցողության և պատասխանատու էին նրա առջև:

Հատուկ կայսերական հրովարտակով 1721 թվականին լուծարվեց Ռուսական եկեղեցու պատրիարքությունը և ստեղծվեց Հոգևոր գործերի կոլեգիան կամ Սրբազան սինոդը՝ իր նախագահով, տեղապահներով և աշխատակազմով: Այլորեն՝ հոգևոր իշխանության նկատմամբ Ռուսաստանում հաստատվեց կայսերական իշխանության բացարձակ վերահսկողությունը: Հոգևոր դասի ներկայացուցիչներն այժմ նույնացվում էին պետական մյուս պաշտոնյաներին:

Պետրոսի ջանքերով Ռուսաստանում ամրապնդվեց պաշտոնական ազնվականության (*служилое дворянство*) հասարակական դիրքը և իրավական կարգավիճակը: Այն եկավ փոխարինելու տոհմիկ ավագանուն և սկսեց կազմել պետական ապարատի հիմքը, նաև՝ բանակի և նավատորմի, որոնք համալրվեցին զենքի արդիական տեսակներով և համապատասխան սպայակազմով:

Այս կերպ սկսեց ձևավորվել նոր ընտրախավ, որն իր բարեկեցությամբ պարտական էր պետությանը և անձամբ կայսրին: Նրա շուրջը համախմբվեցին հասարակության տարբեր խավերից սերող մարդիկ՝ Ֆ. Յ. Լեֆորտ, Ֆ. Մ. Ապրակսին, Ա. Դ. Մենշիկով, Պ. Պ Շաֆիրով, Ա. Մ. Յագուժինսկի և բազում այլք: Ընտրախավի ազդեցության և իշխանության հիմքը գվարդիական Սեմյոնովյան և Պրեոբրաժևսկյան գնդերն էին՝ ստեղծված դեռ պատանի Պետրոսի ջանքերով:

Աստիճանաբար ձևավորվում էր Պետերբուրգի պատկերը: Այն կառավարող ազնվականության միապետական հանրապետություն էր, որն ապրում էր մեկուսի և հրամանների ուղղմաքաղաքական ուղղահայացով էր ներազդում Ռուսական կայսրության կյանքի վրա: Պետերբուրգի թատերայնացված միջավայրում *փորձարկվում* էին եվրոպական ճաշակը և ճարտարապետությունը, կառավարման կարգը և մտածելակերպը²⁹², նաև՝ հագուստը և առօրեական բարքերը՝ հրաժարում մորուքից, կոմզոլ, վերնաշապիկ, տաբատ, պիջակ, երկարաճիտ կոշիկներ և այլն:

²⁹² **Топоров В. Н.**, Петербург и “петербургский текст” русской литературы (введение в тему), Избранное, Москва, 1995, с. 268.

Հանազան խթաններով դանդաղ տարածվում է կայսրության այլ քաղաքներ՝ Մոսկվա, Կիև, Կազան, իսկ ապա նաև՝ Հելսինկի, Թիֆլիս, Բաքու:

Այդուհանդերձ, Պետերբուրգը չէր շտապում բարեփոխել Ռուսաստանի հասարակական կարգը: Եկատերինա 2-րդի ժամանակներից ի վեր սկսեց ձևավորվել ընտրախավի շեշտված էգոիզմը: Եվ միայն Ալեքսանդր 2-րդի օրոք (1855-1881 թթ.) ձեռնարկվեցին կտրուկ փոփոխություններ, որոնք երբեմն բնութագրում են իբրև «հեղափոխություն վերից»²⁹³: Բայց ժամանակն արդեն անդառնալիորեն կորսված էր. Ռուսաստանին սպասում էին պատերազմներ, հասարակական ցնցումներ, հեղափոխություններ, որոնք ի չիք դարձրին նրա բնականոն զարգացման հեռանկարը:

բ. Թուրքական փորձառությունը. Անկարա

Անկարայի՝ մայրաքաղաք դառնալու հանգամանքը կապվում է Առաջին աշխարհամարտի թոհուբոհի հետ: Օսմանյան կայսրությունը, չդիմանալով պատերազմի ծանր փորձություններին, փլուզվեց: Փլուզումը համակարգային էր, իսկ կառավարող վերնախավը փորձեց իրադրությունը փրկել ներքաղաքական ագրեսիայի միջոցով՝ թշմանիներ փնտրելով իր (հատկապես քրիստոնյա) հպատակների շրջանում: Դա ճանապարհ բացեց հայոց ցեղասպանության համար:

1918 հոկտեմբեր 27-ին Մուդրոսի զինադադարով Օսմանյան կայսրությունը ճանաչեց իր պարտությունը և դուրս եկավ պատերազմից: Նոյեմբերին Ստամբուլը ռազմակալվեց Անտանտի դաշինքի կողմից: Ազգային այս ստորացման պայմաններում բանակի սպայության մի մասը Մուստաֆա Բենալի գլխավորությամբ որոշեց չենթարկվել օկուպացիոն ռեժիմին և ծավալել միլլի (ժողովրդական) շարժումը: 1919 թվականին կայացած Էրզրումի և Սվազի Արևելյան 6 վիլայեթների համագումարները շարժմանը տվեցին հստակ գաղափարական հենք և հիերարխիկ կառույց: Վերահաստատվեցին բանակային կառույցը և կարգապահությունը: 1919 թվականի դեկտեմբերի 27-ին քեմալական զորքերը մտան Անկարա և աստ սկսեցին կազմավորել իրենց պետական մարմինները: 1920 թվականի ապրիլի 23-ին բացվեց Ազգային Մեծ

²⁹³ Эйдельман Н. Я., Революция сверху, ч. 2, Москва, 1989, с. 48- 52.

ժողովը, որն էլ կազմավորեց կառավարություն Քեմալի գլխավորությամբ²⁹⁴: Նա այժմ ներկայանում էր իբրև ազգային քարիզմատիկ հերոս՝ օժտված անսահման լիազորություններով:

Քեմալն սկսեց ճկուն կերպով խուսանավել Խորհրդային Ռուսաստանի և Անտանտի միջև՝ համոզելով առաջինին, թե սոցիալիզմ է տարածում Արևելքում, իսկ երկրորդին՝ թե առանց Թուրքիայի Արևելքում հնարավոր չէ կայուն խաղաղություն: Երկուսն էլ հավատացին կամ ձևացրին, թե հավատում են: Եվ երկու կողմից էլ ստանալով զինական օգնություն՝ քեմալականները զենքն ուղղեցին «իմպերիալիզմի գործակալներ» Հայաստանի և Հունաստանի դեմ: Հարդյունս փլուզվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, երկիրը խորհրդայնացվեց 1920 թվականի դեկտեմբերի 1-ին: Իսկ հույները, որոնց բանակը հասել էր Անկարայի մատույցներին, ջախջախիչ պարտության մատնվեցին 1922 թվականի օգոստոսի 10-ին: Քեմալն ու իր շրջապատը գծեցին արդի Թուրքիայի սահմանները և հասան այն բանին, որ Լոզանի համաժողովը (նոյեմբեր 1922–հուլիս 1923 թթ.) հաստատագրեց դա: 1923 հոկտեմբերի 29-ին Թուրքիան հռչակվեց հանրապետություն, և Մուստաֆա Քեմալն էլ ընտրվեց նրա նախագահ (1923–1938 թթ.):

Տակավին Սվազի համագումարի ընթացքում սկսեց ձևավորվել Ազգային-հանրապետական կուսակցության կորիզը, որն այս տպավորիչ ձեռքբերումների հիմնական կազմակերպիչն էր: 1923 հոկտեմբերի 29-ին այն ինքնահռչակվեց իբրև քաղաքական կուսակցություն: Աստ Քեմալի շուրջ միավորված էին Թուրքիայի ապագա բոլոր խոշոր պետական գործիչները՝ Իսմեթ Ինոնյու, Ֆազի Չակմաք, Ջեմալ Բայար, Ադնան Մենդերես և այլք²⁹⁵:

Անկարան, որը հետամնաց գավառական քաղաք էր՝ առանց արդյունագործության, ճանապարհների ու տրանսպորտի, և էական դերակատարություն չէր ունեցել պատմության մեջ, Քեմալի կամքով և Ազգային Մեծ ժողովի օրինադրությամբ 1923 հոկտեմբերի 13-ին հռչակվեց Թուրքական Հանրապետության մայրաքաղաք:

²⁹⁴ Սաֆրաստյան Ռ., Մելքոնյան Ռ., Դումանյան Ա., Տեր-Մաթևոսյան Վ., Չակրյան Հ., Հովհաննիսյան Ա., Խմբ. Թուրքիայի Հանրապետության Պատմություն: Բուհական դասագիրք, Երևան: ԵՊՀ հրատ., 2014, էջ 48:

²⁹⁵ Սաֆրաստյան Ռ., և ուրիշ., նշվ. աշխ., էջ 69:

Անկարան նույնպես գոյացավ չգոյությունից՝ քաղաքակրթական ճեղքվածքի տոպոսում: Հարկ էր առաջին հերթին անցում ապահովել օսմանյան ամորֆ էթնիկ միջավայրից դեպի հստակ սահմանագծված թուրքական ինքնություն: Եվ մայրաքաղաքի տարածքն իր հստակ տրամաբանությամբ պետք է պայմաններ ստեղծեր այս պատմական անցման համար:

Ի տարբերություն արդի Ղազախստանի՝ երիտասարդ Թուրքական Հանրապետությունը չունեւ առատ նյութական հնարավորություններ լայնածավալ քաղաքաշինության համար: Սակայն այն, ինչ արվել է 1920–1930-ականներին, տպավորիչ է բոլոր առումներով: Շվեյցարացի ճարտարապետների խումբը Կարլ Լոշերի գլխավորությամբ մշակեց քաղաքի գլխավոր պլանը՝ նախատեսված 350 – 400 հազար ազգաբնակչության համար²⁹⁶: Կենտրոնում քանդակեցին կավե նեղ փողոցները, և կառուցվեցին ուղղաձիգ պողոտաներ՝ Հանրապետության, Անկախության, Ազգային միասնության: Հետագայում դրանց գումարվեցին նորերը: Դրանք էլ կազմեցին ճարտարապետական նորամուծության այն միջավայրը, որտեղ կառուցվեցին նախագահական նստավայրը, Ազգային ժողովի, կառավարության, Ռազմական նախարարության, Գլխավոր դատարանի, Ազգային բանկի շինությունները: Զուգահեռաբար սկսեցին կառուցվել մշակութային նշանակության մի շարք շինություններ՝ Անատոլիական քաղաքակրթությունների թանգարանը (1921 թ.), Անկարայի համալսարանը, Թուրքական լեզվաբանական ընկերությունը (1932 թ.), Թուրքական պատմագիտական ընկերությունը (1931 թ.), Օպերային ընկերությունը (1934 թ.), Ազգագրական թանգարանը (1930 թ.), Անկախության թանգարանը (1931 թ.) և այլն²⁹⁷: Մայրաքաղաքի ճարտարապետական անսամբլը պսակում է առաջին

²⁹⁶ **Kezer Z.**, Ankara in Capital Cities in the Aftermath of Empires: Planning in Central and Southeastern Europe, edited by Emily Gunzburger Makas and Tanja Darnljaniović Conley, London: Routledge, 2010, p. 126. Պետք է նշել նաև, որ եվրոպական գաղափարների տարածումը չէր սահմանափակվում միայն Անկարայի տարածքում: Աթաթուրքը թե Աթաթուրքը փորձ արեց նաև եվրոպական քաղաքային բովանդակություն ներդնել Ստամբուլում, որի նպատակով երկու անգամ հրավերեց ուղարկվեց Փարիզի գլխավոր ճարտարապետ Հենրի Փրոստին: Ստամբուլը, լինելով աշխարհագրորեն ավելի մոտ Եվրոպային, կարծես մի փոխաբերական կամուրջ լինեւ Եվրոպայի և նորաստեղծ Անկարայի միջև: Տե՛ս, **Bilsel C.**, Remodelling the Imperial Capital in the Early Republican Era: the Representation of History in Henri Prost's Planning of Istanbul, in Osmund J., Cimdina A., (Eds.) Power and Culture: Identity, Ideology, Representation, Pisa: University Press, 2007, pp. 98-99.

²⁹⁷ Քեմալ Աթաթուրքի ազգաշինական ծրագրերում կրթական, պատմագիտական և լեզվաբանական ոլորտների ազդեցության մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Սաֆրաստյան Ռ.**, և ուրիշ., նշվ. աշխ., էջեր 58-61:

նախագահի դամբարանը Խաղաղության պուրակում՝ կառուցված 1944–1953 թվականներին²⁹⁸:

Մոտավոր ներկայացմամբ այսպիսի իմաստանշանային միջավայրում Մուստաֆա Քեմալն ու իր ընտրախավը պետք է սկսեին պատմական այն արարը, որը կոչվում էր Թուրքական Հանրապետություն: Դրա հիմնական հերոս էր հռչակվում թուրքը, որը միաժամանակ և՛ էթնիկ պատկանելության, և՛ քաղաքացիության ցուցիչ էր: Մնացած բոլոր տարբերությունները պարզապես անտեսվում էին²⁹⁹:

Այս շատ առումներով վերացական սոցիալական էակի կայացման համար նրան զգուշորեն զրկում էին հիշողությունից, որը հիմնված էր սուլթանության, խալիֆայության և իսլամի հիմնադրադարձների վրա: Խալիֆայության լուծարմամբ իսլամական եկեղեցու վարույթից արտառում էին արդարադատության ողջ համակարգը. փակվեցին շարիաթի դատարանները: 1926 թվականին ընդունվեց քաղաքացիական կոդեքս՝ կառուցված եվրոպական (հիմնականում շվեյցարական) իրավունքի վրա³⁰⁰: Վերացվեց կրթական հաստատությունների նկատմամբ իսլամի վերահսկողությունը: Այն դարձավ աշխարհիկ՝ ենթակա Կրթության նախարարության ղեկավարությանը: 1928 թվականին Թուրքիան հրաժարվեց արաբական այբուբենից. հատուկ կազմված հանձնաժողովը լատիներենի հիմամբ մշակեց թուրքական այբուբեն: Նույն թվականին ստեղծված Թուրք լեզվաբանների միությունն առաջադրանք ստացավ մաքրելու թուրքերենը արաբերենի ազդեցությունից. սա մի երկարատև քրտնաջան աշխատանք էր, զի թուրքերենը չունեւ արդիական սեմանտիկ հնարավորություններ³⁰¹:

1925–1927 թվականներին նախագահի նախաձեռնությամբ Ազգային Մեծ ժողովը որոշումներ ընդունեց երկաթուղու, բանկերի, խոշոր ձեռնարկությունների ազգայնացման վերաբերյալ³⁰²: Հատկապես նշանակալից էր Ազգային կենտրոնական

²⁹⁸ **Wilson Ch. S.**, *Beyond Anitkabir: The Funerary Architecture of Atatürk: The Construction and Maintenance of National Memory*, New York: Routledge, 2016, p. 65.

²⁹⁹ Միանգամայն ակնհայտ է, որ բազմազգ և բազմամշակույթ Ստամբուլը, որտեղ պատմականորեն շեշտված են բոլոր արժեքային տարբերությունները, չէր կարող համապատասխանել նման դերակատարությանը:

³⁰⁰ **Սաֆրաստյան Ռ.**, և ուրիշ., նշվ. աշխ., էջ 55:

³⁰¹ **Նույն տեղում**, էջ 58:

³⁰² Բանկերի և մանավանդ ապահովագրական ընկերությունների միջոցների ազգայնացման ընթացքում քեմալական կառավարությունը յուրացրեց հայերին պատկանող միջոցները: Մոտավոր հաշվարկներով (ըստ արդի դրամական կուրսի) դրանք կազմում էին միլիարդներ: Տե՛ս **Աստույան Ա.**, Հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում (1914–1923 թթ.), Պատմա-բանասիրական հանդես, 2013, № 3, էջ 32:

բանկի դերակատարությունը: Տեղական և օտարերկրյա ներդրումների շնորհիվ՝ այն անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցներ հաթայթեց արդյունաբերության ճյուղերի գործարկման համար՝ մետաղաձուլություն, քիմիական արդյունաբերություն, մեքենաշինություն, գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակություն, մետաքսագործություն, մանածագործություն և այլն:

Նույն ժամանակաշրջանում էական տեղաշարժեր արձանագրվեցին գյուղատնտեսության մեջ. պետականացվեցին սուլթանական ընտանիքին, իսլամական կազմակերպություններին և խոշոր ավատատերերին պատկանող հողային տիրույթները և մանր հողակտորներով օգտագործման իրավունքով հանձնվեցին հողագուրկ գյուղացիներին: Շուրջ 13 միլիոն գյուղացիներ ստացան հող և պետական փոքր վարկերով սկսեցին կազմակերպել ագարակային տնտեսություններ³⁰³:

Բարենորոգումները վերաբերում էին նաև ընտանեկան-առօրեական կյանքին. 1926-1934 թվականներին անցկացվեցին օրենքներ, որոնք արգելում էին բազմակնությունը, մտցվեց ընտրական իրավունք՝ տղամարդկանց և կանանց իրավահավասարության սկզբունքով: Բացվեցին լիկկայաններ՝ արմատախիլ անելու անգրագիտությունը տարեց մարդկանց շրջանում: Արգելվեցին տղամարդկանց մորուքը և ֆեսը: Մտցվեցին ազգանուններ: Հաստատվեց համապետական ժամանակի ստանդարտը՝ համահունչ համաշխարհային ժամանակին:

Վերացական թուրքը, Անկարայի վերացական-ստանդարտ ճարտարապետական համալիրը, շեշտված արևմտյան կրթական, իրավաքաղաքական, տնտեսական, առօրեական-կենցաղային միջավայրը դրական խթաններ էին համակեցական կյանքի նոր տեսլականի մշակման և կիրարկման համար: Եվ Թուրքիայի շատ քաղաքային և գյուղական համայնքներում (բացառությամբ Ստամբուլի) կրկնօրինակում էին Անկարայում մշակված ստանդարտները՝ համոզված, որ դրանք են արտահայտում ճշմարիտ ազգային արժեքները³⁰⁴:

Սակայն վաղ թե ուշ վերացական քաղաքացու թիկունքում պետք է երևային նաև քուրդը, ալևին, թյուրքմենը, արաբը, ասորին, հույնը, հայը, բուլղարը և այլք: Պետք է

³⁰³ Պետականացված հողերի մեջ զգալի տոկոս էին կազմում, այսպես կոչված, լքյալ տարածքները: Դրանք նախկինում պատկանում էին հիմնականում հայերին և հույներին: Տե՛ս **Աստոյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 30:

³⁰⁴ **Kezer Z.**, նշվ. աշխ., էջ 124:

ակներև դառնար իսլամի ավանդույթներից հրաժարվելու հակառակ երեսը՝ անհանդուրժողականություն, ծայրահեղականություն, մեկուսացում: Ուստի կարելի է պնդել, որ այսօր Աթաթյուրքի ներմուծած «Անկարայի խթանը» արդեն սպառվել է: Թուրքիային անհրաժեշտ է աշխարհին մասնակցելու մի նոր տեսլական:

գ. Այլ քաղաքակրթական զուգահեռներ

Անցումային հասարակություններում մայրաքաղաքների դերակատարությունն ուսումնասիրելիս հետազոտողները հաճախ անդրադառնում են նաև բրազիլական փորձառությանը: Իր հինգհարյուրամյա պատմության ընթացքում այս երկիրը փոխել է երեք մայրաքաղաք: Երեք արմատական փոփոխություններն էլ հետազոտողները տեղադրում են քաղաքակրթական ճեղքվածքների տոպոսներում: Առաջին մայրաքաղաքը Սալվադորն էր (1549–1763 թթ.)՝ հիմնված գաղութային-կաթոլիկ դիսկուրսի և ճարտարապետական էսթետիկայի վրա, որոնք կրկնում էին Լիսաբոնի նախօրինակը: Երկրորդը՝ Ռիո դե Ժանեյրոն (1763–1960 թթ.), նախապատրաստեց և նշանավորեց Բրազիլիայի պատմության արմատական շրջադարձերը՝ անկախություն (1822 թ.), հանրապետության հռչակում (1889 թ.), արդյունաբերական բուռն զարգացում 20-րդ դարում: Երրորդը Բրազիլիան է՝ համանուն երկրին, հիմնադրված 1960 թվականին երկրի կենտրոնական շրջանում: Նոր մայրաքաղաքն ընկալվում է իբրև բրազիլական նոր պետականության՝ Բրազիլիայի Դաշնային Հանրապետության և ազգային ինքնության կերտման նոր կենտրոն³⁰⁵:

Ճարտարապետներ Լուսիո Կոստան, Օսկար Նիեմերը և Ռոբերտո Մարքսը ստեղծել են արդիական քաղաքի օրինակելի հարացույց՝ ըստ սիմբիոտիկ սկզբունքի, որում խիստ արտահայտված էին եվրոպական գաղափարները³⁰⁶: Աստ մարդը, համակեցական միջավայրը և բնությունը գտնվում են հավասարակշիռ վիճակում: Մայրաքաղաքի կենտրոնը կազմում են նախագահական նստավայրը, Խորհրդարանը և Գերագույն դատարանը՝ շրջապատված պուրակներով, լճակներով, ծառուղիներով: Կենտրոնը շրջապատված է երեք թաղամասերով՝ Հյուրանոցային, Բանկային և

³⁰⁵ **Chilcote R. H.**, *Intellectuals and the Search for National Identity in Twentieth-Century Brazil*, New York: Cambridge University Press, 2014, p. 206.

³⁰⁶ **Almandoz A.**, Introduction, in Almandoz A., (Ed.) *Planning Latin America's Capital Cities 1850-1950*, Routledge, 2013, p. 2.

Դեսպանատնային: Դա բուն քաղաքն է, որի ճարտարապետական լուծումները որոշ առումներով կրկնում են եվրոպական այնպիսի մայրաքաղաքների, ինչպիսիք են Լոնդոնը կամ Փարիզը³⁰⁷:

Սակայն այս իդեալական հատվածը մտնում է ավելի ընդարձակ քաղաքային համալիրի մեջ՝ բաղկացած 27 շրջաններից, ուր բնակվում է շուրջ 2.5 միլիոն մարդ: Նրանք ներկայացնում են երկրի ազգաբնակչության համապատկերը՝ պորտուգալացիներ, ամերիկացի տեղաբնիկներ, սևամորթներ, իսպանացիներ, գերմանացիներ և այլք: Մայրաքաղաքի միասնական իմաստանշանային տարածքում նրանք կազմում են մեկ բազումի այն համաչափությունը, որ կոչվում է բրազիլացի:

Մայրաքաղաք-քաղաքակրթական նորացում գիտախնդրի ուսումնասիրողները, որպես կանոն, շրջանցում են 1920 – 1930-ականների հայոց փորձառությունը: Մինչդեռ այն, կարծում ենք, համապատմական կարևորություն ունի:

Երևանը նույնպես պատմության համատեքստում հայտնվեց չգոյությունից՝ հանկարծ: Մինչ այդ կավաշեն գավառական քաղաք էր Ռուսական կայսրության հարավում, ուներ 30 000 ազգաբնակչություն: Պատմական հանգամանքների բերումով ճանաչվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետության մայրաքաղաք (1918 թ. հուլիսի 4):

Պահն արտակարգ ծանր էր՝ ցեղասպանություն, սով, հիվանդություններ, գաղթականներ, որբեր: Գումարած՝ տնտեսական փլուզում, շրջափակում, պատերազմ: Սակայն կառավարող և մտավոր ընտրանին մշակում էր ազգային վերածննդի ծրագրեր: Եվ մայրաքաղաք Երևանը դրանց կիզակետում էր: Առաջին Հանրապետությունն անկեց բոլշևիկաքեմալական արքանում (1920 թ. դեկտեմբերի 1):

Իշխանության եկան հայ բոլշևիկները, որոնք նախապես վարում էին բռնության և հակաժողովրդական տեռորի քաղաքականություն: Դա էլ ծնեց համաժողովրդական ապստամբություն, որը ճնշվեց: Բայց նոր վարչակազմն առժամանակ փոխեց իր քաղաքականությունը: Իբրև ժողկոմխորհի նախագահ (վարչապետ)՝ Հայաստան գործուղվեց նշանավոր կուսակցական գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը (1886–1925 թթ.), որը նեպ-ի գործառնամբ երկրին բերեց խաղաղություն և զարգացման հեռանկար: Ազգային վերածննդի գաղափարը նորից ստացավ հրատապություն: Վարչապետի

³⁰⁷ **Pereira, M. da S.**, The Time of the Capitals: Rio de Janeiro and Sao Paulo: Words, Actors and Plans, in Almandoz A., (Ed.) Planning Latin America's Capital Cities 1850-1950, Routledge, 2013, pp. 75-76.

հրավերով հայրենադարձվեցին բազում հայ նշանավոր մտավորականներ՝ Ալեքսանդր Սպենդիարյան, Կոնստանտին Սարաջև, Հրաչյա Աճառյան, Մարտիրոս Սարյան, Արա Սարգսյան, Ռոմանոս Մելիքյան, Հակոբ Կոջոյան:

Մինչ ստալինյան բռնությունները, մտավորականության հայրենադարձության նոր ալիքներ են եղել: Այնքան զգալի էր մտավորականության ներկայությունը Երևանում, որ խոշորագույն գրող և մտածող Մարիետա Շահինյանն այն համեմատել է Գյոթեի դարաշրջանի Վայմարին³⁰⁸: Նկատի ունեւր մտավորականության ստեղծագործ ճիգը՝ վերականգնելու կորուսյալ հայրենիքի պատկերը նրա պահպանված մեկ տասնորդական հատվածում: Վերականգնել՝ չնայած կոմունիստական գաղափարախոսական կաղապարներին:

Հայրենադարձ մտավորականության առաջին ալիքի խոշորագույն ներկայացուցիչներից էր Ալեքսանդր Թամանյանը (1878-1936 թթ.)՝ Պետերբուրգի Արվեստների Կայսերական ակադեմիայի նախկին փոխնահագահը, Արքայական տան գլխավոր ճարտարապետը:

Կառավարության պատվերով նա 1923 թվականին մշակեց Երևանի գլխավոր հատակագիծը՝ նախատեսված 150 հազար ազգաբնակչության համար³⁰⁹: Այն կառուցված էր երկու ճարտարապետական հղացքների համադրությամբ՝ քաղաք-այգի և ֆունկցիոնալ քաղաք՝ վարչական, մշակութային, բուհական, թանգարանային և արդյունաբերական ենթակառուցվածքով³¹⁰: Համակենտրոն երեք շրջանակ՝ հատված երկու հիմնական ճառագայթ-պողոտաներով՝ Հյուսիսային և Կենտրոնական, որոնք պսակվում էին երկու կարևորագույն շինություններով՝ Կառավարության տուն և Ժողտուն (ապագա Ֆիլհարմոնիայի և Օպերայի ու թատրոնի շենքը)³¹¹: Ե՛վ այգիները, և՛ փողոցները կառուցվելու էին ռացիոնալ ապացուցելիության և թափանցիկ ընթեռնելիության սկզբունքով: Գավառական քաղաքի իռացիոնալությունը ժխտվում էր

³⁰⁸ Шагинян М. С., Путешествие по Советской Армении, Москва, изд. Художественной Литературы, 1957, с. 47.

³⁰⁹ «Մայրաքաղաք – քաղաքակրթական ինքնանորացում» երկույթը ունեցել է կայուն ավանդույթներ հընթացս հայոց պատմության՝ սկսած Արտաշատից մինչև Անի: Տե՛ս Ստեփանյան Ա., Ինքնության քաղաքակրթական չափումը (Նախնական դատողություններ), Պատմության հետազոծ. Գործք, Գրույթ, Իմաստ, Երևան, Փրինթինֆո, 2014, էջեր 27- 28 :

³¹⁰ Steu, Howard E., Garden Cities of To-Morrow, ed. Osborn F. J., London: Routledge, 2013.

³¹¹ Ժողտան նախագիծն 1937-ին արժանացել է Փարիզում կայացած միջազգային ցուցահանդեսի գլխավոր մրցանակին:

մեկընդմիշտ: Եվ դա ճանապարհ էր հարթում հիշողության համար, որի շուրջ կարող էր միավորվել համայն հայությունը:

Սակայն բռնատիրության պայմաններում ազգային հիշողությունը չէր քաջալերվում: Քաղաքի համաժիրում անցյալի հերոսների համար չկային իմաստանշանային տարածքներ. դրանք կարող էին զբաղեցնել միայն կոմունիստական աստվածախմբի անդամները՝ Լենին, Ստալին, Շահումյան: Միակ բացառությունը Խաչատուր Աբովյանն էր՝ լուսավորիչ, որին վերագրվում էր «անվերապահ ու անսահման ռուսասիրություն»³¹²:

Թամանյանն այս բացը լրացրեց նորարարական ճանապարհով. իր յուրաքանչյուր կառույց նա ստեղծում էր միջնադարյան հայկական (Անի) և արդի (դասական և եվրոպական) ճարտարապետության համաչափ համադրությամբ՝ մոնումենտալ ձևեր, կամարներ, քիվեր, խոյակներ: Եղիշե Չարենցի գեղագիտական բանաձևով՝ **«Նա տեսել է երևի արևային մի քաղաք»**³¹³:

Այս կերպ Երևանը ներկայանում էր իբրև մտահոգևոր ճանապարհորդություն հայկականից դեպի համաշխարհայինը և հակառակը: Սփյուռքայնացված ազգի համար Երևանը դառնալու էր սևեռումի իդեալական կետ: Այս իմաստային դաշտի վրա իշխելու էր Երևանի բնական «հուշակոթողը»՝ Արարատ լեռը, որը Մարտիրոս Սարյանի ձեռամբ արդեն պատկերված էր Խորհրդային Հայաստանի գերբի վրա:

1934 թվականին Թամանյանին պատվիրվեց կազմել Երևանի նոր գլխավոր հատակագիծը՝ նախատեսված 500 հազար ազգաբնակչության համար, բայց նա չհասցրեց գործն ավարտին հասցնել: Հետագա 20-30 տարիներին դա շարունակեցին նրա դպրոցի ներկայացուցիչները՝ Մարկ Գրիգորյանը, Գևորգ Քոչարը, Սամվել Սաֆարյանը, Միքայել Մազմանյանը, Գևորգ Թամանյանը և այլք:

³¹² Նրան հետագայում միանալու է Սասունցի Դավիթը՝ պիտակավորված իբրև «անսահման ազատասեր և հայրենասեր»:

³¹³ **Չարենց Ե.**, Ակադեմիկոս Թամանյանի անմահ հիշատակին: [Բանաստեղծ.] / Եղիշե Չարենց // Եթեր.2009, 14 մայիսի, էջ 22: Եղիշե Չարենցի սույն աշխատությունը տպագրվել է 1936 թվականի փետրվարի 23-ին՝ ճարտարապետ Թամանյանի մահից օրեր անց: Հավանաբար Չարենցի աշխատանքի վրա նաև ազդեցություն է թողել Կամպանելլայի «Արևի Քաղաք» աշխատությունը: Տե՛ս նաև՝ **Campanella T.**, The City of the Sun: A Poetical Dialogue, trans. Daniel J. Donno, Berkeley: University of California Press, 1981.

դ. Սեմանյիկ հարադրություններ

Վերը քննության առնված մայրաքաղաքային բոլոր տարակերպերը ծնունդ էին ճեղքված քաղաքակրթական միջավայրերի և նպատակ ունեին ձևավորելու ուտոպիկ-բանական ճարտարապետական միջավայրեր ինքնության նոր հարացույցերի ձևավորման համար:

Սանկտ Պետերբուրգ (1712 թ.). ձևավորվեց իբրև ընտրախավի միապետական հանրապետություն, որ պետք է ապահովեր անցում միջնադարից դեպի նոր դարաշրջան: Նպաստեց եվրոպական նորագույն նվաճումների ներմուծմանը հետամնաց Ռուսաստան, սակայն ինքնաբավ էր և անտարբեր հասարակության խորքային վերակառուցման հիմնախնդրի նկատմամբ: Ռուսաստանը դեռ երկար մնալու էր ճորտատիրական երկիր:

Անկարա (1923 թ.). խնդիր ուներ ապահովելու անցումը Օսմանյան կայսրությունից դեպի Թուրքիայի Հանրապետություն, միջնադարից արդիականություն: Անկարայի նախագծի հեղինակը Մուստաֆա Քեմալի ինքնիշխանական ընտրախավն էր: Նպատակն էր պայմանական քաղաքային միջավայրում մշակել պայմանական թուրքի հավաքական կերպարը՝ ըստ արևմտյան իրավաքաղաքական և մշակութային հարացույցերի: Նախագիծը լուծեց քաղաքակրթական միջնաժամկետ խնդիրներ, բայց արդ կանգնած է ճգնաժամի առաջ:

Բրազիլիա (1960 թ.). ստեղծվել է ազատական-հանրապետական գաղափարների հիմամբ: Ճարտարապետական միջավայրը դիքտոմիկ է՝ էլիտար կենտրոն և էլիտար ծայրամաս: Սիմբիոտիկ սկզբունքի կիրարկմամբ ստեղծվել է հազվագյուտ համաչափություն ճարտարապետական կառույցների, քաղաքային համայնքի և բնության միջև: Սոցիալական նախագիծը նպատակաուղղված է ձևավորելու ազգային ինքնության նոր հարացույց՝ ըստ մեկ բազումի համաչափության: Այսինքն՝ միավորում, որ հաշվի է առնում յուրաքանչյուրի (հասարակախմբեր, էթնիկ-կրոնական միավորներ, անհատներ) առանձնահատկությունները: Այլ ձևակերպմամբ դա սահմանվում է իբրև նորօրյա ազատության ճարտարապետական միջավայր: Հավելենք, որ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն Բրազիլիան ճանաչել է «Մարդկության հոգևոր ժառանգության հուշարձան»:

Երևան (1923 թ.). Խնդիր ուներ ապահովելու հայոց քաղաքակրթական անցումը այն ճեղքվածքի վրայով, որ գոյացել էր գաղութային հետամնացության և եղեռնի հետևանքով: Խորհրդային ժամանակաշրջանի նյութական սուղ պայմաններում պետք էր ստեղծել ճարտարապետական ուտոպիկ մի տարածք՝ միավորելու միջնադարյան հայկականը և արդիական արևմուտքը: Դրանց հոգևոր կրողը պետք է դառնար նոր հայը՝ ունակ հաղթահարելու քաղաքական, մշակութային և առօրեական կյանքի բոլոր տարասեռությունները և վերագտնելու իր միասնությունը պատմական հայրենիքի մեկ տասնորդական հատվածում:

Աստանա (1998 թ.). ստեղծվել է ըստ Նազարբանկի և իր ընտրախավի քաղաքակրթական ինքնարարումի նախագծի: Նյութական նախապայմանները հույժ նպաստավոր էին՝ պայմանավորված առաջին հերթին նավթագազադուլարների առատ հոսքով: Անբարենպաստ էին էթնիկ, ընկերային և մշակութային նախապայմանները. վտանգված էին ղազախների միացյալ էթնիկ գիտակցությունը, պատմական հիշողությունը, կրոնը և լեզուն: Աստանան, օգտագործելով համաշխարհային փորձառությունը, պետք է պատասխաններ մշակեր այս մարտահրավերներին՝ կառուցված ղազախի նոր (շատ առումներով ուտոպիական) պատկերի վրա: Այդ պատկերը խիստ տարբեր էր Պետերբուրգի արևմտականացած ազնվականի, Անկարայի պայմանական (և էլի անհարկի արևմտականացված) թուրքի, Բրազիլիայի տարադեմ ազգային-աշխարհաքաղաքացու, Երևանի աշխարհասփյուռ-ազգային պատկերներից: Նրա խնդիրն է առանց ավելորդ զգացումայնության հավասարակշռել նախկին մետրոպոլիան և գաղութը, իսլամը և քրիստոնեությունը, ազգային հիշողությունը և արդիականությունը, թույլ զարգացած ղազախերենը և աշխարհի զարգացած լեզուները (ռուսերեն, անգլերեն), թյուրքական ունիվերսալիզմը և ղազախական լոկալիզմը, ազգային դիքտոմիան և բացարձակ միավորման ուտոպիան: Ի գործում է Աստանան իրագործելու իր հանձնառած քաղաքակրթական առաքելությունը: Հարցի պատասխանի ակնկալությամբ հարկ է ձևակերպել մեկ այլ կարևոր հարց ևս՝ կապված է նոր մայրաքաղաքի բախտը միայն անձնիշխանական կառավարման համակարգի հետ, թե՞ դրա խթանի մարման պարագայում այն կրկին կհեռանա դեպի քաղաքակրթական չգոյություն:

Եզրակացություններ

ԽՍՀՄ փլուզումն առաջ բերեց խորագույն տեղաշարժեր նրա էթնոպետական սուբյեկտների ինչպես ներքաղաքական, այնպես էլ աշխարհաքաղաքական միջավայրերում: Տեղաշարժերը բազմազան են և, ըստ տարածաշրջանների, ունեն իրենց առանձնահատկությունները: Այս առումով կարևոր է Կենտրոնական Ասիայի պատմական փորձառությունը, որտեղ ներհանրության (տնտեսական, քաղաքական, գաղափարախոսական, մշակութային) հիմնախնդիրներն ուղեկցվում են ազգաշինական աննախընթաց ծրագրերով: Դրանք իրագործվում են (տեղական ավանդույթներին և մտածելակերպին հարիր) անձնիշխանական վարչակարգերի նպատակամետ գործողությունների շնորհիվ: Մի գործընթաց, որն իր առավել ցայտուն դրսևորումն ստացավ նորանկախ Ղազախստանում:

Հետխորհրդային Ղազախստանի պատմության հիմնակազմիկ բաղադրիչը ազգային ինքնության նոր հարացույցի ստեղծումն է, որն ընթանում է հասարակական համակեցության ամենատարբեր մակարդակներում: Ղազախական ազգաշինությունը համաբերում է ինչպես Արևմուտքի, այնպես էլ Արևելքի ազգաշինության փորձը: Մեկ այլ ձևակերպմամբ՝ դա ազգաշինության մի համալիր ծրագիր է, որի նպատակն է վերջինիս քաղաքակրթական ցուցանիշները համապատասխանեցնել արդիականության լավագույն նմուշներին: Այս գործընթացում կարևորագույն դերակատարությունը վերապահվում է քաղաքական իշխանությանը՝ ունակ համարժեք պատասխաններ մշակելու քաղաքակրթական մարտահրավերներին: Ղազախները համոզված են՝ Նուրսուլթան Նազարբաևին և նրա վարչակազմին է վիճակված իրագործելու այս պատմական առաքելությունը:

Հանրագումարի բերելով ատենախոսության հիմնական արդյունքները՝ ցանկանում ենք ընդգծել հետևյալ եզրահանգումները, որոնք մեր կարծիքով առավել կարևոր են.

Ա. Հետխորհրդային Ղազախստանի ազգաշինության և պետականաշինության արդիականացման գործընթացն ունի պատմական կարևոր նշանակություն, որը լույս է սփռում ոչ միայն անցյալի, այլև ներկայի վրա: Ղազախստանի ներկան և անցյալը գտնվում են պատճառահետևանքային կապի մեջ: Ներկայի մարտահրավերների

մասին առավել ընդգրկուն պատկերացում տալիս է անցյալի ուսումնասիրությունը: Ղազախստանի պատմությունն առանձնանում է ինքնության հարացույցերի հերթագայությամբ: Ղազախների ինքնությունն ունի պատմական ազդեցությունների տարբեր շերտեր՝ **թյուրքական, ռուսական և ղազախական-ազգային**: Մինչ քաղաքական ինքնակազմակերպման խանության փորձառությունը, ղազախները ապրում էին **քոչվորական նախակենցաղ կյանքով**՝ զուրկ հայրենի տարածքի և սեփական ինքնության գիտակցությունից: Այս հարաբերություններում առանցքային տեղ ունեին **կլանային և տոհմացեղային հարաբերությունները**: Տոհմացեղային հարաբերությունները խորքային ազդեցություն ունեին հասարակական խմբերի քաղաքական համախմբման գործում: Ներկլանային-ցեղային պայքարի և ուզբեկական խանությունից առանձնանալու՝ Կերեյ և Ժանիբեկ խաների մղած պայքարի արդյունքում երևացին ազգային ինքնագիտակցության առաջին ծիլերը: Վերջինիս արդյունքը «**ղազախ» էթնիկ հղացքի** առաջադրումն էր: Ղազախական Խանության հիմնումից սկսած՝ *ղազախ* եզրն սկսեց վերածվել խանության տարածքում ապրող էթնիկ խմբերին բնութագրող էթնոնիմի՝ ճանապարհի հարթելով դեպի հանրության այն մակարդակը, որը բնութագրվում է իբրև ժողովուրդ:

Բ. Ղազախների ինքնության հարացույցի մյուս մակարդակը պայմանավորված էր ռուսական ներկայությամբ: Նախ՝ ղազախական տափաստանը հայտնվեց Ռուսական կայսրության վերահսկողության ներքո, ապա իբրև Խորհրդային Ղազախստան՝ ԽՍՀՄ կազմում: Ցարական Ռուսաստանը, չնայած բացահայտ գաղութային քաղաքականությանը, արդիականացման նոր պայմաններ ստեղծեց ղազախական տափաստանում: Այս ժամանակաշրջանում է, որ ժողովուրդը **տարածքի նկատմամբ ձևավորում է էթնոմշակութային պատկանելության իր ըմբռնումը**: Մյուս կողմից՝ տեղի է ունենում ավանդական ինքնության ապակառուցում. ռուսականության գերիշխանությամբ լուսանցքում հայտնվեցին ղազախների լեզուն և ավանդական ինքնությունը: Հատկանշական է, որ ավանդական կլանային հարաբերությունների տարրերը պահպանվեցին անգամ Խորհրդային ժամանակաշրջանում (Բրեժնև-Կոնսան-քաղաքական կլանը), սակայն պատմության մեջ առաջին անգամ ղազախ հասարակությունում Խորհրդային Միությունը փորձարկեց մի նորարարական

տեխնոլոգիա, այն է՝ ազգային ինքնության ներդրման գաղափարը: Գործընթաց, որն ընթացավ հաստատության և նորմատիվ չափորոշիչների ներդրմամբ: Այդպիսով՝ **«հետամնաց ժողովուրդները» պետք է փոխակերպվեն սոցիալիստական ազգերի:**

Գ. Անկախության առաջին տարիներից ակնհայտ դարձավ, որ Կենտրոնական Ասիայում կայացման իր ուրույն ուղիով է ընթանում բազմաէթնիկ մի պետություն՝ փորձարկելով Արևմուտքի և Արևելքի ազգաշինական ձեռքբերումների հիբրիդը: Այն դրսևորվել է Ղազախստանի վերակազմակերպմանը միտված հավակնոտ և ապագայամետ մի շարք ծրագրերում՝ «Ղազախստան 2030», «Ղազախստան 2050» և այլն: Ներհանրության համաձայնության հաստատման առումով կարևոր է ընդգծել Ղազախստանի ազգաշինության գործընթացի երկու բաղադրիչները՝ **էթնիկական/ազգային և քաղաքացիական:** Այս երկու բաղադրիչները սկզբունքորեն ուղեկցել են լեզվաքաղաքականությանը, խորհրդանշական (ազգային դրոշ, գերբ, տոներ), կրթական և էթնիկ-վարչական քաղաքականություններին, ինչպես նաև՝ քաղաքաշինությանը: Նազարբաևյան վարչակարգը փորձում է լուծել մի շատ կարևոր խնդիր. երկար տևողության ժամանակահատվածում ազգը հնարավորություն է ստանում շրջանցելու **ցեղային-կլանային հարաբերությունների մնացուկները:** Տեղի է ունենում խզում նախկին ինքնութենական հարացույցից. ազգային ինքնանույնացման գործընթացն այլևս միջնորդավորվում է *ազգային և քաղաքացիական միջավայրերով*, որոնց համադրվում են նաև ավանդական արքեոտիպերը: Հանրագումարում՝ Նազարբաևի վարչակարգը կարելի է բնութագրել ըստ **ինքնիշխանության (ավտորիտարիզմ) և ժողովրդավարության միջանկյալ վիճակի տիպաբանության:**

Դ. Հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայում Ղազախստանն աչքի ընկավ իր պատրաստակամությամբ՝ ինտեգրվելու տարածաշրջանային և միջազգային մի շարք ծրագրերի: Մի բան, որը չի կարելի ասել Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանի շատ երկրների մասին: Եթե հետխորհրդային որոշ երկրներ միջազգային հարաբերություններում ընտրում էին կամ-կամի տարբերակը, ապա Ղազախստանը որդեգրեց **բազմավեկտոր արտաքին քաղաքականության հայեցակարգը**, որով հնարավորություն էր ստանում հավասարակշռելու մարտահրավերների բոլոր վեկտորները.

ազգային-ղազախական, ռուսական, չինական, համաթյուրքական, իսլամական և արևմտյան:

Ազգաշինական գործընթացները և դրա երկու բաղադրիչները՝ էթնիկ-ազգային և քաղաքացիական-հետխորհրդային, Ղազախստանում ուղիղ կապի մեջ են նաև երկրի արտաքին քաղաքական վեկտորի հետ: Փորձ է արվում հավասարակշռելու թյուրքական և մուսուլմանական վեկտորները Ռուսաստանի, Չինաստանի և Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական շահերին: Այդուամենայնիվ, ի տարբերություն իսլամական պատմական ավանդույթ ունեցող Կենտրոնական Ասիայի մի շարք երկրների՝ Ղազախստանն իր առջև ծառացած խնդիրներին չպատասխանեց իսլամով: Հակառակը՝ զգուշանալու համար արտաքին իսլամի բացասական դրսևորումներից՝ ընտրախավը որդեգրում է **«արտաքին իսլամի զսպման կամ վտանգագերծման քաղաքականություն»**: Այն, միտված լինելով հավասարակշռելու իսլամի արտաքին և ներքին վեկտորները, գտնվում էր փոխադարձ հարաբերությունների մեջ ազգաշինության էթնիկ-ազգային բաղադրիչի հետ: Այս բաղադրիչի մյուս շերտը՝ թյուրքականը, նույնպես ենթարկվում է հավասարակշռման. անցում է կատարվում թյուրքականից դեպի ղազախականը և ապա մյուս կողմից՝ թյուրքականությունից և ղազախականից դեպի համամարդկայինը:

Ե. Արտաքին աշխարհի հետ հարաբերությունները հստակեցնելուն զուգընթաց՝ Նազարբաևը երկրում սկսեց հասարակական, կրթական, մշակութային և քաղաքական վերակազմակերպումների մի համալիր ծրագիր: Հավատարիմ մնալով ազգաշինության քաղաքացիական սկզբունքին՝ Նազարբաևի վարչակարգը ստեղծում է միջէթնիկ հարաբերությունները կարգավորող քաղաքական և մշակութային մեխանիզմներ, որոնք արդյունավորվեցին 1995 թ. **«Ղազախստանի Ժողովուրդների Ասամբլեայի»** ստեղծմամբ: Ներդնելու համար **համաղազախստանյան ինքնության** գաղափարը՝ որոշում կայացվեց **«Ղազախստանի Ժողովուրդների Ասամբլեան»** վերանվանել **«Ղազախստանի Ժողովրդի Ասամբլեա»**: Իրավահավասար **«ղազախստանցիների»** գաղափարը ամրագրելու նպատակով երկրի գլխավոր փաստաթղթում հստակեցվեցին Ղազախստանում ապրող այլ էթնիկ խմբերի իրավունքները: Իրավական ամրագրմանը զուգորդվեց նաև զգայականը. պետական խորհրդանիշերը համալրվեցին նաև քաղա-

քացիական խորհրդանիշերով: Այսպիսով, ազգաշինության էթնիկ-ազգային և քաղաքացիական սկզբունքով Ղազախստանը փորձում է աշխարհին ներկայանալ իբրև տարբեր ազգերի, կրոնական խմբերի և անհատների իրավահավասար և համերաշխ ամբողջություն, որտեղ այնուամենայնիվ ղազախները **«առաջինն են հավասարների մեջ»:**

Զ. Առանձնակի ուշադրության է արժանի երկրի լեզվաքաղաքականությունը, առանց որի անհնար է պատկերացնել հետխորհրդային Ղազախստանի ազգաշինության հարացույցը: Ղազախստանի լեզվաքաղաքականությունն ըստ էության քաղաքակրթական ինքնահայեցողության մի օրինակ է, որն իր մեջ կրում է անցյալի բարդույթների և մարտահրավերների հաղթահարման կամք: Նազարբաևյան վարչակարգն այն սահմանում է իբրև **եռալեզվության քաղաքականություն**, այն է՝ ընդունել սեփական լեզվի վտանգված լինելը և քայլեր ձեռնարկել փրկելու այն, որդեգրել ռուսերենի նկատմամբ հավասարակշիռ քաղաքականություն և տարածել միջազգային լեզուն՝ անգլերենը: Կրկին առկա է փոխադարձ կապ երկրի երկբևեռ ազգաշինության հետ: Մի կողմից՝ ընդգծվում են ընտրախավի էթնիկական-ազգային հավակնությունները, մյուս կողմից՝ ռուսական ազդեցության հավասարակշռության կարևորությունը, իսկ մյուս կողմից էլ՝ բազմակետոր աշխարհին մասնակցելու պատրաստակամությունը:

Ազգային լեզվի կիրառելիության մեծացումը տեղի է ունենում ամենատարբեր միջավայրերի միջնորդությամբ, ինչպես օրինակ՝ կրթական, մեդիա, քաղաքային, իրավական, վարչական և այլն: Պետք է ընդունել, որ ռուսերենի արմատները բավականին խորն են, և Նազարբաևի լեզվաքաղաքականությունը միայն կարելի է համարել երկար տևողության «գերիշխանական հակազդման պայքարի» սկիզբը: Թե ինչպես այն կարողունավորվի, ցույց կտան ապագա վիճակագրությունները:

Է. Հետխորհրդային Ղազախստանի ազգաշինության պատմության ամենավառ դրվագը թերևս նոր մայրաքաղաքի իրողությունն է: Այն զուտ քաղաքաշինության արդի դրսևորում չէ, այլև հասարակական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կերպափոխումներին միտված ցուցիչ: Մայրաքաղաքի տեղափոխման որոշման հիմքում գործող իշխանությունը տեսնում էր նոր սկզբի հնարավորություն: Աստանան

ազգաշինության այն սկզբնական տարածքն է, որտեղ պետք է սահմանվեն «ղազախ» հասկացության տարբեր ենթաշերտերը: Նազարբանկի վարչակազմի համար Աստանան ոչ միայն արդի աշխարհի հետ հարաբերվելու միջնորդ է, այլև մի տարածք, որտեղ **Ղազախստանը ներկայացվում է ավելի «ղազախական»** և ազատ՝ ինքնութենական այլ ազդեցություններից: Դա կատարվում է ի հաշիվ նորաստեղծ կրթական, էթնիկական, լեզվական և նշանային ոլորտների, որտեղ ազգայինը համադրվում է **բազմամշակութայնությանը**: Այսպիսով, Աստանան իր լայն հնարավորություններով սերտորեն կապված է Ղազախստանի ամենատարբեր տեղական և համաշխարհային նախագծերին: Այն ղազախական անցյալը, ներկան և ապագան իրար կապող մի հանգույց է, որի **քաղաքակրթական հեռանկարը** ակնհայտ է դառնում այլ օրինակների պատմահամեմատական լուսաբանման համապատկերում:

Ը. Միով բանիվ՝ արդի Ղազախստանում ընթանում է ազգային ինքնության նոր հարացույցի մշակման և ներդրման գործընթաց: Այն բարդ է ու բազմաչափ և պարառում է ազգային կյանքի բազում միջավայրեր՝ ինչպես ներհանրությամբ, այնպես էլ արտաքին. լեզու, ազգային պատումներ, կրթական համալիր, խորհրդանշաններ, կրոնական ինքնագիտակցություն, ներէթնիկ հարաբերություններ, պատմագրություն: Ձևակերպված իբրև իմացաբանական հղացքներ՝ դրանք ներկայանում են իբրև քաղաքակրթական մարտահրավերներ, որոնք պահանջում են հարիր պատասխաններ: Ղազախական քաղաքական ընտրախապն աշխատում է հավասարակշռել մարտահրավերների բոլոր վեկտորները՝ ազգային-ղազախական, ռուսական, համաթյուրքական, չինական, արևմտյան: Արդյո՞ք կկարողանա նա լրջմիտ ձևով համադրել դրանք. պատմական պահը խիստ կարևոր է, զի դրանից է կախված ղազախների քաղաքակրթական հեռանկարը:

Օգտագործված գրականությունը

Սկզբնաղբյուրներ

1. **Агентство Республики Казахстан по статистике**, Итоги национальной переписи населения республики Казахстан 2009 года, Аналитический отчет. Агентство Республики Казахстан по статистике, Астана 2011, 65 с.
2. **Бартольд В. В.** Отчёт о поездке в Среднюю Азию с научною целью 1893 – 1894 гг. СПб., Типография Императорской Академии наук, 1897, 198 с.
3. **Валиханов Ч.**, Исторические предания о Батырах XVIII века, Предания Большой киргиз-кайсацкой орды, Абылай хан, Собрание сочинений в пяти томах, т. 2, Алма-Ата, Академия наук Казахской ССР, 1983, с. 136 – 276.
4. **Валиханов Ч.**, О мусульманстве в Степи в. Т. 4, Собр. соч. Алма-Ата, 1985, 462 с.
5. **Витевский В. Н.**, И. И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г., т. 3, Казань: Типо-литография В. М. Ключникова, 1897, 361 с.
6. **Ильминский, Н. И.**, Воспоминания об И. А. Алтынсарине: Письма и бумаги И. А. Алтынсарина, Н. Ильминский, Казань: Типо-литография В. М. Ключникова, 1891, 396 с.
7. **Керимхановой Г.**, ред. Демографический ежегодник города Астаны, Астана: Департамент статистики города Астаны, 2012.
8. **Конституция Казахской ССР-1978**, URL: http://www.worldstatesmen.org/Consitution_of_KazSSR-1978.pdf (09. 10. 2016)
9. **Конституция Республики Казахстан – 1993**, URL: https://online.zakon.kz-/Document/?doc_id=1010212#pos=0;0 (09. 10. 2016)
10. **Конституция Республики Казахстан – 1995**, Официальный Сайт Президента Республики Казахстан, URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (09. 10. 2016)
11. **Кунаев Д.А.** кандидат в члены Политбюро ЦК КПСС, Первый секретар ЦК КП Казахстана, 50 лет Казахской ССР и Компартии Казахстана, Огонек, № 34 (2251) 22 Августа 1970.
12. **Левшин А. И.**, Описание Киргиз-Казачьих, или Киргиз-Кайсацких орд и степей, СПб, 1823 , под общей ред. академика М.К. Козыбаева, Алматы: Санат, 1996, 656 с.
13. **Левшина А. И.**, Об имени киргиз-кай-сацкого народа и его отличии от подлинных, или диких киргизов, Московский вестник. , № 4. 1827, с 432-451.
14. **Мейер Л. М.**, Киргизская степь Оренбургского ведомства / Сост. Ген. штаба подполк. Л. Мейер. - Санкт-Петербург : тип. Э. Веймара и Ф. Персона, 1865. - 386 с.
15. **Назарбаев Н. А.**, Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана

- "Казахстан-2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев"(10 октября 1997 года). Официальный Сайт Президента Республики Казахстан. URL http://www.akorda.kz/kz/republic_of_kazakhstan/kazakhstan (10.03.2014)
16. **Назарбаев Н. А.**, Стратегия «Казахстан-2050» Новый политический курс состоявшегося государства, Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н. А. Назарбаева Народу Казахстана, Официальный Сайт Президента Республики Казахстан URL: http://www.akorda.kz/kz/republic_of_kazakhstan/kazakhstan (09.04.2015)
 17. **Назарбаев Н.**, В Сердце Евразии, 2-е издание, Алматы: Атамұра, 2008, 192 с.
 18. **Назарбаев Н.**, Критическое десятилетие, Алматы: Атамұра, 2003, 240 с.
 19. **Назарбаев Н.**, На пороге XXI века, Алматы: Атамұра, 2003, 256 с.
 20. **Назарбаев Н.**, Стратегия Независимости, Алматы : Атамұра, 2003, 312 с.
 21. **Назарбаев Н.**, Стратегия становления постиндустриального общества и партнерство цивилизаций, Москва: Экономика, 2008, 398 с.
 22. **Национальное статистическое агентство Министерства экономики и торговли Республики Казахстан. Алматы**, Статистическое обозрение Казахстана, №1, 1997.
 23. **Путеводитель по Туркестану и Средне-Азиатской железной дороге** : С ист. очерком сооружения и эксплуатации Закасп. воен. ж. д. и очерком сооружения Оренбург-Ташкент. ж. д. / Под ред. Дмитриева-Мамонова А.И.; Ист. очерк сооружения и эксплуатации Закасп. воен. ж. д. сост. подполк. В.Н. Антипиным под ред. ген.-лейт. Н.Н. Левашева. - Санкт-Петербург : тип. Исидора Гольдберга, 1903. - XI, 454 с.
 24. **Тройницкий Н. А., Петровский А. Н.**, Волости и населенные места 1893 года, СПб.: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1893-1896. URL: <https://www.prilib.ru/item/327526> (12. 07. 2015)
 25. **Турчениновъ Н. В.**, Население Азиатской России. Статистические Очерки, ред. И. И. Тхоржевский, Азиатская Россия, Люди и Порядки За Уралом: Издание Переселенческого управления главного управления землеустройства и земледелия, том 1., Санкт Петербург, 1914, 719 с.
 26. **Харузин А. Н.**, Степные очерки (Киргизская Букеевская орда): странички из записной книги, А.Н. Харузин, М.: Типография А. А. Левенсон, 1888, 192 с.
 27. **Նազարբաև Ն.**, Ղազախստանյան Ուղի, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2008, 371 էջ :
 28. **Nicol J.**, Central Asia's Security: Issues and Implications for U.S. Interests, CRS report for Congress, 2010, 67 p.

29. **Nicol J.**, Kazakhstan: Resent Developments and U.S. Interests, CRS report for Congress, 2012, 18 p.

Գիտական ուսումնասիրություններ

30. **Կարապետյան Ա., Հարությունյան Է., Օհանյան Կ., Մկրտչյան Ն., Հայրապետյան Տ.**, Ղազախստան. Հաջողության գաղտնիքներ, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2013, 226 էջ:
31. **Մինասյան Ն.**, Թուրքիայի Քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում (1991-2007), Երևան «Լուսաբաց հրատարակչություն» 2013, 237 էջ:
32. **Մկրտչյան Ն., Օհանյան Կ.**, խմբ. Ղազախստան. բազմամշակույթ և յուրօրինակ, Երևան, Նշանակ, 2012, 179 էջ:
33. **Չարենց Ե.**, Ակադեմիկոս Թամանյանի անմահ հիշատակին: [Բանաստեղծ.], Եղիշե Չարենց, Եթեր.2009, 14 մայիսի, էջ 22:
34. **Սաֆրաստյան Ռ., Մելքոնյան Ռ., Դումանյան Ա., Տեր-Մաթևոսյան Վ., Չակրյան Հ., Հովհաննիսյան Ա.**, խմբ. Թուրքիայի Հանրապետության Պատմություն: Բուհական դասագիրք, Երևան: ԵՊՀ հրատ., 2014, 396 էջ:
35. **Ստեփանյան Ա.**, Պատմության հետազոծը. Գործք, Գրույթ, Իմաստ, Երևան, Փրինթինֆո, 2014, 496 էջ:
36. **Абдакимов А. Л.**, История Казахстана (с древнейших времен до наших дней), Алматы: РИК, 1994, 235 с.
37. **Абдыкаликова М., А. Панкратовой А.**, ред. История Казахской ССР, Алма-Ата, изд. Казфана, 1943, 640 с.
38. **Абылхожин Ж. Б.** Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930 гг.), Алма-Ата: Гылым, 1991, 240 с.
39. **Агакишиев И.**, Казахстан На пути к межнациональной гармонии Казахстан, под ред. Бутаков Я. А., Верхотуров Д., Путь к лидерству: социально-экономические и политические реформы в Казахстане, Бослен, 2007, 124 с.
40. **Аполлова Н.Г.**, Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. -Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1948, 191 с.
41. **Аполлова Н.Г.**, Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. -Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1948, 254 с.

42. **Артыкбаев Ж. О.**, Казахское Общество в XIX веке: традиции и инновации, Караганда: Полиграфия, 1993, 330 с.
43. **Асфендияров С. Д.**, История Казахстана (с древнейших времен), т. 1., Алма-Ата; М.: Казах. краев. изд-во, 1935, 259 с.
44. **Атауов С.** Деятельность Компартии Казахстана по развитию тяжелой промышленности (1956-1965 гг.). Алма-Ата, Наука, 1979, 291 с.
45. **Ахмедова Н. Б.** Советский Казахстан за 40 лет (Расцвет экономики и культуры Казахстана за годы Советской власти), Алматы, 1961, 42 с.
46. **Ашин Г.К.**, Элитология: история, теория, современность : монография, Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД России, Кафедра философии, Москва : МГИМО - Университет, 2010, 598 с.
47. **Байпаков К. М., Кумеков Б. Е., Акишев К. А.**, ред. История Казахстана. В четырех томах, т. I-IV, Алматы, Атамұра, 1996 – 2000, 554 с.
48. **Бастами И.** Казахстан: Технология Успеха, Алматы, Алматы «Раритет», 2015, 260 с.
49. **Бекмаханов Е.**, Казахстан 20-40 годы XIX века: 20-40 годы XIX века, под ред. Жиенгалиев Н. Б., Алма-Ата, 1992, 400 с.
50. **Бромлей Ю. В.**, Очерки теории этноса, Москва: Изд. Наука, 1983, 416 с.
51. **Вяткин М.П.**, Очерки по истории Казахской ССР, М., Госполитиздат, 1941, 367 с.
52. **Григорьева В. Г.**, История развития станкостроительства в Казахской ССР, Кустанай, изд. Полит. института, 1965.
53. **Гумилев Л. Н.** Ритмы Евразии. Эпохи и цивилизации / [предисл. С. Б. Лаврова]. – Москва: Прогресс. Фирма «Прогресс–Пангея» : Центр экол. просвещения и развития «Экопрос», 1993, 575 с.
54. **Гумилев Л. Н.**, Конец и вновь Начало: Популярные лекции по народоведению, Москва: Айрис-пресс, 2008, 384 с.
55. **Жолдасбаев С., Бабаев Д.**, История средневекового Казахстана учебник для 7 класса, Алматы «Атамұра», 2003, 224 с.
56. **Игибаев С. К.**, Историография истории Казахстана, Алматы: Ассоциация вузов, 2013, 358 с.
57. **Касымбаев Ж. К.** , История Казахстана (XVIII века-1914 год), учебник для 8 классов общеобразовательных школ, Алматы «Мектеп», 2012, 256 с.
58. **Ким М.П.** Аграрный Казахстане в период Великой Октябрьской социалистической революции. – Москва: Госполитиздат, 1945, 387 с.

59. **Козыбаев М. К.**, под ред. Қазақстандағы 1836-1838 жылдардағы халық-азаттық қозғалысы (Кужаттар, материалдар, мақалалар), Қазақстан Республикасының Ғылым Академиясы, Алматы; Ғалым, 1992, 208 с.
60. **Кунабаев А.** Избранное, перевод с казахского / А. Кунабаев ; пер. К. Липскеров [и др.]. - М.: Государственное издательство художественной литературы, 1945. - 319 с.
61. **Құнанбайұлы А.**, Алматы, «МЕLOMAN Publishing», 2016, 154 бет.
62. **Лотман Ю. М.**, Семиосфера, Санкт-Петербург: «Искусство-СПБ», 2000, 704 с.
63. **Масанов Н. Э. Абылхожиным Ж.Б., Ерофеевым И.В., Баратовой Г.С.**, История Казахстана: народы и культуры. Учебное пособие. Алматы: Дайк-пресс, 2001, 608 с.
64. **Моисеев В. А.** Джунгарское ханство и казахи XVII-XVIII вв, Алма-Ата, "Ғылым", 1991, 240 с.
65. **Мусаев С. Л.**, Эпос "Манас": научно-популярный очерк, Фрунзе: Илим, 1984, 262 с.
66. **Нусупбеков А. Н.** и др. Т. 1—5. Алма-Ата: Наука, 1977—1980 [Т. 2. Развитие феодальных отношений. Образование казахской народности и Казахского ханства.] — 1979, 423 с.
67. **Панкратова А.М.** Основные вопросы истории Казахской ССР (К выходу в свет книги «История Казахской ССР с древнейших времён до наших дней») // Большевик Казахстана. 1943. № 10, с.17–25.
68. **Сафарян А. В., Саакян Л. С.** Армяно-кыпчакские рукописи - источники изучения истории тюркских языков, Россия – Тюркско-мусульманский мир: историко-культурные связи. 2016, с. 180-191.
69. **Симаков К.М.** Очерк развития промышленности Казахстана. Алма-Ата, 1970, 212 с.
70. **Солженицын А. И.**, Как нам обустроить Россию: Посильные соображения, Л.: Сов. писатель, 1990, 64 с.
71. **Сыроежкин К.Л.** Казахстан – Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству: монография. – В трех книгах. Книга 2. В формате стратегического партнерства. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2010. 384 с.
72. **Темиргалиев Р.**, «Казахи. Путь предков», Астана; Фонда «Аспандау», 2017, 260 с.
73. **Толостова С.П. Жданко, Т.А. Абрамзон С.М, Кисляков, Н.А.** Народы Средней Азии и Казахстана, Москва, Академия Наук СССР, Институт Этнографии Имени Н.Н. Миклухо-Маклая, 1963, 779 с.
74. **Шагинян М. С.**, Путешествие по Советской Армении, Москва, изд. Художественной Литературы, 1957, 95 с.

75. **Эйдельман Н. Я.**, Революция сверху, ч. 2, Москва, 1989, 176 с.
76. **Adams L. L., Rustemova A.**, Mass Spectacle and Styles of Governmentality in Kazakhstan and Uzbekistan, in Cummings S. N. (ed.) *Symbolism and Power In Central Asia: Politics of The Spectacular*, New York: Routledge, 2013, 268 p.
77. **Akiner S.**, Post-Soviet Central Asia: past is prologue in Ferdinand P., (ed.) *The New States of Central Asia and Their Neighbors*. The Royal Institute of International Affairs, New York: Council on Foreign Relations Press, 1994, 120 p.
78. **Alexandrov M.**, *Uneasy Alliance: Relations Between Russia and Kazakhstan in the Post-Soviet Era, 1992-1997*, Westport: Greenwood Publishing Group, 1999, 327 p.
79. **Almandoz A.**, Introduction, in Almandoz A., (ed.) *Planning Latin America's Capital Cities 1850-1950*, Routledge, 2013, 296 p.
80. **Anderson B.**, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso Press, 2006, 240 p.
81. **Arnold J. Toynbee**, *A Study of History: Volume I: Abridgement of Volumes I-VI*, ed., D. C. Somervell, London: Oxford University Press, 1987, 640 p.
82. **Aslanian S.**, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, University of California Press, 2014, 392 p.
83. **Baipakov K., Kumekov B.E.**, The Kazakhs, in Adle Ch., Habib I., Baipakov, K. M, (eds.) *History of Civilizations of Central Asia, Vol. V, Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century*, Paris: UNESCO publishing, 2003, 934 p.
84. **Barth F.**, Introduction, in Barth F., (ed.) *Ethnic Groups and Boundaries. Social Organization of Culture Difference*, London: Allen and Unwin, 1969, 153 p.
85. **Barthes R.**, *Semiology and the Urban*, in Leach N., (ed.) *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*. London: Routledge, 1997, 409 p.
86. **Bhavna D.**, *A Year of Growing Unrest and Opposition*, in Rutland P., (ed.), *Annual Survey of Eastern Europe and the Former Soviet Union 1997, The Challenge of Integration*, New York: M.E. Sharpe, 1998, 447 p.
87. **Bhavna D.**, *Kazakhstan: ethnicity, language and power*, London, New York: Routledge, 2007, 256 p.
88. **Bilsel C.**, *Remodelling the Imperial Capital in the Early Republican Era: the Representation of History in Henri Prost's Planning of Istanbul*, in Osmund J., Cimdina A., (eds.) *Power and Culture: Identity, Ideology, Representation*, Pisa: University Press, 2007, 207 p.
89. **Brower D.**, *Turkestan and the Fate of the Russian Empire*, New York: Routledge, 2012, 238 p.

90. **Brzezinski Z.**, The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Importance, New York: Basic Books, 1997, 240 p.
91. **Buchli V.**, Astana: Materiality And The City in Alexander C., Buchli V., Humphrey C, (eds.) Urban Life in Post-Soviet Asia, London: UCL Press, 2007, 224 p.
92. **Buzan B., Wæver O., Wilde J.**, Security: A New Framework for Analysis, London: Lynne Rienner Publishers, 1998, 239 p.
93. **Campanella T.**, The City of the Sun: A Poetical Dialogue, trans. Daniel J. Donno, Berkeley: University of California Press, 1981, 152 p.
94. **Castells M.**, End of Millennium, Vol. 3 of The Information Age: Economy, Society, and Culture, Oxford: Blackwell, 2010, 488 p.
95. **Chilcote R. H.**, Intellectuals and the Search for National Identity in Twentieth-Century Brazil, New York: Cambridge University Press, 2014, 306 p.
96. **Coates, W. P., Coates Z. K.**, Soviets in Central Asia, London: Lawrence and Wishart, 1951, 288p.
97. **Cohen A. P.**, The Symbolic Construction of Community, London, New York: Routledge, 2013, 128 p.
98. **Collier J. S.**, Post-Soviet social: neoliberalism, social modernity, biopolitics, Princeton: Princeton University Press, 2011, 312 p.
99. **Crews R. D.**, For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia, Cambridge, MA and London: Harvard University Press, 2006, 480 p.
100. **Eco U.**, A Theory of Semiotics, Bloomington: Indiana University Press, 1979, 354 p.
101. **Elias N.**, The Court Society, Mennel S. (ed.) and Jephcott E. (trans.), University College Dublin Press, 2006, 331 p.
102. **Fukuyama F.**, End of History and the Last Man, New York: Simon and Schuster, 2006, 432 p.
103. **Gleason G.**, The Central Asian States: Discovering Independence, Westview Press, 1997, 244 p.
104. **Golden P.**, Qıpçaq, in Demir N., Karakoç B., Menz A. (eds.) Turcology and linguistics. Éva Ágnes Csató Festschrift. Ankara: Hacettepe University Publications, 498p.
105. **Golden P.**, Central Asia in World History, New York: Oxford University Press, 2011, 192 p.
106. **Hasanova N., Laruelle M., Peyrouse S.**, Into Eurasia Monitoring The EU's Central Asia Strategy, Center for European Policy Studies (CEPS), Brussels Fundacion Para Las Relaciones Internacionales Yel Dialogo Exterior (FRIDE), Madrid, 2010, 143 p.

107. **Haugen A.**, The Establishment of National Republics of Central Asia, Palgrave Macmillan UK, 2003, 276 p.
108. **Held D.**, Models of Democracy. 2nd edition. Cambridge, UK: Polity Press, 392 p.
109. **Hobsbawum E.**, The Invention of Tradition. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 322 p.
110. **Howard E.**, Garden Cities of To-Morrow, Osborn F. J., (ed.), London: Routledge, 2013, 176 p.
111. **Hunnings G.**, The World and Language in Wittgenstein's Philosophy, Albany: Suny Press, 1988, 266 p.
112. **Huntington S.**, The Clash of Civilizations and Remaking the World Order. New York: Simon and Schuster, 1996, 367 p.
113. **Ives P.**, Language and Hegemony in Gramsci, London: Pluto Press, 2004, 204 p.
114. **Juraev Sh.**, Kyrgyz democracy? The Tulip Revolution and beyond in Cummings S., (ed.) Domestic and International Perspectives on Kyrgyzstan's 'Tulip Revolution': Motives, Mobilization and Meanings, New York: Routledge, 2013, 176 p.
115. **Kezer Z.**, Ankara in Makas E. G., Conley T. D., (eds.) Capital Cities in the Aftermath of Empires: Planning in Central and Southeastern Europe, London: Routledge, 2010, 286 p.
116. **Landau J. M., Kellner-Heinkele B.**, Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States: Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Tajikistan, London: C. Hurst & Co. Publishers, 2001, 260 p.
117. **Luong P. J.**, The Transformation of Central Asia: States and Societies from Soviet Rule to Independence, Ithaca, New York: Cornell University Press, 2004, 332 p.
118. **Markus U., Kassymova D., Kundakbayeva Zh.**, Historical Dictionary of Kazakhstan. Lanham: Scarecrow Press, 2012, 323 p.
119. **Weber M.**, The Theory of Social and Economic Organization, Henderson A. M., Parsons T. (trans and eds.), New York: Simon and Schuster, 2009, 448 p.
120. **Nazarbayev N.**, The Kazakhstan Way, London: Stacey International, 2008, 333 p.
121. **Nazpary J.**, Post-Soviet chaos: violence and dispossession in Kazakhstan, London: Pluto Press, 2002, 232 p.
122. **Norman W.**, Negotiating Nationalism: Nation-building, Federalism, and Secession in the Multinational State, New York: Oxford Univ. Press, 2006, 250 p.
123. **Nurmanova A. SH., Izbaurov A.K.** Islamic Education in Soviet and post-Soviet Kazakhstan in Kemper M., Motika R., Reichmuth S., (eds.) Islamic Education in Soviet Union and its Successor States, London and New York: Routledge, 2010, 384 p.

124. **Nurpeis K.**, Kazakhstan, In History of Civilizations of Central Asia, Vol. VI, Towards the Contemporary Period: from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century, Chahryar A., Madhavan K. Pa., Anara T., Paris: UNSECO publishing, 2005, 992 p.
125. **Nysanbayev A.**, Kazakhstan: Cultural Inheritance and Social Transformation, Washington: The Council for Research in Values and Philosophy, 2004, 236 p.
126. **Olcott M. B.**, The Kazakhs, Stanford: Hoover Institute Press, 1995, 388 p.
127. **Orwin C., Tarcov N.**, The Legacy of Rousseau, Chicago: University of Chicago Press, 1997, 345 p.
128. **Paksoy H. B.**, Alpamys: Central Asian identity under Russian Rule, Association for the Advancement of Central Asian Research Monograph Series, 1989, 171 p.
129. **Peimani H.**, Conflict and Security in Central Asia and the Caucasus, Santa Barbara, CA: Greenwood Publishing Group, 2009, 373 p.
130. **Pusca A. M.**, Walter Benjamin and the Aesthetics of Change, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010, 200 p.
131. **Said E.**, Orientalism, New York: Vintage Books, 1979, 368 p.
132. **Sakwa R.**, Soviet Politics in Perspective, London: Routledge, 1998, 355 p.
133. **Smith A.**, Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach, London, New York: Routledge, 2009, 192 p.
134. **Svanberg I.**, Kazakhstan and the Kazakhs, in Graham Smith (ed.), second edition, The Nationalities Question in the post-Soviet states, London and New York: Longman, 1996, 524 p.
135. **Weitz R.**, Kazakhstan and the New International Politics of Eurasia, Washington D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, July 2008, 189 p.
136. **Wilson Ch. S.**, Beyond Anitkabir: The Funerary Architecture of Atatürk: The Construction and Maintenance of National Memory, New York: Routledge, 2016, 162 p.
137. **Woodworth B., Richards C., Bloom H.**, St. Petersburg, New York: Infobase Publishing, 2005, 160 p.

Գիտական հոդվածներ

138. **Աստոյան Ա.**, Հայերի ունեգրկումը Օսմանյան կայսրությունում (1914–1923 թթ.), Պատմա-բանասիրական հանդես, 2013, № 3, էջեր 29-34.
139. **Եփրեմյան Տ.**, Վեստֆալյան համակարգը իբրեւ արդի եվրոպական. Քաղաքականության շրջադարձային հանգրվան, Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն, 2015 № 3 (18), էջ 31-47:

140. **Խաչատրյան Շ.**, Կերպարների Զարգացման Առանձնահատկությունները Մուխթար Աուեզովի «Դժվար Տարիներ» Վիպակում, ԵՊՀ ՈՒԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու 2016, 1.5 (15), հասարակական գիտություններ, էջեր 45-49:
141. **Խաչատրյան Շ.**, Մուխթար Աուեզովի «Ենիկ Եվ Քերեք» Եվ «Քարագյոզ» Պիեսների Համեմատական Վերլուծություն, Մերձավոր Արևելք (XI-XII): Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ : Հոդվածների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան ; ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2017: էջեր 253-261:
142. **Խաչատրյան Շ.**, Մուխթար Աուեզովի ստեղծագործությունների թեմատիկ առանձնահատկությունները, ԵՊՀ ՈՒԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու, 2014, 1 (1), հասարակական գիտություններ, էջ 98-102:
143. **Մինասյան Ն.**, Հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի և Իրանի մշակութային քաղաքականության առանձնահատկությունների ու նպատակների շուրջ, Ժամանակակից Եվրասիա, Հատոր III (1), 2014, էջեր 63-74:
144. **Պետրոսյան, Ա.**, Թուրքմեն բանաստեղծ Մահթումկուլի Ֆրագիի դերը հոգևոր արժեքների պահպանման գործում, ԵՊՀ ՈՒԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու, 2014, 1 (1), հասարակական գիտություններ, էջեր 79-82:
145. **Սաֆարյան Ա.**, Թյուքականությունը՝ Զիյա Գյոքալփից հարյուր տարի անց, Արևելագիտության հարցեր, 2016, № 12, էջեր 67-79:
146. **Ստեփանյան Ա.**, Երկու խոսք, Ինքնության հարցեր, խմբ. Ա. Ստեփանյան, հրատ. խմբ.՝ Դ.Վ. Պետրոսյան, Երևան «Զանգակ-97», 2002, 296 էջ:
147. **Adams L. L.**, Can we apply Postcolonial Theory to Eurasia? Central Eurasian Studies Review, Vol. 7, No.1, 2008, pp. 2-7.
148. **Ahn E S., Smagulova J.**, Comparative Education Review Examining Access to Public Education in Almaty, Kazakhstan: An Exploratory Study (չհրատարակված հետազոտություն):
149. **Balci B.**, ‘Fethullah Güllen’s Missionary Schools in Central Asia and Their Role in the Spreading of Turkism and Islam’, Religion, State & Society Vol. 31, No. 2, 2003, pp. 151-177.
150. **Collier D., Levitsky S.**, Democracy with Adjectives. Conceptual Innovation in Comparative Research. World Politics, Vol. 49, No.3, 1997, pp. 430-451.

151. **Fierman W.** Kazakh Language and Prospects for its Role in Kazakh «Groupness», *AbImperio*, 2, 2005, pp. 393–423.
152. **Fierman W.**, Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-Medium Instruction in Urban Schools, *The Russian Review*, Vol. 65, No. 1, 2006, pp. 98-116.
153. **Gidadhubli R. G.** Oil Politics in Central, *Economic and Political Weekly*, Vol. 34, No. 5, Jan. 30 - Feb. 5, 1999, pp. 260-263.
154. **Gillette P. S.**, Ethnic Balance and Imbalance in Kazakhstan's Regions, *Central Asia Monitor*, No. 3, 1993, pp. 17– 23.
155. **Golden P.B.**, Religion among the Qıpçaqs of Medieval Eurasia, *Central Asiatic Journal*, Vol. 42, No. 2, 1998, pp. 180-237.
156. **İpek P.**, The Role of Oil and Gas in Kazakhstan's Foreign Policy: Looking East or West? *Europe-Asia Studies*, Vol. 59, No. 7, 2007, pp. 1179-1199.
157. **Kandiyoti D.**, Post-colonialism Compared: Potentials and Limitations in the Middle East and Central Asia. *International Journal of Middle East Studies* Vol. 34, No. 2, 2002, pp. 279-297.
158. **Kudaibergenova D. T.**, Imagining Community in Soviet Kazakhstan. An Historical Analysis of Narrative on Nationalism in Kazakh-Soviet literature, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. 41, No. 5, 2013, pp. 839-854.
159. **Matuszkiewicz R.**, The language Issue in Kazakhstan-institutionalizing New Ethnic Relations after Independence, *Economic and Environmental Studies*, Vol. 10, No. 2, 2010, pp. 211-227.
160. **Melvin N. J.**, Russia and the Ethno-Politics of Kazakhstan, *The World Today*, Vol. 49, No. 11, 1993, pp. 208-210.
161. **Mkrtchyan N.**, Nation-building projects through new capitals: from St. Petersburg to Yerevan and Astana, *Nationalities Papers*, Vol. 45, No. 3, 2017, pp. 485-498.
162. **Moore D. Ch.**, Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique, *PMLA*, Vol. 116, No. 1, 2001, pp. 111–128.
163. **Olcott M B.**, Catapult to Independence, *Foreign Affairs*, Vol. 71, No.3, 1992, pp. 108-130.
164. **Omelicheva M. Y.**, Islam and Power Legitimation: Instrumentalisation of religion in Central Asian States, *Contemporary Politics*, Vol. 22, No 2. 2016, pp. 144-163.
165. **Omelicheva M. Y.**, Islam in Kazakhstan: A survey of contemporary trends and sources of securitization, *Central Asian Survey*, Vol. 30 No. 2, 2011, pp. 243-256.
166. **Peyrouse S.**, Armament Strategies and Development of The Kazakhstani Military-Industrial Complex: Stakes And Prospects, *CAP Papers* 185, 2017, pp. 1-29.

167. **Ram H., Spivak G. Ch., Condee N., and Chernetsky V.**, “Are We Postcolonial? Post-Soviet Space.” *PMLA* Vol. 121, No. 3, 2006, pp. 828-836.
168. **Robert A. Lewis, Richard H. Rowland, Clem, R. S.**, Modernization, Population Change and Nationality in Soviet Central Asia and Kazakhstan. *Canadian Slavonic Papers /Revue Canadienne des Slavistes*, Vol. 17, No. 2/3, Russian and Soviet Central Asia, 1975 pp. 281-301.
169. **Saparbekova A., Kocourková J., Kučera T.**, Sweeping Ethno-demographic Changes in Kazakhstan during the 20th century: A dramatic story of mass migration waves *AUC Geographica*, Vol 49, No. 1, 2014, pp. 71-82.
170. **Sarsembayev A.**, Imagined communities: Kazak nationalism and Kazakification in the 1990s, *Central Asian Survey*, Vol. 18, No. 3, 1999.
171. **Sarsembayev A.**, Imagined communities: Kazak nationalism and Kazakification in the 1990s, *Central Asian Survey*, Vol. 18, No. 3, 1999, pp. 319-346.
172. **Schütz E.**, Re-Armenisation And Lexicón From Armeno-Kipchak Back to Armenian, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 19, No. 1, 1966, pp. 99-115.
173. **Schwab W.**, Establishing an Islamic Niche in Kazakhstan: Musylman Publishing House and its publications, *Central Asian Survey*, Vol. 30 No. 2, 2011, pp. 227-242.
174. **Tanayeva L.**, The Politics of the Latin Alphabet in Kazakhstan, *The Annual of Language & Politics and Politics of Identity*, 2007, p. 79-84.
175. **Ter-Matevosyan V., Drnoian A., Mkrtchyan N., Yepremyan T.**, Armenia in the Eurasian Economic Union: reasons for joining and its consequences, *Eurasian Geography and Economics*, 2017, Vol. 58, No. 3, pp. 340-360.
176. **Yemelianova G. M.**, Islam, National Identity and Politics in Contemporary Kazakhstan, *Asian Ethnicity*, Vol. 15, No. 3, 2014, pp. 286-301.
177. **Yessenova S.** Routes and Roots of Kazakh Identity: Urban Migration in Post socialist Kazakhstan, *Russian Review* Vol. 64, No. 4, 2005, pp. 2–20.
178. **Абылхожин Ж. Б., Козыбаев М., Татимов М. Б.**, Казахстанская трагедия, *Вопросы истории*, 1989, № 7, с. 65-67.
179. **Бабаян Д.**, Некоторые направления геополитики Китайской Народной Республики в Центральной Азии, *Центральная Азия и Кавказ*, N 4, 2010, с. 62-74.
180. **Бабаян Д.**, Политика КНР в регионе Северного Прикаспия, XXI век, журнал Научно-образовательного фонда «Нораванк», Ереван, N 1, 2013, с. 44-71.
181. **Басин В. Я., Турта В. В.**, Некоторые вопросы советской историографии присоединения Средней Азии и Казахстана к России, *Известия АН СССР*, 1971, № 10.

182. **Бекмаханов Е. Н.**, История дореволюционного Казахстана в новейшей советской литературе (1968–1971 гг.) // Вопросы истории. 1972. № 10.
183. **Сафарян А., Атаев А.**, К вопросу о Сотрудничестве Между Арменией И Казахстаном «21-й Век», № 4 (33), 2014, с. 69-79.
184. **Степанян А. А., Симян Т. С.**, Ереван как семиотический текст (опыт реконструкции «начала» и «конца» проспекта Маштоца) Критика и семиотика, вып. 16, 2012, с 6-16.
185. **Сулейменов Б.С.** Проблемы истории дореволюционного Казахстана в советской историографии -Вестник АН КазССР, 1981, №1.
186. **Телебаев Г. Т.**, Религиозная идентификация населения и религиозная ситуация в Республике Казахстан, Социс, 2003, № 3, с. 101-105.
187. **Топоров В. Н.**, Петербург и “петербургский текст” русской литературы (введение в тему), Избранное, Москва, 1995, с. 259 - 367.

Տեղեկատվական աղբյուրներ

188. **Բայադյան Հ.** Ազգային ինքնություն. սպառված նախագիծ, Հետք, 21. 12. 2009
[URL:http://hetq.am/arm/news/31559/azgayin-inqnutyun-sparvats-nakhagits.html](http://hetq.am/arm/news/31559/azgayin-inqnutyun-sparvats-nakhagits.html)
(24.12.2015)
189. **ՀԱՊԿ առանձնահատկությունների և գործառույթների մասին**, Հավաքական Անվտանգության Պայմանագրի Կազմակերպություն, Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին Գործերի Նախարարություն, URL: <http://www.mfa.am/hy/international-organisations/CSTO/> (12.03.2016)
190. **Declaration of the Fifth Summit of The Cooperation Council of Turkic Speaking States.**URL:<http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/DECLARATION-ENG.pdf> (19.10.2016)
191. **European Commission**, Kazakhstan & the EU, Chronology of bilateral relations.URL: http://eeas.europa.eu/delegations/kazakhstan/eu_kazakhstan/chronology/index_en.htm
(2.10.2016)
192. **Famularo J.**, Erdogan Visits Xinjiang, The Diplomat, 2012, URL: <http://thediplomat.com/2012/04/erdogan-visits-xinjiang/> (20.10.2016)
193. **First Secretaries of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan** (from 13 Oct 1952, Communist Party of Kazakhstan).URL:<http://worldstatesmen.org/Kazakhstan.htm> (5.8.2016)

194. **Galick D.**, Responding to the Dual Threat to Kazakhness: The Rise of Alash Orda and its Uniquely Kazakh Path, Vestnik, The Journal of Russian and Asian Studies, URL: http://www.sr-as.org/alah_orda_kazakh (29.04.2016)
195. **Kazakhstan Discovery**, Kazakhstan National Anthem, 1992-2006, URL: http://www.kazakhstan-discovery.com/kazakhstan-national-anthem.html#.UXKiyaI_s9A (10. 10. 2014)
196. **Kazinform**, Urgent: Kazakh President appointed vice chairmen of People's Assembly of Kazakhstan, 27 April 2012, URL: <http://www.inform.kz/eng/article/2459535> (04 .02. 2015).
197. **Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey**, The Cooperation Council of Turkic Speaking States, URL: <http://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi-en.en.mfa> (05.09.2016)
198. **Summary Report Of The Second Summit Of The Turkic Council Bishkek – Kyrgyz Republic (22-23 August 2012)**, URL: <http://www.turkkon.org/en-US/report-of-the-bishkek-summit/301/1130/1130/409> (19.10.2016)
199. **Tauekel S.** (Director), 2010, Zheruik (The Promised Land): Drama, History, 00:25. Kazakhstan. URL: <http://Kinopod.Ru/Video.Html?Id=19871> (18. 12. 2014).
200. **Ulko A.**, Architecture as a Mirror of the Age. Part III: Past Condensed, Present Constructed, (Neweurasia.Net, 2013) [database on-line]; URL: <http://www.neweurasia.net/cross-regional-and-blogosphere/architecture-as-a-mirror-of-the-age-partiii-past-condensed-presents-constructed/> (09.06.2015)
201. **World Bank**, Belarus, URL: <https://data.worldbank.org/country/Belarus> (10.06.2017)
202. **Абдыгалиулы Б.**, Цикл «Живая память» Лекция 6. «Сталинизм после Сталинизма», Видео, Апрель 29. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LRn69MjMBM4>; (11.12.2016)
203. **Абылхожин Ж. Б., Козыбаев М. К., Татимов М. Б.** Казахстанская трагедия, URL: <http://istorja.ru/articles.html/central-asia/famin-in-kazakhstan/> (10.11.2015)
204. **Абылхожина Ж.**, Цикл "Живая память". Лекция 2. Великое переселение народов: История депортаций, 32-33, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JO-DIreCh8A> (11.12.2016)
205. **Ассамблея Народа Казахстана**, Деятельность Ассамблеи Народа Казахстана, URL: <http://www.Assembly.Kz/50/> (10.11.2016)
206. **В Казахстане 10% телевидения ведется на казахском языке**, Сетевое издание, Zakon.kz, URL: <https://www.zakon.kz/201358-v-kazakhstane-10televeshhanija.html> (10.09.2017)
207. **Дюсенбаев А.**, Первый казахский просвещенный правитель, Портал «National Digital History», 28 Ноября 2016. Источник: <http://e-history.kz/ru/contents/view/1860> (23.09.2017)

208. Закон Республики Казахстан от 18 января 2012 года № 545-IV о телерадиовещании (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2017 г. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31114820#pos=232;-108 (02.08.2017).
209. Закон Республики Казахстан о религиозной деятельности и религиозных объединениях URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31067690 (23.06.2017)
210. Закон Республики Казахстан от 15 января 1992 года № 1128-XII «О свободе вероисповедания и религиозных объединениях» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.07.2011 г.) URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000934 (12.06.2016)
211. Қазақстан Республикасы Президентінің Ресми Сайты, Мемлекет басшысы Н. Назарбаевтың Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған салтанатты жиында сөйлеген сөзі, URL:<http://www.akorda.kz/ru/search?q=550&page=1> (10.01.2017)
212. Қазақстан Республикасы Президентінің Ресми Сайты, Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған салтанатты жиында сөйлеген сөзі, 11 қыркүйек 2015, URL: <http://www.akorda.kz/kz/speeches/internal-political-affairs/in-speeches-and-addresses/memleket-basshysy-nnazarbaevtyyn-kazak-handygynyn-550-zhyldygyna-arnalghan-saltanatty-zhiynda-soilegen-sozi> (10.02.2017)
213. Қазақстан Республикасының Дін Істері Және Азаматтық Қоғам Министрлігі, URL: <https://diakom.gov.kz/kk> (20.04.2017)
214. Об истории переписей населения в Казахстане, Министерство национальной экономики Республики Казахстан Комитет по статистике, URL: <http://stat.gov.kz/getImg?id=WC16200032735> (12.06.2016)
215. Министерство Образования и Науки Республики Казахстан, Список высших учебных заведений Республики Казахстан в разрезе регионов, URL: <http://enic-kazakhstan.kz/en/realiz-bp/spisok-vuzov-rk> (05.03.2018)
216. Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстана, 2016 год. С. Ирсалиев, А. Култуманова, Э. Тулеков, Т. Булдыбаев, Г. Кусиденова, Б. Искаков, Л. Забара, Л. Барон, Е. Коротких, Астана: АО «Информационно-аналитический центр», 2017, с. 153-154.
217. Национальный состав населения по республикам СССР Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_79.php (12.06.2016)
218. Официальный сайт духовного управления мусульман Казахстана, URL: <http://old.muftyat.kz/ru> (20.10.2017)

219. **Резюме информации на Ассамблее народа Казахстана**, Официальный интернет-ресурс города Алматы, URL: http://www.almaty.kz/page.php?page_id=1698&lang=2 (12.02.2016)
220. **Государственный Флаг Республики Казахстан**, Официальный Сайт Президента Республики Казахстан, URL: http://www.akorda.kz/en/category/kazakhstan_flag (11.05.2016)
221. **Государственный Гимн Республики Казахстан**, Официальный Сайт Президента Республики Казахстан, URL: http://www.akorda.kz/en/state_symbols/kazakhstan_anthem (11.05.2016)
222. **Указ «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы государственного управления Республики Казахстан**, Официальный Сайт Президента Республики Казахстан, URL: http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/astana_other_events/ukaz-o-merah-po-dalneishemu-sovershenstvovaniyu-sistemy-gosudarstvennogo-upravleniya-respubliki-kazahstan-1 (12.06.2016)
223. **Портал «National Digital History»**, Кризисные явления в сельском хозяйстве. Портал «National Digital History», 30 June 2013, URL: <http://e-history.kz/ru/contents/view/276> (13.06.2016)
224. **Съезд Лидеров Мировых И Традиционных Религий**, Первый Съезд Лидеров Мировых И Традиционных Религий В Астане, URL: <http://www.religions-congress.org/content/view/18/32/lang.ru/> (10.09.2015)
225. **Хайрулдаева А. М.** Зар заман акындары шығармаларындағы Қазақстанның ортазиялық елдермен қарым-қатынастары, Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 2(06). <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/435> (10.03.2017)

Հարցազրույցներ անցկացված Նարեկ Մկրտչյանի կողմից 08 օգոստոս 2017-ից մինչև 28 օգոստոս 2017

226. **Ազիզ Բուրխանով**, 10.08.2017, Ղազախստան, Աստանա, փորձագիտական հարցազրույց:
227. **Գաբրիել Մքրուայեր**, 16.08. 2017, Ղազախստան, Աստանա, փորձագիտական հարցազրույց:
228. **Սվետանա Կովալսկայա**, 20.08.2017, Ղազախստան, Աստանա, փորձագիտական հարցազրույց:
229. **Քրիստոֆեր Ռիս**, 18.08.2017, Ղազախստան, Աստանա, փորձագիտական հարցազրույց:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հավելված 1: Ղազախստանի նախագահ Ն. Ա. Նազարբաևի ուղերձը Ղազախստանի ժողովրդին «Ղազախստան 2030. բարգավաճում, անվտանգություն և բոլոր ղազախստանցիների բարեկեցության բարելավում», 11-հոկտեմբեր 1997 թվական: (հարված) ³¹⁴

[...] Մինչև 2030 թվականը Ղազախստանի ռազմավարական զարգացման մեր պլանի համատեքստում ես ներկայացնում եմ 1998-2000 թվականների համար ամենակարևոր խնդիրները: Առաջնային նպատակները կկառուցվեն հետևյալ կերպ.

- ազգային անվտանգության բարելավում՝ առաջատար երկրների հետ առավել ակտիվ հարաբերություններով, երկրի էներգետիկ ոլորտում կապիտալի ներգրավմամբ և ռազմական հայեցակարգի մշակմամբ
- գյուղական առավել սուր խնդիրների լուծմամբ
- աղքատության և գործազրկության դեմ պայքարով
- տնտեսական աճի ապահովմամբ, որը հնարավոր է ներքաղաքական կայունության և հասարակական համերաշխության ամրամնդման ճանապարհով
- ավարտին հասցնելով հասարակական և տնտեսական բոլոր վերափոխումները՝ նախևառաջ բյուջետային ոլորտում, որի արդյունքը կլինի կենսաթոշակների, աշխատավարձերի և սոցիալական նպաստների լիակատար վճարումը
- բարենպաստ ներդրումային միջավայրի ստեղծմամբ
- կառավարության և հանրային ծառայությունների վերափոխումների արագացմամբ, կոռուպցիայի և չարաշահումների դեմ պայքարի ուժեղացմամբ:

[...] Կառավարության ութ հստակ հանձնարարությունները 1998 թվականի համար: Երկարաժամկետ առաջնահերթությունների համատեքստում ես որոշարկել եմ մեր անելիքները հաջորդ երեք տարիների համար, սակայն առկա են մի շարք խնդիրներ, որոնց լուծումները պետք է տրվեն հենց հաջորդ տարում: Հետևաբար, 1998 թվականի համար կառավարությանը տալիս եմ հետևյալ ութ հանձնարարականները.

³¹⁴ **Назарбаев Н. А.**, Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана "Казахстан-2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев" (10 октября 1997 года). Официальный Сайт Президента Республики Казахстан, URL: http://www.akorda.kz/kz/rep-ublic_of_kazakhstan/kazakhstan (03.12.2017)

1. Ապահովել կենսաթոշակների, աշխատավարձերի և նպաստների լիակատար և ժամանակային վճարում,
2. Աշխատատեղերի ստեղծման համար, և մասնավորապես գյուղական համայնքներում, տարվա կտրվածքով առնվազն 30 հազար քաղաքացիների տրամադրել միկրովարկեր՝ 400 ԱՄՆ դոլարին համարժեք գումարի չափով, և 3 տարի ժամկետով,
3. Այս տարվանից սկսած ապահովել վարկերի տրամադրում 100 ԱՄՆ մլն դոլարից ոչ պակաս չափով՝ փոքր և միջին բիզնեսի, ֆերմերային տնտեսությունների և աշխատատեղերի ստեղծման համար,
4. Սկսել դպրոցների, և հատկապես գյուղական դպրոցների լայնածավալ համակարգչայնացման ծրագրերի իրականացումը, այդ նպատակներով արդեն 1998 թ-ից տրամադրել 22 ԱՄՆ մլն դոլարից ոչ պակաս,
5. Գյուղատնտեսական և ֆերմերային տնտեսությունների համար ապահովել ավելի ցածր վարկեր՝ ոչ պակաս քան 2.5 մլրդ. թենգեյի չափով,
6. Սկսել հանրային արշավ՝ ի նպաստ առողջ ապրելակերպի,
7. Սկսել բնակարանաշինության ծրագրի իրականացման աշխատանքները՝ տրամադրելով ոչ պակաս քան 40 ԱՄՆ մլն դոլար: 1998 թվականի ապրիլին հանրությանը զեկուցել ծրագրի իրականացման սկզբունքների և նախատեսվող վերջնարդյունքների մասին,
8. Ապահովել երեխաների՝ դպրոցներ լիարժեք հաճախելությունը:

Հավելված 2: Ղազախստանի նախագահ Ն. Ա. Նազարբաևի ուղերձը Ղազախստանի ժողովրդին, 31 հունվարի, 2017թ. (հայրված)³¹⁵:

Այսօր ես առաջադրանք եմ դնում ապահովել Ղազախստանի երրորդ արդիականացման գործընթացը: Անհրաժեշտ է ստեղծել տնտեսական աճի նոր մոդել, որը կապահովի երկրի մրցունակությունը համաշխարհային շուկայում: Ներկայումս շատ երկրներ են փորձում լուծել նմանատիպ խնդիր: Վստահ եմ՝ բոլոր տեղերում զարգացման աճի մոդելին անցնելու մոտեցումները տարբեր կլինեն: Մենք ևս պետք է հաշվի նստենք մեր ուժեղ կողմերի հետ և չկորցնենք մեր ներուժը, որը մենք միասին ձեռք ենք բերել Անկախության 25 տարիների ընթացքում: Մենք բոլորս հիշում ենք Ղազախստանի առաջին արդիականացման գործընթացը: Հիշում ենք, թե ինչպես ենք սկսել մեր ճանապարհը քառորդ դար առաջ ԽՍՀՄ-ի փլատակների վրա: Այդ ժամանակ մեր սերունդը հիմքից կառուցում էր մի նոր պետություն, որը չկար աշխարհի քարտեզի վրա: [...]

Առաջին գերակայությունը տնտեսության տեխնոլոգիական արդիականացման արագ տեմպերի ապահովումն է: Մենք պետք է մշակենք նոր արտադրություններ, որտեղ կկիրառվեն նոր թվային տեխնոլոգիաներ: Սա կարևոր և համալիր առաջադրանք է: Անհրաժեշտ է երկրում զարգացել այնպիսի հեռանկարային բնագավառներ, ինչպիսիք են 3D տպագրությունը, օնլայն առևտուրը, հեռախոսային բանկինգը, թվային ծառայությունները, այդ թվում նաև առողջապահությունը, կրթությունը և այլն: Այս արտադրություններն արդեն փոխել են զարգացած երկրների տնտեսական համակարգերը և նոր որակ են հաղորդել ավանդական բնագավառներին: Սրա հետ կապված՝ հանձնարարում եմ Կառավարությանը մշակել և ընդունել առանձին ծրագիր՝ «Թվային Ղազախստան»: Պետք է հարմարացնել մեր օրենսդրությունը նոր իրականությանը: Կարևոր է նաև ապահովել հաղորդակցության զարգացումը, մալուխային ենթակառուցվածքների հասանելիությունը: Թվային արտադրության զարգացումը նոր իմպուլս կհաղորդի մյուս բնագավառներին ևս: Այդ պատճառով IT ոլորտի զարգացումը Կառավարությունը պետք է վերահսկի հատուկ

³¹⁵ Ղազախստանի նախագահ Ն. Ա. Նազարբաևի ուղերձը Ղազախստանի ժողովրդին, Ղազախստանի Հանրապետության Դեսպանություն Հայաստանի Հանրապետությունում, URL: <http://mfa.gov.kz/hy/erevan/content-view/gazaxstani-naxagah-n-a-nazarbaevi-ugerj-gazaxstani-zogovrdin> (03.12.2017)

ուշադրությամբ: Հանձնարարում եմ Կառավարությանը «ԷՔՍՊՈ-2017»-ի հարթակներից մեկում IT ստարտափների համար ստեղծել միջազգային տեխնոպարկ: Այն պետք է դառնա հարթակ ամբողջ աշխարհի ներդրողներին գրավելու համար: Դրա համար պետք է համապատասխան ենթակառուցվածքներ և բարենպաստ պայմաններ, այդ թվում՝ հարկային արտոնություններ, վիզայի և աշխատանքային ռեժիմների դյուրացում: Մենք պետք է նաև զարգացնենք մեր գիտական և ինովացիոն ներուժը բուհերի, Նազարբան համալսարանի և «Ալատաու» ինովացիոն տեխնոլոգիաների կենտրոնի հիմքի վրա: Երկրորդ համալիր առաջադրանքը. նոր արտադրությունների ստեղծմանը զուգահեռ անհրաժեշտ է, որ մենք նոր իմպուլս հաղորդենք տնտեսության ավանդական ճյուղերին: Դրանք են՝ արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, տրանսպորտն ու բեռնափոխադրումը, շինարարության ոլորտը և այլն:

Հավելված 3: Ղազախստանի նախագահ ազգի առաջնորդ Ն.Ա. Նազարբաևի ուղերձը Ղազախստանի ժողովրդին. «Ղազախստան 2050» ռազմավարություն, կայացած պետության նոր քաղաքական ուղին, ք. Աստանա, 14 դեկտեմբեր 2012 թ.: (Բովանդակություն)³¹⁶

1. Կայացած Ղազախստան. մեր պետականության, ազգային տնտեսության, քաղաքացիական հասարակության, հասարակական համերաշխության, տարածաշրջանային առաջնորդության և միջազգային հեղինակության փորձառությունը ճգնաժամի ազդեցությամբ

- Հզոր և առաջադեմ պետություն
- Ժողովրդավարացման և ազատականացման կայուն գործընթաց
- Բազմաբնույթ սոցիալական, էթնիկական և կրոնական խմբերի միջև համաձայնություն և խաղաղություն
- Ազգային տնտեսություն: Մեր դերը միջազգային աշխատանքի բաժանման գործում
- Հզոր սոցիալական քաղաքականություն, որը ապահովել է հասարակական կայունություն և համաձայնություն
- Համաշխարհային հանրության կողմից ճանաչված պետություն
- Միջուկային զենքի չտարածման ռեժիմի առաջխաղացման գործում մեր դերակատարումը
- Ղազախստան 2030 Ռազմավարություն: Հիմանական արդյունքները

2. 21-րդ դարի տասը գլոբալ մարտահրավերները

- Առաջին մարտահրավեր՝ պատմական ժամանակի արագացում,
- Երկրորդ մարտահրավեր՝ գլոբալ ժողովրդագրական անհավասարակշռություն,
- Երրորդ մարտահրավեր՝ գլոբալ պարենային անվտանգության սպառնալիք,
- Չորրորդ մարտահրավեր՝ խմելու ջրի սուր պակաս,
- Հինգերորդ մարտահրավեր՝ գլոբալ էներգետիկ անվտանգություն,

³¹⁶ «Ղազախստան 2050» ռազմավարություն, կայացած պետության նոր քաղաքական ուղին. Ղազախստանի նախագահ ազգի առաջնորդ Ն.Ա. Նազարբաևի ուղերձը Ղազախստանի ժողովրդին, ք. Աստանա, 14 դեկտեմբեր 2012 թ. (Բովանդակություն), Ղազախստանի Հանրապետության Դեսպա- նություն Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, 2013, էջեր 5-9:

- Վեցերորդ մարտահրավեր՝ բնական պաշարների սպառվելիություն,
- Յոթերորդ մարտահրավեր՝ երրորդ արդյունաբերական հեղափոխություն,
- Ութերորդ մարտահրավեր՝ աճող սոցիալական անկայունություն,
- Իններորդ մարտահրավեր՝ մեր քաղաքակրթության արժեքների ճգնաժամ,
- Տասներորդ մարտահրավեր՝ նոր համաշխարհային ապակայունացման սպառնալիք:

3. «Ղազախստան 2050» ռազմավարություն՝ արագ փոփոխվող պայմաններում նոր Ղազախստանի համար նոր քաղաքական ուղի

- Խնդիրների նոր հարացույց
- Ու՛ր ենք մենք գնում: Նոր քաղաքական ուղու նպատակները

4. Նոր ուղու տնտեսական քաղաքականությունը՝ շահութաբերության, ներդրումներից և մրցակցությունից ստացված սկզբունքների վրա հիմնված համապարփակ տնտեսական իրատեսություն

- Համապարփակ տնտեսական իրատեսություն
- Նոր կադրային քաղաքականություն
- Մակրոտնտեսական քաղաքականության արդիականացում
 - Բյուջետային քաղաքականություն
 - Հարկային քաղաքականություն
 - Դրամավարկային քաղաքականություն
 - Պետական և արտաքին պարտքի կառավարման քաղաքականություն
- Ենթակառուցվածքների զարգացում
- Պետական ակտիվների կառավարման համակարգի արդիականացում
- Բնական պաշարների կառավարման նոր համակարգ
- Արդյունաբերացման հաջորդ փուլի պլան
- Գյուղատնտեսության արդիականացում
 - Գյուղմթերքների վերամշակման և առևտրի բնագավառներում ֆերմերային տնտեսությունների և ՓՄՁ-ներին զարգացում
- Զրային պաշարների վերաբերյալ քաղաքականություն

5. Համակողմանի աջակցություն ձեռներեցությանը՝ ազգային տնտեսության առաջատար ուժին

- Փոքր և միջին ձեռներեցության զարգացում
- Պետություն-մասնավոր գործակցության նոր մոդել՝ «Հզոր ձեռներեցություն. Հզոր պետություն»
- Մասնավորեցման ներ փուլ՝ պետության դերի փոփոխություն

6. Սոցիալական քաղաքականության նոր սկզբունքները՝ սոցիալական երաշխիքներ և անձնական պատասխանատվություն

- Սոցիալական քաղաքականության նոր սկզբունքները
 - Նվազագույն սոցիալական չափանիշ
 - Հասցեական սոցիալական աջակցություն
 - Տարածքներում սոցիալական անհավասարության հիմնախնդրի լուծում
 - Աշխատանքի և զբաղվածության քաղաքականության արդիականացում
- Մայրության պաշտպանություն: Հայացք դեպի կինը
- Մանկության պաշտպանություն
- Ազգի առողջությունը՝ մեր հաջող ապագայի հիմքը
 - Առողջապահության բնագավառում առանցքային առաջնահերթությունները
 - Նոր մոտեցումներ երեխաների առողջության ապահովման հարցում
 - Բժշկական կրթության համակարգի բարելավում
 - Գյուղերի բուժսպասարկման որակը
 - Ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի զարգացում

7. Գիտելիքները և մասնագիտական հմտությունները. կադրերի կրթության, պատրաստման և վերապատրաստման ժամանակակից համակարգի առանցքային կողմնորոշիչներ

- Կրթության ոլորտում աշխատանքի առաջնահերթությունները
 - «Բալապան» ծրագրի երկարաձգումը մինչև 2020 թվականը
 - Ինժինեռական կրթության համակարգի զարգացում

- Կրթության ոլորտում սոցիալական պատասխանատվության համակարգի զարգացում
 - Կրթական մեթոդների արդիականացում
 - Նորարարական հետազոտությունների զարգացման նոր քաղաքականություն
 - Տեխնոլոգիաների փոխանցում
 - Գիտության և ձեռներեցության գործակցություն
 - Հեռանկարային ազգային կլաստերների ձևավորման «ճանապարհային քարտեզ»
 - Հայացք դեպի երիտասարդությունը
- 8. Պետականության հետագա ամրապնդում և ղազախական ժողովրդավարության զարգացում**
- Պետական կառավարման նոր մոդել
 - Կառավարման ապակենտրոնացման պետական պլանավորման և կանխատեսման համակարգի կատարելագործում
 - Կենտրոնի և շրջանների միջև պատասխանատվության և լիազորությունների տարանջատում
 - Տեղական ինքնակառավարման հայեցակարգի զարգացում
 - Աուլային ակիմների ընտրովի համակարգ
 - Արհեստավարժ պետական ծառայության համակարգի ձևավորում
 - Վարչական բարեփոխումների երկրորդ փուլ
 - Գործարար համայնքի հետ պետական վարչակարգի գործակցության նոր համակարգ
 - Անկանոնության նկատմամբ «զրոյական հանդուրժողականության» սկզբունքի ներդրումը
 - Պայքար կոռուպցիայի դեմ
 - Բարեփոխումներ իրավապահ մարմինների և հատուկ ծառայությունների ոլորտում
- 9. Հետևողական և կանխատեսելի արտաքին քաղաքականություն՝ ազգային շահի խթանում և տարածաշրջանային և գլոբալ անվտանգության ամրապնդում**

- Արտաքին քաղաքականության առաջնահերթությունների արդիականացում
- Տնտեսական և առևտրային դիվանագիտության զարգացում
- Տարածաշրջանային անվտանգության ամրապնդում
- Ավանդը գլոբալ անվտանգության ամրապնդման գործում
- Ազգային պաշտպանունակության և ռազմական դոկտրինի ամրապնդում

10. Նոր Ղազախական հայրենասիրություն՝ մեր բազմազգ և բազմադավան հասարակության առաջընթացի հիմքը

- Նոր Ղազախական հայրենասիրություն
- Բոլոր էթնոսները ներկայացնող քաղաքացիների իրավահավասարություն
- Մշակույթ, ավանդույթներ և ինքնություն
- Ղազախական լեզու և եռամիություն լեզու
- Ազգային մտավորականության դերը
- Կրոնը 21-րդ դարի Ղազախստանում
- Ինչպիսին եմ ես տեսնում ապագա Ղազախստանը
- Հայացք դեպի ազգը

Հավելված 4: Ղազախստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Աստանայում գտնվող Նազարբան և L. Գումիլևի անվան Եվրասիական ազգային համալսարաններում անցկացված փորձագիտական հարցախույզի հարցադրումները, 08 օգոստոս 2017-ից մինչև 28 օգոստոս 2017:

1. Որքանո՞վ են Ղազախստանի 19-րդ դարի գրական-պատմական տեքստերն ազդվել Ռուսաստանի գաղութային քաղաքականությամբ պայմանավորված հասարակական-քաղաքական վերափոխումներից:
2. Աղբյուրագիտական ի՞նչ դերակատարում է ունեցել ղազախական գրականությունը պատմագրության զարգացման գործում:
3. Ի՞նչ քայլեր է ձեռնարկել Ղազախստանի կառավարությունը ղազախական ազգային պատմանյութը և հետխորհրդային ազգային ինքնությունը համադրելու ուղղությամբ:
4. Ի՞նչ դրդապատճառներ են ընկած Ղազախստանի պատմության միևնույն դասագրքերի ղազախերեն, ռուսերեն և անգլերեն տարբերակների բովանդակային տարբերությունների հիմքում:
5. Որքանո՞վ են պատմության նոր դասագրքերը արտացոլում նազարբանյան վարչակարգի դիրքորոշումը ազգային ինքնության կառուցման վերաբերյալ:
6. Ինչպե՞ս կգնահատեք Ղազախստանի կառավարության ներհանրութենական քաղաքականությունը համաղազախստանյան ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման ուղղությամբ: